ÁRMİNİUS VÁMBÉRY

ABDÜLHAMİD TÜRKİYESİ

Fransızcadan Çeviren ve Yayına Hazırlayan
Kadri Mustafa ORAĞLI

YEDİTEPE

ABDÜLHAMİD TÜRKİYESİ ÁRMİNİUS VÁMBÉRY

ABDÜLHAMİD TÜRKİYESİ
ÁRMİNİUS VÁMBÉRY

Kitabın Orijinal Adı
La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans

Genel Yayın Yönetmeni
Sahure Ergüzel

Çeviri
Kadri Mustafa Orağlı

Almanca Metni Kontrol Eden
Gönül Ulrich

Osmanlı Türkçesi Metinleri Hazırlayan
Mehmet Kudret Kirişçioğlu

Editör
Selahattin Bayraktar

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 49829

ISBN: 978-625-7477-75-8
Yeditepe Yayınevi: 589
Araştırma-İnceleme: 446

1. Baskı: Eylül 2022

Sayfa Düzeni
Deniz Tugay

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Çalış Ofset
Davutpaşa Cad. Yılanlı Ayazma Sk. No:8
Davutpaşa- Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 482 11 04 Sertifika No: 45159

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com / bilgi@yeditepeyayinevi.com

ABDÜLHAMİD TÜRKİYESİ

ÁRMİNİUS VÁMBÉRY

Fransızcadan Çeviren ve Yayına Hazırlayan
Dr. Kadri Mustafa ORAĞLI

YEDİTEPE

Árminius Vámbéry
(1832-1913)

İÇİNDEKİLER

Ön Söz Yerine
Árminius Vámbéry'nin Unutulan Türkiye Kitabı

Abdülhamid Türkiyesi
"La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans"

Ekler

ÖN SÖZ YERİNE

ÁRMİNİUS VÁMBÉRY'NİN UNUTULAN TÜRKİYE KİTABI[1]

İngiliz kamuoyu, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Yakındoğu'yu sadece Hıristiyanlığın beşiği olarak değil, aynı zamanda korunmaya muhtaç Hıristiyan azınlıkların yaşadığı topraklar olarak görmeye başlamıştı. İktidar adayı Liberal Parti'nin öncülüğünü yaptığı ve Rus Çarlığı'nın da perde gerisinden kışkırttığı bu politikalar sonucu Türk İmparatorluğu'ndaki Hıristiyan azınlıkları destekleyen dostluk ve dayanışma dernekleri kurulmuş, Osmanlı coğrafyasında tek bir İngiliz'in bile yaşamadığı ama Hıristiyanların yoğun olarak bulunduğu yerlerde art arda Britanya konsoloslukları açılmış ve aynı bölgelere İngiliz himayesinde Amerikan misyonerleri sökün edilmişti.

Tarihçilerin Şark Meselesi adını verdiği bu politikalar, dönemin Liberal Parti lideri -ve 1868-94 yılları arasında dört kez başbakanlık yapmış- William Ewart Gladstone'un çabaları sayesinde zirveye ulaşmış ve bir zamanlar İngiliz hükümetlerinin nezdinde Rus barbarlığının güneye doğru ilerleyişinin önünü kesen bir bariyer olarak kabul edilen Türk devleti artık bir müttefik olarak değil de zulme

---

1 Burada kısmen alıntıladığımız bu yazının tamamı için bkn. Dr. Kadri Mustafa Orağlı, "Árminius Vámbéry'nin Unutulan Türkiye Kitabı", *Müteferrika*, Sayı: 60, Kış 2021/2, İstanbul, ss. 245-265 (Lütfü Seymen'e teşekkürlerimle).

uğrayan Hıristiyan uyruklarının isyanlarını kan dökerek bastıran bir düşman varlık olarak görülür olmuştu.

İngiltere, daha bir nesil önce Rusya'ya karşı Kırım'da birlikte çarpıştığı Türkiye'yi 1876 krizinde bir başına bırakmış ve akabinde patlak veren 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Türk tarafının yenilgisi üzerine, Hıristiyanların yoğun olarak yaşadığı Doğu Anadolu toprakları üzerinde bir protektora kurmayı tartışmaya başlamıştı. Bu amaçla, o bölgede yaşayan Ermeni asıllı Osmanlı vatandaşları arasından kendi devletlerini kurmak üzere harekete geçen aşırı unsurlara destek verilmiş, bunların İngiliz toprakları -ve müstemlekeleri- üzerinde serbestçe faaliyet göstermelerine, bağış toplamalarına, ajitasyon faaliyetlerinde bulunmalarına göz yumulmuştu. Bu amaçla İngiltere genelinde kitaplar yazılıyor, beyannameler yayınlanıyor ve Türkiye'yi kınama mitingleri düzenleniyordu. Neticede, İngiltere'de Canon McColl ve Westminister Dükü tarafından idare edilen ve bazı ateşli Non-conformistler tarafından desteklenen tahrik ve kışkırtmalar, Türkleri Hıristiyan kanına susamış yobazlar olarak göstermeyi başarmıştı.[2]

1894 seçimlerinde Liberallerin hükümetten düşüşü ve Muhafazakâr Parti'nin iktidara gelişiyle birlikte başbakan olan Salisbury, kendisinden önceki Muhafazakâr başbakan Disraeli'nin Türklerle iyi geçinme politikalarına geri dönmüş ve hükümet olarak İngiltere'deki Ermeni komitelerine artık destek vermeyeceğini ve bu sorunu Osmanlı Sultanı ile müzakere ederek çözmeye çalışacağını açıklamıştı. Yeni başbakanın bu açıklamaları Liberal çevrelerde infial yaratmış, senelerce Ermeni savunuculuğu ve himayeciliği yapan bu çevreler, bu konuda yeni bir adım daha atarak aynı yılın Mayıs ayında St. James Hall'da bir ulusal protesto mitingi tertip etmek suretiyle, Hıristiyan Ermenileri ezen ve katleden Türk hükümetini kınamışlardı. 7 Mayıs 1895 günü akşam saatlerinde, iki bin kişiyi bir araya getiren ve Ar-

---

2 Sidney Whitman, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 37.

gyll Dükü'nün başkanlığını yaptığı -hazırlıkları uzunca bir süredir devam eden- bu toplantıdaki konuşmacılar arasında Westminister Dükü, Asaph ve Hereford Piskoposları ile Lady Somerset de bulunuyordu. Gladstone bizzat katılmasa da mitingi yöneten Argyll Dükü'ne bir mektup göndermişti: *"Kendi kuyusunu kazmak için mümkün olan her şeyi yapmaya kararlıymış gibi görünen Türk Hükümeti'nin çılgınlıklarını samimi bir üzüntü içinde izlemekteyim. Tüm Avrupa'nın üzerine düşen vazife artık açık seçik ortadaymış gibi görünüyor. İngiltere'nin bundan kaçınmayacağından eminim ve Fransa ile Rusya'nın işbirliğine de güveniyorum. Ahlaki yollardan baskı oluşturarak ve mümkün olduğunca -en azından- başka yollara da başvurmayı ihmal etmeyerek, Sultan'ın ve kendisine akıl verenlerin böylesine utanç verici hareketlere bir kez daha kalkışmalarına mani olacak tedbirlerin alınacağını ümit ediyorum.*[3] *(...) Türk Ermenistanı'nda düzenlenen şen'i katliamları kınamak amacıyla organize edilen bu mitingi en içten duygularımla kalben destekliyor ve Berlin Kongresi kararlarının [Ermeni vilâyetlerinde reform yapılmasını öngören] 61. maddesinin vakit kaybetmeksizin uygulanmasında ısrar ediyorum".*[4] Argyll Dükü tarafından okunan bu mektup katılımcıların coşkun alkışlarıyla karşılanmıştı.

Argyll Dükü'nün de, Şark Meselesinin artık İngiliz iç politikasının doğrudan gündemine oturduğu 1896 yazında *"Türkiye'ye Karşı Sorumluluklarımız: Kırk Yılın Gerçekleri ve Anıları"*[5] adını taşıyan bir siyasî metin yayınladığını görmekteyiz. Bu belgenin amacı, geçmiş İngiliz hükümetlerinin, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü savunmak, Rusya'nın Türkiye'yi işgal politikasına mani

---

3 "Gladstone Against Turkey", *The New York' Times*, 8 Mayıs 1895. Söz konusu gazete bu haberin devamında -Varna'dan *Central News* ajansına ulaşan bir telgrafa dayanarak- Ermenistan'daki muhabirlerinin ağzından, Türk hükümetinin, Türk mezalimi iddialarına ilişkin haberler geçen Londra gazetelerine karşı dava açma niyetinden, böyle bir girişimden sonuç alamayacağını düşünerek, vazgeçtiği de bildiriliyordu.

4 Michelle Tusan, *Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*, Berkeley: University of California Press, 2012, s. 35.

5 The Duke of Argyll [George Douglas Campbell], *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories of Forty Years*, John Murray, Londra, 1896.

olmak ve de Türklerin medenileşeceğine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden canlanabileceğine inanmakla hata etmiş olduklarını İngiliz kamuoyuna ispat etmekti.

Sıkı bir Armenofil de olan Argyll Dükü'nün bu kitabı, Türkleri barbarlıkla suçlayan eserlerden ne ilki ne de sonuncusuydu, ama burada önemli olan husus, kitabında eleştirmiş olduğu politikaları uygulayan İngiliz hükümetlerinin birçoğunda kendisinin de bakan olarak görev almış olmasıydı.

Bu kitaba cevap, İngiliz kamuoyunun yakından tanıdığı bir isim olan, ayrıca bölgeyi çok daha iyi bildiği muhalifleri tarafından da kabul edilen, bir oryantalist ve Türkolog, Árminius Vámbéry tarafından verilecekti.

Vámbéry'nin Argyll Dükü'ne Cevabı ve *Cosmopolis* Dergisi

Ermeni komitelerinin Avrupa'nın çeşitli başkentlerinde uzun zamandır düzenledikleri ajitasyonlar sayesinde -bırakın Türk hükümetini- Türkler lehine tek kelime edebilecek İngiliz ya da Amerikan gazetesi kalmamıştı. Keza bu dönemde Türklere karşı Anglo-Sakson hissiyatı -İngiltere'nin bölgedeki rakiplerinin büyük bir haz duymasını sağlayacak şekilde- öylesine önyargılıydı ki, Türkofil olarak bilinmek bir dereceye kadar alçakça tanınmak için ziyadesiyle yeterli oluyordu.[6] Hal böyle olunca Vámbéry de, Argyll Dükü'nün yayınladığı bu hezeyannameye karşı eleştirilerini ancak *Cosmopolis* adını taşıyan otuz bin tirajlı küçük ama itibarlı bir kültür ve sanat dergisinde -o da Almanca olarak- yayınlamayı tercih edecekti.

Kendisini "bir uluslararası mecmua" olarak tanıtan *Cosmopolis*, nasyonalizm ile militarizmin yükselişe geçtiği bir dönemde, Ocak 1896 ile Kasım 1898 tarihleri arasında Londra'da yayınlanıyor ve Avrupa kültürü ile enternasyonal anlayışa hizmet eden bir forum olma amacını taşıyordu. Bu dergi farklı kapaklarla Paris, Berlin ve

6 Sidney Whitman, *a. g. e.*, s. 30.

N° 15. Mars 1897. Tome V.

Cosmopolis

Revue internationale

incomplet

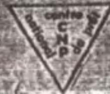
SOMMAIRE

PARIS

Armand COLIN et Cie, 5, rue de Mézières

Éditeurs pour la France et ses colonies, l'Alsace-Lorraine, la Belgique, la Suisse, la Turquie, la Grèce, l'Italie, l'Espagne et les Pays de langue espagnole, le Portugal et le Brésil

LONDRES	GENÈVE	SAINT-PÉTERSBOURG	AMSTERDAM
T. FISHER UNWIN	CH. EGGIMANN ET Cie	A. ZINSERLING	KIRBERGER ET KESPER
(Empire britannique)	(Confédération helvétique)	(Russie)	(Pays-Bas)
BERLIN	VIENNE	NEW-YORK	
ROSENBAUM ET HART	A. HARTLEBEN	THE INTERNATIONAL NEWS C^o	
(Allemagne et Pays Scandinaves)	(Autriche-Hongrie et États danubiens)	(États-Unis et Canada)	

Cosmopolis Dergisi. Vambery'nin "Son kırk yılın Türk reformları" yazısı Almanca olarak ilk kez burada yayınlanacaktır.

-Ocak 1897'den itibaren Rusça bir bölüm de eklenerek- St. Petersbourg'da da eş zamanlı olarak çıkıyor, ayrıca bazı mahalli edisyonları içeriğine kattığı da oluyordu. Her bir sayı üç ayrı kısımdan, sırasıyla İngilizce, Fransızca ve Almanca bölümlerden oluşmaktaydı. Derginin içeriğinde siyasî yorumlar, edebiyat eleştirileri, biyografiler ve -ilk kez yayınlanan- kısa roman ve hikâyeler yer alıyordu. Diğer dillerden bölümler eklenmesi de düşünülmüş olsa da, derginin zamansız kapanışı yüzünden bunların arasından ancak Rusça olanı gerçekleştirilebilmiştir. *Cosmopolis*'in editörlüğünü, *New York Times* tarafından "Mutena bir dilbilimci ve Londra ile Paris'teki önde gelen bütün siyasî ve edebi kulüplerin üyesi" olarak tanımlanan "Sénéchal Baronu" Fernand Ortmans yapıyordu.

Cosmopolis, otuz beş sayılık kısa ömründe bir dizi çok önemli katılımcıyı kendine çekmeyi başarmıştı. Andrew Lang, Anton Bettelheim, Lev Tolstoy ve Hermann Sudermann'dan gelen edebiyat ve drama eleştirilerini yayınlamış; Theodor Mommsen, W. B. Yeats, Anatole France, George Bernard Shaw, Jean Jaures, Wilhelm Liebknecht ve Pierre-Joseph Proudhon da dahil olmak üzere çok geniş siyasî ve ulusal müktesebatlara sahip iştirakçiler tarafından kaleme alınan tarih, uluslararası siyaset, sanat eleştirileri ve basın alanlarındaki yazıları da basmıştı.[7]

Dergi, Robert Louis Stevenson'un "The Weir of Hermiston" [Hermiston'daki Su Seti] adlı novellasını tefrika etmiş, Henry James'in "The Figure in the Carpet" [Halıdaki Desen], Pierre Loti'nin "Le Mur d'en face" [Karşı Duvar] ve Rudyard Kipling'in "Slaves of the Lamb" [Lambanın Köleleri] isimli hikâyelerini yayınlamıştı.

7 *Cosmopolis*, Britanya'da aynı dönemde Joseph Conrad'ın da yayıncısı olan T. Fisher Unwin tarafından yayımlanmaktaydı. Derginin uluslararası redaksiyon ofislerini ise Paris'te Armand Colin, Amsterdam'da Kirberger & Kesper, Berlin'de Rosenbaum & Hart, Cenevre'de Charles Eggimann & Cie, Viyana'da Hartleben, St. Petersbourg'da A. Zinserling ve New York'da The International News & Cie. temsil ediyordu. Derginin Londra bürosunun bulunduğu T. Fisher Unwin, hem Britanya İmparatorluğu'na bağlı ülkeler hem de Amerikan pazarı ile bağlantıları sağlayan, ayrıca sanat ve edebiyat yayınlarında uzun süreli bir tecrübeye sahip bir yayıneviydi.

Çağdaş olimpiyatların kurucusu Baron Pierre de Coubertin'in olimpiyat ideallerini kamouyu ile paylaştığı yazıları da bu dergide yer alıyordu. Orthmans'ın Temmuz 1896 sayısı için Joseph Conrad'ın "The Idiots" [Aptallar] isimli hikâyesini reddetmesinden sonra birbirine küsen bu ikilinin arasını -ortak yayıncıları- T. Fisher Unwin -bu ikiliyi yemekte bir araya getirerek- bulacaktı. Bu uzlaşma neticesinde, Joseph Conrad'ın son Afrika seyahatinde bizzat gördüklerini kaleme aldığı ve "hayırseverlik maskesi altında gizlenen" Kongo'daki kriminal yönetimi anlattığı "An Outpost of Progress" [Terakkinin İleri Karakolu] başlıklı yazısı iki bölüm halinde dergiye girecek ve bu sayede bütün dünya Belçika'nın bu sömürgesindeki rezilce vahşiliklerinden haberdar olacaktı.

Her sayısı ortalama 300 sayfa tutan bu dergi, Kasım 1898 tarihli sayısıyla yayın hayatına son vermişti. Bu ekonomik yayın modelinin sonraki yıllarda özellikle Anglo-Sakson moda dergileri tarafından taklit edildiğini görmekteyiz. İskandinav dilleri, Felemenkçe ve İtalyanca çıkacağı ilân edilen ekler ise hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti.[8]

Vámbéry'nin, Argyll Dükü'nün iddialarına karşı hazırlamış olduğu cevabi metin -Mart 1897'de çıkan on beşinci sayıdan başlayarak- art arda üç bölüm halinde bu dergide tefrika edilmiştir. Vámbéry'nin ilk yazısı Mart ayında çıkıyor ve *Son Kırk Yılın Türk Reformları*[9] adını taşıyordu. Vámbéry, 1857 yılında ve yirmi beş yaşında beş parasız bir vaziyette ilk kez İstanbul'a ayak bastığında kendini büyük bir değişim içindeki Tanzimat Türkiyesi'nde bulmuştu. Müslüman bir Türk kimliği altında ve Reşid Efendi ismiyle tam beş yıl aramızda yaşamış, bu zaman zarfında ülkemizin geçirdiği değişimleri birinci elden izleme fırsatını yakalamıştı. Bu sayede kendisi de Argyll Dükü'nün iddialarının mesnetsizliğine karşı gayet iyi cevap verecek bir

---

8 Carol de Saint Victor, "Cosmopolis", Alvin Sullivan (Ed.), *British Literary Magazines: The Victorian and Edwardian Age, 1837-1913* içinde (85-92), Westport: Greenwood Press, 1984.

9 H. Vámbéry, "Türkische Reformen Seit Vierzig Jahren", *Cosmopolis*, Sayı 15, Mart 1897, ss. 873-892.

pozisyonda bulunuyordu. O da öyle yapacak ve Türkiye'nin son kırk yılında geçirmiş olduğu değişimleri ayrıntılarıyla anlatmaya koyulacaktı.

Vámbéry'nin yazısının ikinci bölümü derginin Nisan sayısında *Türk Kadınlarının Reform Eğilimleri*[10] başlığıyla yayınlanıyordu. Bu yazının konusunu hem Türk hükümetinin kadınların eğitimine verdiği büyük önem, hem de Türk kadınlarının ülkenin sosyal ve kültürel hayatında giderek artan rolleri teşkil etmekteydi. Bu bölümde, Türk kadınları arasından çıkan yazar, şair ve ediplerden bahsetmekte ve eserlerinden örnekler vermektedir.

Üçüncü bölüm, derginin Mayıs sayısında ve *Türk Reformları ve Umumi Savaş Tehditleri*[11] adıyla yayınlanacaktır. Vámbéry bu noktada, İslam'ın, ilerlemenin önünde bir engel teşkil etmediğini ve hatta Batı'daki reform çabalarının kilisenin engellemesi yüzünden nasıl birkaç asır geri kaldığına bakarak Müslümanların -derin dindarlıklarına rağmen- çağdaşlaşma karşısında çok daha az reaksiyon göstermiş olduklarını söylemektedir. Yazarın bu bölümde dikkat çekmeye çalıştığı umumi savaş tehditlerinin ise, eserin yayınlanışının üzerinden on beş yıl bile geçmeden patlak verecek olan büyük emperyalist güçler arasındaki dünyayı paylaşma savaşına değil de, gelişen iletişim araçları sayesinde birbirlerinden daha rahat haber alabilen -Batılı sömürge yönetimleri altındaki- Müslüman toplumların, ruhani liderleri Halife'ye karşı bir saldırı durumunda toptan ayaklanma tehlikesine işaret ettiğini görmekteyiz.

Vámbéry'nin Tefrikası Fransızca Olarak Önce *Meşveret* Dergisinde Yayınlanıyor

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin o tarihlerdeki gayriresmi yayın organı niteliğindeki bu dergi, sahibi ve başyazarı olan Ahmed Rıza

10 H. Vámbéry, "Die Kulturbestrebungen der Türkischen Frauen", *Cosmopolis*, Sayı 16, Nisan 1897, ss. 225-244.

11 H. Vámbéry, "Türkische Reformen und die Gefahr Eines Weltkrieges", *Cosmopolis*, Sayı 17, Mayıs 1897, ss. 517-534.

Deuxième année. — N° 40. SUPPLEMENT FRANÇAIS 1er Août 1897

REDACTION
48, Rue Monge, 48
PARIS

MECHVERET

Organe de la Jeune Turquie
Publié sous la Direction de Ahmed RIZA

PARAISSANT 2 FOIS PAR MOIS
Prix du Numéro
10 CENTIMES

Le *Times* et le *Temps* ont rapporté dans un de leurs derniers numéros, et leur affirmation n'a provoqué aucune contradiction jusqu'ici, que Mourad Bey aurait pris l'engagement, au nom du parti de la Jeune Turquie, d'accepter la trêve offerte par le Sultan et de rentrer à Constantinople, confiant dans la parole donnée par Abdul Hamid de réaliser des réformes tangibles et sérieuses.

Mourad-Bey est certainement un homme distingué et loyal ; mais il ne représente, après tout, que lui seul ou ceux qui lui auraient accordé une délégation par pouvoirs réguliers — ce que nous ignorons. Nous ne croyons pas, en tous cas, qu'il puisse parler au nom du parti de la Jeune Turquie dont les nombreux éléments sont épars à l'étranger, aussi bien que dans l'intérieur de l'Empire ottoman.

Mourad Bey est libre de croire aujourd'hui à la parole de celui sur le compte duquel il nourrissait tout récemment encore une méfiance qui paraissait invincible ; mais encore une fois, nous sommes forcés de déclarer que le parti de la Jeune Turquie ne saurait être engagé tout entier par une seule individualité pas plus par Mourad Bey que par n'importe lequel d'entre nous.

De concert avec plusieurs de nos compatriotes appartenant à diverses confessions nous avons élaboré et publié un programme auquel nous entendons, en ce qui nous concerne, demeurer inébranlablement fidèles. Le but à poursuivre est élevé : il s'agit du bonheur, de la prospérité et de l'avenir de notre commune patrie.

Nous souhaitons que ceux, bien rares d'ailleurs, qui pour des motifs restés jusqu'ici inexpliqués semblent renoncer à la lutte n'aient pas à s'en repentir.

Le procès intenté au *Mechveret* devait être jugé le 21 juillet. Mr Labori, un de nos défenseurs s'était mis tout de suite à la disposition du tribunal ; mais M. Millerand, député, autre défenseur du *Mechveret*, ayant à plaider ce jour-là à la Cour d'Assises, demanda un ajournement aux 21, 24 ou 28 juillet. C'est alors qu'intervint l'Ambassade ottomane demandant, au nom du Sultan, la remise *sine die* du procès. Cependant, le Tribunal a cru devoir fixer une date, et l'affaire sera appelée le 4 août.

CHOSES DE TURQUIE

En parlant de la nomination de M. Zinovieff à Constantinople, le *Times* ajoute ironiquement que le nouvel ambassadeur de Russie se montrera aussi empressé à soutenir une politique de réformes que son prédécesseur. Or, M. Nélidoff a constamment entravé toutes réformes sérieuses. M. Zinovieff n'aura dès lors aucune difficulté à marcher sur ses traces.

Du reste, M. Zinovieff connaît trop bien les traditions de son pays, pour les avoir longtemps pratiquées au département asiatique. Panslaviste de la veille, il cherchera à aggraver la situation de la Turquie en y favorisant la prépondérance du Palais. Mais les plans les mieux combinés, les desseins les plus ténébreux sont parfois déjoués par les événements, produits eux-mêmes par un ensemble de facteurs : les intérêts et les sentiments contraires, le patriotisme et l'imprévu, qui dans la politique, comme à la guerre, joue un grand rôle.

M. Zinovieff était au plus mal avec M. Giers, qui l'avait éloigné en le nommant à Stockholm. Caractère entier et envahissant, il ne pouvait pas convenir à M. Giers, dont la politique terre à terre ne s'accommodait point des vivacités de son subordonné et qui ne visait qu'à la conservation de son portefeuille et à l'avancement de ses fils.

Nous accueillons, en tout cas, l'arrivée du nouveau représentant du Tzar, à Constantinople, sans aucune illusion, mais aussi sans appréhension exagérée. Malgré quelques variantes de pure apparence, la politique de la Russie, quelqu'en soit le personnel diplomatique, a été, est et sera le même. Il appartiendra donc aux ottomans et à celles des puissances, s'il y en a, qui tiennent à la régénération de la Turquie, d'en neutraliser les effets.

L'illustre général Brialmont dit dans son récent et remarquable ouvrage sur l'Empire ottoman : « C'est l'intérêt général qui exige « qu'aucune grande puissance ne possède les Détroits et Cons« tantinople... La grande puissance qui étendrait sa domination « sur la Turquie acquerrait une influence politique et commer« ciale énormes. Cette influence serait particulièrement redou« table pour les pays voisins, si elle était exercée par la Russie, « car la population des Etats balkaniques et d'une partie de « l'Autriche est slave et orthodoxe. C'est ce qui fit dire à « M. Thiers avec quelque exagération cependant : Quand la « Russie aura mis un pied sur les Dardanelles et l'autre sur le « Sund, le vieux monde tombera dans l'esclavagisme et la liberté « émigrera en Amérique ».

D'après un télégramme reproduit par le *Temps*, M. Cambon, après *deux* ajournements, a *enfin* été reçu par le Sultan, en audience de congé.

De son côté, le *Times* recevait le télégramme suivant : « A l'audience obtenue par M. Cambon, le 9, chez le Sultan, toute allusion à la situation politique présente a été évitée, par déférence au vœu exprimé d'avance par S. M., à cet effet ».

Le *Tageblatt* de Berlin rapporte en outre qu'à la réception offerte par M. Cambon la veille de son départ, à la colonie, « la santé du Sultan fut proposée d'une façon tiède, mais l'ambassadeur ne porta même pas son verre à ses lèvres ».

Depuis longtemps déjà, le corps diplomatique à Constantinople se plaint des ajournements auxquels les audiences sont sujettes. Les chefs de missions ont le devoir de solliciter des audiences et le souverain a le droit d'en fixer la date ; mais, une fois que cette date est fixée et à moins d'un cas de force majeure, il est correct et digne de s'y tenir, car " l'exactitude est la politesse des rois ". Les Sultans Mahmoud, Medjid et Aziz se conformaient strictement à cette règle, alors que l'importance et l'influence de l'Empire Ottoman étaient certes plus considérables qu'elles ne le sont actuellement. Abdul-Hamid est complètement dans l'erreur, en s'imaginant qu'il est grandiose et majestueux de faire faire, pour ainsi dire, antichambre pendant plusieurs semaines aux ambassadeurs, tandis qu'il les comble, eux et leurs suites, d'attentions outrées en d'autres circonstances. Or, dans les choses diplomatiques, il est indispensable de ne jamais se départir de la juste mesure, et d'ailleurs Abdul-Hamid a pu apprendre, à ses dépens, qu'à vouloir ajourner on s'expose à des froissements. Ainsi, tel ambassadeur ne lui a-t-il pas fait dire, en présence d'ajournements répétés, que le jour enfin désigné pour la présentation de ses lettres de créance ne lui convenait pas, attendu que ce jour là précisément il comptait

Ahmed Rıza'nın Meşveret dergisinin Fransızca eki

tarafından Paris'te neşrolunuyordu. İlk sayısı 1 Aralık 1895 tarihinde basılan dergi, o tarihten itibaren düzenli olarak on beş günde bir yayınlanacaktı. *Mechvéret supplément français* başlığını taşıyan Fransızca nüshası da 7 Aralık'ta yayın hayatına girmişti. *Meşveret* 6 Mayıs 1898'e kadar otuz sayı, Fransızca nüshası ise 1908'e kadar 202 sayı yayınlanmıştır. *Mechvéret supplément français*'de özellikle Türkler hakkında Avrupa kamuoyunu bilgilendirmeye, Avrupalı hükümetleri ve devlet adamlarını etkilemeye yönelik beyannâmeler, yazılar ve açık mektuplar neşredilmekteydi. Ayrıca Türkler ve Müslümanlar hakkında Avrupa matbuatında çıkan aleyhte neşriyata karşı tepkilere de yer veriliyordu.[12]

Ahmed Rıza'nın, derginin 30 Haziran 1897 tarihli sayısında, Vámbéry'nin *Budapeshi Szemle* adlı mecmuanın aynı ay içinde çıkan sayısında yayınlanan bir makalesinden enteresan bulduğu sonuçları yayınladığını görmekteyiz.[13]

Bir buçuk ay sonra çıkan derginin 42. sayısının son sayfasındaki "Müteferrik" bölümünde ise bu kez Vámbéry'nin Mart ayından başlayarak *Cosmopolis* dergisinde tefrika edilen Türkiye hakkındaki makalesinin Fransızca tercümesi[14] yayımlanmaya başlamış, on altı sayfa çıkan dergideki yer sorunu nedeniyle bu yayına ancak bir sayfa yer verilmiştir. Tefrikanın devamı derginin iki hafta sonraki sayısında yine bir sayfa olarak çıkacaktı.[15] Her ne kadar bu bölümün sonunda *à suivre* [devam edecek] ibaresi yer alsa da, tefrika burada sona erecek, derginin sonraki sayılarında makalenin devamını bulmak mümkün

12 Azmi Özcan, "Meşveret", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2004, XXIX, ss. 396-398.

13 "Vámbéry et le Sultan", *Mechvéret Supplément Français*, Paris, 30 Haziran 1897, Sene 2, Sayı 38, s. 5.

14 "Variétés: Les Turcs d'Aujourd'hui et Avant Quarante Ans par le Professeur A. Vámbéry. Réformes Turques depuis quarante ans", *Mechvéret Supplément Français*, Paris, 15 Ağustos 1897, Sene 2, Sayı 41, s. 16.

15 "Variétés: Les Turcs d'Aujourd'hui et Avant Quarante Ans par le Professeur A. Vámbéry. Réformes Turques depuis quarante ans (suite)", *Mechvéret Supplément Français*, Paris, 15 Eylül 1897, Sene 2, Sayı 43, s. 8.

olmayacaktır.[16] Tefrikanın devamını merak eden Fransız okurlar çıkacak kitabı beklemek zorundaydılar.[17]

Ahmed Rıza, zamanında Londra'da tanışmış olduğu ve o tarihlerde de muhtemelen temasta bulunduğu Vámbéry'nin kitabını tanıtmak amacıyla ilk sayfalarını dergisinde yayınlamıştı. Vámbéry de bu jestin altında kalmayacaktı. Kendisi, *Cosmopolis*'teki makalesinde halen hayatta olmayan ve Sultan'ın Alman İmparatoruna fevkalâde elçi olarak göndermiş olduğu bir müşirin karısının Viyana doğumlu bir Katolik olduğundan bahsetmektedir. Almanca edisyonda anlatılanlar burada kesilirken,[18] Fransızca edisyona aşağıdaki iki cümlenin eklendiğini görmekteyiz: "*Bu şahsın kızı -ve bugün yirmi bir yaşında olan- Selma Hanım, daha şimdiden, Türk gazetelerinde kadın hakları üzerine yüksek edebi ve felsefi değer taşıyan makaleler neşretmektedir; bu arada neşriyatına devam etmesinin sansür tarafından engellendiğini de belirtelim. Oğlu Ahmed Rıza Bey ise, bir müddet Türkiye'de Maarif müdürü sıfatıyla görev yaptıktan sonra günümüzde Jön Türk Partisinin liderlerinden biri olarak karşımıza çıkmakta ve halen Meşveret gazetesini çıkarmaktadır*".[19]

Eserin Almanca ve Fransızca Baskıları Arasındaki Farklar[20]

Vámbéry, 1897 yılında *Cosmopolis* dergisinde üç ayrı makale olarak yayınlamış olduğu bu eserin Fransızca tercümesini bir yıl sonra Paris'te *La Turquie d'Aujourd'hui et d'Avant Quarante Ans* [Bugünkü ve Kırk Yıl Önceki Türkiye] adı altında çıkaracaktı. Almanca olarak

16 Sebastian Cwiklinski, "Ergänzungen zu Einer Personalbibliografie Árminius Vámbéry", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Volume 72 (1), 2019, s. 105 içinde [Müellif, Michael Knüppel'in 2017 yılında yayınladığı kapsamlı Vámbéry Bibliyografisi'ne ek olarak hazırlamış olduğu bu makalesinde, *Mechvéret Supplément Français*'nin sadece 41 ve 43. sayılarını göstermektedir].

17 A. Vámbéry, *La Turquie d'Aujourd'hui et d'Avant Quarante Ans*, Almancadan çeviren: Georges Tirard, P.-V. Stock, Editeur, Paris, 1898.

18 Vámbéry, "Die Kulturbestrebungen der Türkischen Frauen", s. 230.

19 *La Turquie d'Aujourd'hui*, s. 30.

20 Tefrikanın Almanca orijinal metnini baştan sona okuyarak Fransızca tercümesiyle kıyaslamamda yardımcı olan Gönül Ulrich'e teşekkür ederim.

bir sanat dergisinde yayınlandığında Türk kamuoyu tarafından fazla dikkat çekmeyen bu yazılar, o dönemin popüler dili olan Fransızca olarak -bir de Paris'te- neşredilince fark edilmişti. Fark edenler arasında İstanbul'daki münevver kesim kadar bizzat Sultan da vardı.

Söz konusu kitabın -usta bir elden çıktığını düşündüğümüz- Fransızca çevirisi ile Almanca orijinali arasında hemen her tercümede rastlayabileceğimiz kelime bazında tek tük anlayış farklılıklarını bir yana bıraktığımızda, bizzat müelliften kaynaklandığını düşündüğümüz bazı değişiklikler göze çarpmaktadır.

Her şeyden önce Vámbéry kendi ismini her iki edisyonda farklı şekillerde yazmıştır. *Cosmopolis*'in her üç sayısında kapakta ve makalelerin sonunda ismini H. Vámbéry diye yazarken, Fransızca tercümesinde aynı isim A. Vámbéry olmuştur. Burada herhangi bir kasıt aramaktansa müellifin farklı dillerdeki yayınlarını farklı isimlerle imzalamış olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir. Almanca yayınlarında kullandığı isim Hermann iken, Anglo-Sakson neşriyatta Árminius -ya da Ármin- ismini tercih etmektedir.

İki baskı arasında geçen yaklaşık bir yıllık zaman zarfında sadece siyasî konjonktürün değil, Vámbéry'nin hissiyatının da değiştiği metinde kendince yapmış olduğu "düzeltmelerden" anlaşılmaktadır. Biz de, sayıları çok fazla olmasa da bazen kapsamlı olabilen bu değişiklikleri kitap boyunca dipnotlarıyla göstermeye çalıştık.

Kitaba Gösterilen Tepkiler

Vámbéry'nin *Cosmopolis* dergisinde tefrika edilen bu kitabı -ve Fransızca tercümesi- bu üretken yazarın doğrudan Türkiye'yi konu aldığı -bu hacimdeki- yegâne eseri olup, burada ele almış olduğu Türkiye'nin son kırk yılının ikinci yarısı da neredeyse tümüyle Sultan II. Abdülhamid dönemine denk gelmektedir. Yazarın, II. Mahmud ile başlayan Türk çağdaşlaşmasının II. Abdülhamid döneminde kesintiye uğramayıp aynen devam ettiğini delilleriyle ortaya koyduğunu görmekteyiz. Bu dönemde ülke genelinde modern eğitim veren askerî ve sivil okulların açılmasına özellikle hız verilmiş, sonraki yıllar-

LA TURQUIE

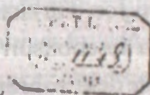
D'AUJOURD'HUI ET D'AVANT QUARANTE ANS

PAR

A. VAMBÉRY

Professeur à l'Université de Budapest

Traduit de l'allemand par Georges TIRARD

PARIS
P.-V. STOCK, ÉDITEUR
Ancienne Librairie TRESSE et STOCK
8, 9, 10, 11, GALERIE DU THÉATRE-FRANÇAIS
PALAIS-ROYAL
1898

Vambery'nin Almanca baskısından bir yıl sonra Fransızca olarak yayınladığı "Bugünkü ve Kırk Yıl Önceki Türkiye" kitabı.

da cumhuriyeti kuracak kadroların büyük bir kısmı da bu okullarda yetişmiştir. Bağdat ve Hicaz demiryolları bu dönemde inşa edilmiş ve -daha sonra Yunan işgaline karşı verilen mücadelede önemli bir rol oynayan- Anadolu'nun belli başlı yerleşim merkezleri arasındaki telgraf bağlantıları da yine bu yıllar arasında kurulmuştur. Bütün bu faaliyetler, aynı tarihlerde vuku bulan -Kıbrıs, Tunus, Mısır ve Doğu Rumeli'nin elden çıkması gibi- büyük toprak kayıplarına, ağır kapitülasyonlara, Düyun-u Umumiye'ye ve bizzat Batılı devletlerin tahrik ettiği Ermeni gailesine rağmen gerçekleşmiştir. Ne yazık ki bu çabalar, kamuoyunun etkili olduğu İngiltere ve Fransa gibi ülkelerde ne duyulmuş ne de takdir edilmiştir. Bu sebeple Vámbéry'nin -İngiliz Liberallerinin şerrine uğramamak için- önce Almanca, bir yıl sonra da Fransızca neşretmiş olduğu bu eserinin en azından Türkiye'nin Batı kamuoyunda olumlu bir şekilde tanıtılmasına katkısı olduğunu söyleyebiliriz.

Sultan Abdülhamid de yeri geldiğinde Vámbéry'yi Yıldız Sarayı'nda ağırlamış, kendi eliyle sigara ikram edecek kadar hürmet göstermiş, bilgisinden istifade etmeye çalışmış ve hatta birçok ihsanlar vererek Londra'daki Jön Türkleri kandırıp getirmek için İngiltere'ye bile yollamıştır (Bu teşebbüsün kendisine biraz pahalıya mal olduğunu, hatta İngiltere'deki şöhretini dahi az kalsın lekedar edeceğini de Vámbéry söylemektedir). Vámbéry de Sultan'ın politikasını İngiliz siyaseti ile birleştirmek istemişti.[21] Kısaca her iki taraf da kendi amaçları için diğerini kullanmaya çalışmıştı. Dönemin bu iki güçlü şahsiyeti arasında o zamana dek inişli çıkışlı biçimde devam eden dostane ilişki bu kitabın çıkışıyla zedelenecektir.

Vámbéry, kitabın henüz Fransızca baskısının çıkmadığı 1897 yılı başlarında bir Türk devlet adamına göndermiş olduğu bir mektupta, Türkiye hakkında yazmış olduğu bir makaleyi ilişikte yolladığından bahsediyordu. Kendisinin korkusu bu makale sebebiyle Sultan ile ilişkilerinin bozulmasıydı:

---

21 Müftüoğlu Ahmet Hikmet Bey, "Müsteşrik Vámbéry", İsmail Tosun Saral, Fahri Sezer, Szabolcs Hadnagy (Haz.). *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry ile Sohbetler* içinde (103-112), Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara, 2014, s. 107.

Budapeşte Üniversitesi, 16 Mayıs [1897]

Ekselansları,[22]

Vatanperverliğinizi ve soylu duygularınızı bilerek, yakın bir tarihte Türkiye'nin -ülkenizle ilişki içinde bulunduğum- son kırk yılı zarfında gerçekleştirdiği reformlar hakkında yayınlamış olduğum bir makaleyi size sunma hürriyetini seçmiş bulunmaktayım.

Türk meseleleri hakkında devlet adamlarının -ve genel manada kamuoyunun- suiniyeti ile cehaletine tanık olduğumdan bu mevzuya ilişkin tecrübelerimi yayınlamanın zaruri olduğunu düşündüm. Bu çalışmam Avrupa'da hüküm süren düşüncelerin yanlışlığını ispatlamaya niyet etmektedir; zira Türkiye -bu ülkeyi ilk gördüğüm andan itibaren- büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Eğer bütün bunlara rağmen Batılı insan için tatmin edici bir gelişme gösterememişse esas hatayı -haddinden fazla mutlakiyetçi ve müstebit olduğunu düşündüğüm- hükümet şeklinde buluyorum. Bu düşünce ile Zat-ı Şahanelerinin teveccühünü ve hüsnüniyetini kaybetme tehlikesi taşımaktayım, ama bu kanaatim ve Osmanlılara faydalı olma yolundaki sarsılmaz niyetim başka türlü hareket etmeme mani olmaktadır. Gayet iyi biliyorum ki *doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar*[23] ve kendimi mevcut rejime muhalif bir duruma düşmüş olarak görmekten de çok pişmanım, lakin başka türlü hareket etmem de mümkün değildir ve ekselanslarının da bu niyetlerimi göz ardı etmek istemeyeceğini de ümit ediyorum. Benim prensibim, Türkiye'ye yardım etmek ve ülkenizde görmüş olduğum iyilikler için müteşekkir olduğumu göstermektir. Hâlihazır durum radikal bir değişiklik gerektirmektedir, zira ordularınızın galibiyetine rağmen[24] ancak geleceğin sağlam bir temel garanti edebileceği düşüncesindeyim.

---

22 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hariciye Nezareti (HR), Siyasi (SYS), 00193.

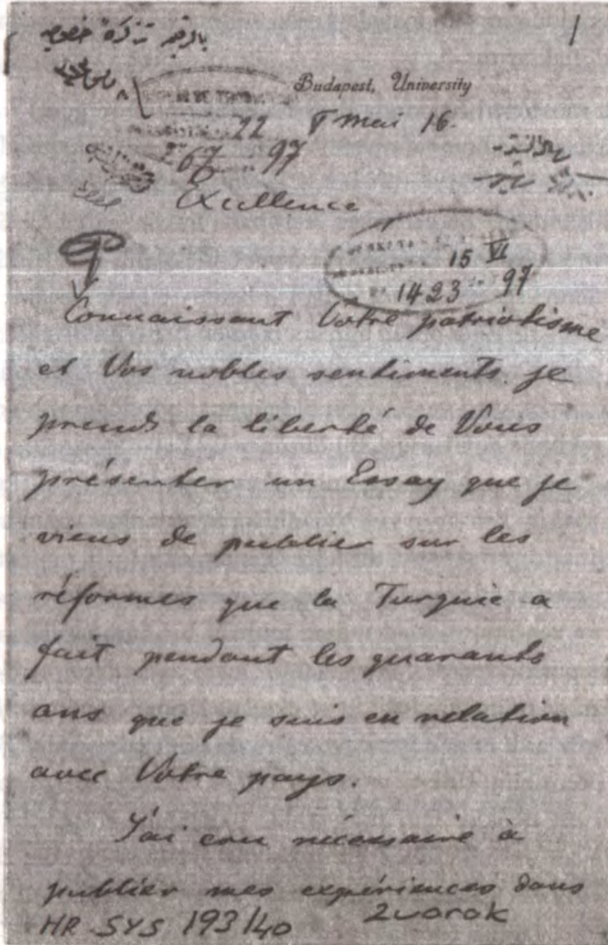
23 Burası Osmanlıca yazılmıştır. [ç.n.]

24 1897 Türk-Yunan Savaşı'nı kastediyor. [ç.n.]

Ekselanslarının en seçkin hissiyatımı ve bizatihi hürmetlerimi kabul buyurmaları dileğiyle.

A. Vámbery

Macarlı Reşid Bendeleri[25]

Budapest, University

22 Mai 16.

67 - 97

Excellence

15 VI
1423 - 97

Connaissant Votre patriotisme et Vos nobles sentiments je prends la liberté de Vous présenter un Essay que je viens de publier sur les réformes que la Turquie a fait pendant les quarante ans que je suis en relation avec Votre pays.

J'ai cru nécessaire à publier mes expériences dans

HR SYS 193/40 2 varak

25 Burası da Osmanlıca yazılmıştır. [ç.n.]

cette question ayant observé
la malveillance et l'ignorance
des hommes d'état et du public
en général dans les affaires
turques. Mon ouvrage veut
prouver la fausseté de l'opi-
nion régnante en Europe,
car la Turquie a fait des
grands progrès depuis le
temps que je la connais.
Si malgré tout cela elle
n'a pas avancé d'une ma-
nière satisfaisante pour
l'homme de l'occident, je
trouve que la faute

principale est dans la forme de [2]
gouvernement, que je trouve
trop absolutistique et trop
autocratique. Avec cette opini-
on je cours danger de perdre
la bienveillance et la bonne
grace de Sa Majesté, mais ma
conviction et ma volonté ferme
d'être utile aux Osmanlis m'em-
pechent d'agir différemment. Je
sais bien que طوغری سویلیانی طوقز کویده قوارلر
et je regrette infiniment de me
voir en opposition avec le système
actuel, mais je ne peux pas
agir autrement, et j'espère que

HR-SYS 1897-5-16
193/40

Votre Excellence ne voudra pas méconnaître mes intentions. Mon principe est d'aider la Turquie et de me montrer réconnaissant pour les bontés que j'ai reçu dans Votre pays. La situation actuelle demande un changement radical, car malgré la victoire de Vos armes je trouve que ce n'est qu'une base solide que peut garantir un avenir.

Agréez Excellence l'expression de mes sentiments distingués et de mon estime particulière.

A. Vambery

مجاورك رشيد بنده لرى

HR.SYS.00193

Osmanlı Arşivlerinde bulduğumuz bir başka vesika da Saray'ın bu kitaptan nasıl haberdar olduğuna açıklık getirmektedir. Bu belgeye göre Vámbéry, o dönemde Budapeşte Şehbenderi olarak görev yapan İ. Lutfi Bey'i ziyaret ettiğinde bu kitaptan üç nüsha bırakmış ve İstanbul'a gönderilmelerini istemişti:

TÜRKİYE ŞEHBENDERLİĞİ

Budapeşte, 6 Nisan 1898

Prof. Vámbéry'nin Risalesi

Üç nüsha eklidir

Zat-ı Şahanelerinin Hariciye Nazırı Ekselansları Tevfik Paşa'ya

Muhterem Nazır Hazretlerine

Prof. Vámbéry'nin yakın bir tarihte neşretmiş olduğu "Bugünkü ve Kırk Yıl Önceki Türkiye" başlığını taşıyan -ve de ekselanslarına göndermemi istirham ettiği- ilişikteki risaleyi üç nüsha halinde yollamaktan onur duyuyorum.

Ekselanslarının derin hürmetlerimi kabulünü dilerim.

Mütevazı ve hürmetkâr hizmetkârı.
İ. Lutfi[26]

Osmanlı Arşivlerindeki 11 Nisan 1898 tarihli bir diğer belge ise söz konusu kitabın özetinin Saray'a nasıl arz olunduğunu aydınlatmaktadır:

"Meşhur Mösyö Vambery tarafından 'Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'nin Bugünkü Hali ile Kırk Sene Evvelki Ahvali' serlevhasıyla neşrolunmuş olan Fransızca bir risalenin şayan-ı mütalaa olan bazı parçalarının

26 *BOA.* HR. SYS. 00194 [Bu ve diğer arşiv belgeleri için Umut Soysal'a teşekkürler].

HR. SYS 194/2

2 varak (2 sahife boş)

CONSULAT GÉNÉRAL DE TURQUIE

Nr. Gl. 1644

Nr. Sl. 38

Budapest, le 6 Avril 1898

Brochure de M. le Professeur Vambery

3 annexes

Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur de transmettre ci-inclus, en trois exemplaires, une brochure que M. le Professeur Vambery vient de publier sous le titre de « la Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans » et qu'il m'a prié de faire parvenir à Votre Excellence.

Veuillez agréer, Monsieur le Ministre, l'hommage du profond respect avec lequel j'ai l'honneur d'être,

De Votre Excellence
le très humble et très obéissant serviteur

J. Loutfi

Son Excellence
Tevfik Pacha,
Ministre des Affaires Étrangères de Sa Majesté
Impériale le Sultan
etc. etc. etc.

HR.SYS.00194

Vambery'nin Türkiye'nin Budapeşte Şehbenderliğine kitabından üç nüsha bırakarak Türkiye'ye gönderilmesini istediğini bildiren yazı.

tercümesi" Bogos Efendi tarafından hazırlanarak Zat-ı Şahanelerine sunulmuştur.

Bir sayfadan biraz daha fazla tutan bu özette daha ziyade Sultan'ın hoşuna gideceği düşünülen bölümler seçilmiş, ayrıca çeviri esnasında metinde olmayan bazı ifadeler de eklenmiştir: *"Evvela Osmanlılar medeniyet-i garbiyyeyi kabule hayli amadedirler"* beyanını takiben *"(...) Memalik-i Şahane'nin ahval-i hazırasıyla kırk sene evvelki hali mukayese olunur ise birçok ıslahat ve teceddüdün"* gözler önüne serildiği belirtilmektedir.

Akabinde *"Cennetmekân Sultan Mahmud-ı Sâni Hazretleri'nin asrından beri şevketlü kudretlü Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni gibi son derecede gayretli bir padişah gelmemiştir. Akl-u-kiyâset ve ikdâm ve sebat hususlarında Avrupaca emsallerini bulmak da müşküldür"* denmektedir.

Ardından da sıra dünyanın dört bir tarafına serpilmiş durumdaki Müslüman matbuatın önemine gelmekte ve bu meyanda *"erbab-ı mütalâanın kalbine tesir eden matbuat-ı İslamiyenin ehemmiyeti üzerine on dokuzuncu asır ehl-i salibinin nazarı dikkatleri"* celbedilmektedir. Zira *"Memalik-i şahanede, Hindistan'da, İran'da, Asya-yı Vusta'da, Cava'da yeri olan yevmî ve şehrî gazeteler pek büyük bir tesir-i icraya başlamışlardır. İslam aleyhine Avrupa'nın efkâr ve mukarrerât ve icraatı, mezkûr gazeteler tarafından seri'an neşr ve kervanlar vasıtasıyla o şayialar Çin'e ve hatt-ı üstüvaya ve Ümit Burnu'na kadar naklolunmaktadır"*.[27]

Görüldüğü üzere Sultan'a sunulmak üzere hazırlandığı belli olan ve kitabın içinden, kendisini ve Türk milletini öven ve hatta -Sultan'ın özellikle önem verdiği- İslam Birliği'ni ön plana çıkaran bölümleri bilhassa seçerek bir araya getiren bu özete rağmen kaçınılmaz olan gerçekleşecek ve hem kitabın hem de tercümesinin ülkeye sokulması yasaklanacaktır.

---

27 *BOA.* Yıldız, Tahrirat-ı Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği (YPRK. TKM.) 40/28.

Babıâli Daire-i Umur-ı Dahiliyye Mektubî Kalemi'nden Hariciye Nezaret-i Celilesi'ne gönderilen ve bizzat Dahiliye Nazırı'nın imzasını taşıyan 28 Nisan 1898 tarihli evrak, hükümetin bu küçük kitabı ne denli ciddiye aldığını göstermektedir:

"Profesör Vambery tarafından telif ve Mösyö Tirard tarafından Fransızcaya tercüme olunan ve bin sekiz yüz doksan sekiz senesinde Paris'te tab olunan 'Bugünkü ve Kırk Sene Evvelki Türkiye' nâm kitabın gerek aslının ve gerek tercümesinin men-i idhali [ülkeye sokulmasının meni] lâzım gelerek keyfiyet icap edip devâir [devlet dairelerine] ve vilâyâta [valiliklere] bildirildi. Nezâret-i Celile-i âsâfâneleri de iktizasının ifâsı bâbında emr-ü-ferman hazret-i menlehül-emrindir".[28]

Bu hadise -araları zaten limoni olan- Vámbéry ile Sultan'ın ilişkilerinin tümüyle kopmasına da yol açacaktır. Bunu bizzat dile getiren de Vámbéry'nin kendisidir:

"Sultan ile aramızdaki kırgınlık 1898 yılında Paris'te 'La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans' isimli küçük kitabı yayınlayınca daha da derinleşti. Avrupa'da son derece yanlış bir şekilde mütemadiyen öne sürülen, Türklerin bir millet olarak medenileşmelerinin mümkün olmadığı tezini, günümüzdeki ve kırk yıl önceki kültürel durumlarını mukayese ettiğim bu kitapla çürütmeye çalışmıştım. Tabiatıyla bu tarz bir çalışmada, kültürün gelişmesi ile ülkenin siyaseten çöküşü arasındaki zıtlığı ortaya koymak zorundaydım ve eğer Türkler kültürel açıdan ilerliyorlarsa, siyasî yönden Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın niçin gerisinde kalmışlardı? Buna verebileceğim yegâne cevap ise Sultan'ın müstebit ve mutlakiyetçi eğilimlerine dikkat çekmek olmuştu. Türkiye'nin bugünkü çökmüş hali için sadece Saray ve orada hüküm süren vicdansız hizip mes'ul tutulmalıdır. Bu makale ile Türkiye'deki popülerliğim artarken, Saray'da ise kimsenin sevindiğini düşünmüyordum. Buna rağmen Sultan kendisini ziyaret etmemi istedi. Ben de öyle yaptım; kabulüm ise bir hayli karakteristik idi. Padişah, Türk milletine verdiğim hizmetler için teşekkür ederken, içindeki incinmiş müstebit kızgınlığını

---

28 *BOA.* HR. TH. 211/3.

ele vermeden öfkeli bakışlarla yeteneklerimi sınıyordu. İncinmiş tiranın iç mücadelesini izlemek enteresandı ve daha sonra benimle başka bir işi olmamasına da şaşırmadım".[29]

Kitabın tamamını okuduğumuzda Sultan'ın bu tavrına biz de şaşırmıyoruz. Zira Vámbéry, Türkleri savunmak amacıyla kaleme aldığını söylediği bu esere gayet iyi bildiği Türk toplumunu, Avrupalı okurlarına tanıtmak amacıyla başlamış ama Türk devleti için bir tür manda idaresi teklif ederek bitirmiştir.

Aşağıdaki ifadeleri, bugün itibariyle en ateşli oryantalistin dahi -bilim adamı hüviyetiyle- kaleme alamayacağı teklifler içermektedir:

"Japonya'yı dışarıda bıraktığımızda Asya topraklarında gerçek manada huzur ve istikrar ancak bir Avrupalı hükümetin -kısmen veya bütünüyle- daha önceki yerel idarenin yerini aldığı ülkelerde elde edilebilir. İşte bu sebeplerden ötürü Hindustan sakinleri, adil ve nizami bir yönetimin avantajları karşısında bir milli hükümetin görkeminden kendi rızalarıyla vazgeçmişlerdir; keza Orta Asya'nın son derece bağnaz yerlilerinin ülkelerindeki Rus yönetimine dair fikirlerini sorduğunuzda "Dinleri cehennem kadar siyah, ama hükümetleri kar kadar beyaz" cevabını alırsınız".[30]

Bu bölümü, Vámbéry'nin kitabının Fransızca baskısıyla aynı yıl (1898) yayınlanan ve Türkiye'nin hâlihazır durumunu Avrupa kamuoyuna sunmayı amaçlayan bir başka kitaptan -yazarının üç ayrı yerde Vámbéry'nin eserinden de kapsamlı alıntılar yaptığı- Hans Barth'ın "*Türke, Wehre Dich!*" [Türk, Savun Kendini!] kitabının son bölümünden bir pasaj aktararak bitirmek istiyorum: *"Bitirirken temenni ediyoruz ki cesur Osmanlılar Almanya ile yaptıkları işbirliği sayesinde mali durumlarını düzene koyarlar ve mali bakımdan Avrupa'daki bütün halklardan daha iyi duruma sahip olan, buna karşılık neredeyse hiç vergi vermeyen Hıristiyan tebalarının iktisada -eskisine kıyasla- daha*

29 Arminius Vámbéry, *The Story of My Struggles, The Memoirs of Arminius Vámbéry*, Vol. 2, T. Fisher Unwin, New York, 1904, s. 384.

30 Vámbéry, "Türkische Reformen und die Gefahr Eines Weltkrieges", s. 530.

fazla katkıda bulunmalarını temin ederler. Umarız, sosyal ve ekonomik bakımdan güçlenir ve devletin en sarsılmaz desteği olan Türk köylüsünü, bilhassa Anadolu köylüsünü, Hıristiyan tefecilerin pençesinden kurtarırlar. Umarız ülke içinde de dışında da daha az müsamahakâr olurlar: İçeride, Hıristiyanlara Müslümanlarla eşit muamele ederler, yani Hıristiyanlara tanıdıkları inanılmaz imtiyazları sınırlarlar ve dışarıda da konsolosların müdahalesine ve kapitülasyon felâketine bir son verirler".[31]

Tüm bunlar Vámbéry'nin gayet iyi bildiği, ama kitabında hiç değinmediği, Osmanlı'yı çöküşe götüren esas amiller değil midir?

Kitabın Türkçe Tercümesi -ve Ekleri- Hakkında Birkaç Not

Biz kitabı çevirirken, Almanca tefrikasından bir yıl sonra Paris'te yayınlanan Fransızca çeviriyi esas aldık. Bu kitap, yayınlandığı dönemde bir hayli ses getirmiş olsa da, ülkemizden olumlu olarak bahseden birçok eserle aynı kaderi paylaşmış, bir başka baskısı yapılmadığı gibi, Türkçe de dahil olmak üzere bir başka dile çevrilmemiş, kütüphanelerin tozlu raflarında unutulmaya terk edilmiştir. Sadece Türkiye'yi değil Türk dünyasını da gayet iyi tanıyan ve gençliğinin önemli bir bölümünü bizim aramızda ve Türk kimliğiyle geçirmiş bir bilim adamının kaleminden çıkan bu eser, Osmanlı 19. asrının ikinci yarısıyla ilgili birinci elden önemli bilgiler aktarmaktadır.

Vámbéry'nin çalkantılı ve macera dolu hayatı biri Gürcüce, biri Macarca ve sonuncusu da İngilizce olmak üzere üç ayrı biyografiye[32] konu olsa da, hayatı hakkındaki en mühim bilgiler yine kendi kaleminden gelmektedir. Kendisi birden çok kez hayat hikâyesini kaleme almış, bu otobiyografik eserlerin hepsinde de Türkiye'ye önemli

---

31 Bu kitap iki kez Türkçeye çevrilmiştir. Biz ikincisini kullandık: Hans Barth, *Ey Türk Uyan!*, Çeviren: Goncagül Artam, Tarih Encümeni Yayınları, İstanbul, 2003, s. 204-205.

32 Bunlar sırasıyla, N. Tikhonov, *Vamberi*, Tiflis, 1931; Magda Vamos, *Reşid Efendi*, 1966 ve Lory Adler ve Richard Dalby, *The Dervish of Windsor Castle*, Bachman & Turner, Londra, 1970 isimli eserlerdir (Bkn. Dr. Mim Kemal Öke, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s. 17n).

bir yer vermiştir. Hayatının sonlarına doğru -1905 yılında- kaleme aldığı *The Story of My Struggles* [Mücadelelerimin Hikâyesi] isimli iki ciltlik son otobiyografik çalışmasının iki farklı bölümü doğrudan Türkiye'yi ilgilendirmektedir. Bunlardan birincisi "Doğu'ya İlk Yolculuğum"[33] adını taşıyor ve yazarın 1857-62 arasında İstanbul'da geçen yıllarını anlatıyordu. Vámbéry bu tarihler arasında, Reşid Efendi adıyla bir Türk ve Müslüman kimliğiyle aramızda yaşamıştı. Beş parasız geldiği ülkemizde sahip olduğu dil yetenekleri sayesinde sosyal basamakları birer birer tırmanarak Türk toplumunun kaymak tabakasına girmiş, paşa konaklarında yatıp kalkmış hatta dönemin sultanı Abdülmecid ve -geleceğin padişahı- oğlu Hamid Efendi ile tanışma fırsatını da yakalamıştı. Kendisi, Mustafa Reşid Paşa, Âli Paşa, Fuad Paşa, Mahmut Nedim Paşa ve hatta genç Midhat Paşa'nın yakın çevresinde bulunmuş ve Türk elitlerinin dostluklarından da istifade etmiştir.

Kitabın ikinci cildinde müstakil bir bölümün bu defa da Sultan II. Abdülhamid'e ayrıldığını görmekteyiz. "Sultan Abdülhamid ile Münasebetlerim"[34] adlı bu bölümde, Sultan'ın Yıldız Sarayı'nda ağırladığı bu garip misafirin gözünden dönemin hükümdarının mahrem bir portresi verilmektedir.

Hem Sultan'ı hem de Vámbéry'yi yakından tanıyan bir İngiliz gazetecisi olan Sidney Whitman hatıralarında Abdülhamid'in Vámbéry hakkındaki düşüncelerinden de bahseder: *"Nadiren bir tacidar, herhangi bir servete ya da mevkiye sahip olmayan sıradan bir şahsı, üstüne üstlük bir ecnebiyi, Sultan'ın kendisine* 'Baba' *diye hitap edecek kadar samimiyetle davranmasına izin verdiği, Profesör Árminius Vámbéry örneğinde yapmış olduğu gibi yakınlığıyla onurlandırır. Bu dostluğun temelinde, Sultan'ın, Profesör'ün şöhretine ve herkesçe bilindiği üzere Türkiye'ye, insanlarına ve dinine karşı duyduğu sempatiye kıymet ver-*

33 Árminius Vámbéry, *The Story of My Struggles, The Memoirs of Arminius Vámbéry*, Vol. 1, E. P. Dutton & Company, New York, 1904, ss. 105-160.

34 Árminius Vámbéry, *The Story of My Struggles, The Memoirs of Arminius Vámbéry*, Vol. 2, T. Fisher Unwin, New York, 1904, ss. 343-390.

mesi yatmaktaydı. İnanıyorum ki burada da ayrılık Majestelerinin siyasî eğilimlerinden -savunmaya ya da paylaşmaya imkân bulamayacak ölçüde- hayal kırıklığına uğrayan Profesör'ün girişimiyle gerçekleşmişti".[35] Vámbéry'nin Sultan hakkındaki düşüncelerini ise kendi kaleminden okuyacaksınız.

Yazarın bu kitaptan yirmi yıl önce yayınlanan *Árminius Vámbéry, His Life and Adventures* [Árminius Vámbéry'nin Hayatı ve Maceraları] adlı bir başka otobiyografisinde, daha ziyade Orta Asya gezisine ağırlık verdiğini görmekteyiz. Gezinin başlangıcı ve sonu haliyle İstanbul'da geçtiği için daha sonraki eserinde özetle verdiği -ve Türkçe tercümesinde yer almayan- bu kısımları da ekler bölümüne dahil ettik.[36] Bütün bunlar kitabın sonunda "Kendi Kaleminden Vámbéry'nin İstanbul Günleri" başlığı altında yer almaktadır.

Hayatının beş yılını ülkemizde bir Türk ve Müslüman kimliğiyle geçiren, bu zaman zarfında aksansız konuşacak kadar Türkçeyi öğrenen ve dünyanın en zor lisanlarından biri olan Osmanlıcayı da -farklı formlarıyla okuyup yazacak kadar- söken, hac kervanlarına katılarak kendi imkânlarıyla o zamana dek hiçbir Batılının ayak basmadığı Orta Asya'ya kadar giden, sonrasında da Türk dili ve tarihi üzerine düzinelerce eser vermiş olan bu Macar âlim ülkemizde hiç tanınmamakta, tanıyanlarsa kendisini Sultan Abdülhamid'den aldığı gizli bilgileri İngilizlere satan ve Siyonistleri de Yıldız Sarayı'na kadar sokan Yahudi casus[37] olarak bilmektedirler. Gerçekten de bugüne dek eserleri arasından sadece biri Türkçeye çevrilmiş,[38] kendisi hakkında da Mim Kemal Öke'nin çalışmaları ile Cemal Kutay'ın

---

35 Sidney Whitman, *a. g. e.*, s. 172.

36 Arminius Vámbéry, *His Life and Adventures*, T. Fisher Unwin, Londra, 1884, s. 22-34 ve 291-295.

37 Vahdettin Engin, *Pazarlık*, 7. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 51 ve 118 [Vahdettin Engin bu eserinde Theodore Herzl ile Sultan arasındaki görüşmede Vámbéry'nin oynadığı rol hakkında önemli bilgiler vermektedir].

38 *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada Seyahati*, Çeviren: Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Vakit Matbaası, 1295.

kitabı[39] haricinde ancak akademik derlemeler[40] ve makaleler kaleme alınmıştır.

Ama Vámbéry, aynı zamanda, Yakın ve Orta Doğu uzmanı olarak adlandırılabilecek ilk Macar, İngiliz istihbarat subayı Arthur Conolly'nin (1807-1842) "Büyük Oyun" olarak adlandırdığı Asya toprakları üzerindeki Rusya-Britanya çekişmesinin uzmanı, Macar ve Türk dilleri arasındaki linguistik bağları tetkik eden dil âlimi, sadece Sultan ile değil aynı zamanda Türk reform hareketiyle de temasta olan bir Türkofil ve de Peşte Üniversitesi'nde doğu dilleri tetkiklerini başlatan ve Macar Coğrafya Cemiyeti'ni (A Magyar Foldrajzi Társaság) kurmuş olan bir bilim adamı değil midir?[41]

Bu çok yönlü şahsiyeti Türk okuruna daha iyi tanıtmak amacıyla hazırladığımız kısa bir biyografiyi de "Árminius Vámbéry: Tarihçi, Türkolog, Seyyah, Casus" başlığıyla kitabın sonunda bulacaksınız.

Vámbéry'nin Türkiye'yi savunmak üzere kaleme almış olduğu ve sadece ülkemizi değil o dönemde Batı'nın ülkemize bakışını da hem içerden hem de dışardan gözlemleyen bu eser yayınlanışından 125 yıl sonra Türk okuruyla buluşmaktadır.

Dr. Kadri Mustafa ORAĞLI
Pendik, 30-04-2022

---

39 Cemal Kutay, *Sahte Derviş*, 3. Baskı, Show Kitap, İstanbul, 1998.

40 *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry*, Anma Toplantısı Bildirileri, Ankara, 6-7 Eylül 2013, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

41 Anna Szalai, David Mandler'in "*Kelet és nyugat mezsgyéjén: Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom* [Doğu ile Batı Sınırında: Arminius Vámbéry ve İngiliz İmparatorluğu], Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2014, 223 sayfa" kitabının değerlendirilmesi. *Hungarian Cultural Studies*, Volume 8 (2015), s. 232.

BİBLİYOGRAFYA

ARGYLL, The Duke of [George Douglas Campbell], *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories of Forty Years*, John Murray, Londra, 1896.

BARTH, Hans, *Ey Türk Uyan!*, Çeviren: Goncagül Artam, Tarih Encümeni Yayınları, İstanbul, 2003.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri [Halen T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi].

CWIKLINSKI, Sebastian, "Ergänzungen zu Einer Personalbibliografie Árminius Vámbéry", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Volume 72 (1), 2019, ss. 93-134.

ENGİN, Vahdettin, *Pazarlık*, 7. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2010.

HAMILTON, Keith, "Service Rendered: Arminius Vámbéry and British Diplomacy", ss. 81-110. *On the Fringes of Diplomacy, Influences on British Foreign Policy, 1800-1945*, Editörler: John Fisher ve Anthony Best, Ashgate Publishing Limited, 2011 içinde.

KUTAY, Cemal, *Sahte Derviş*, Show Kitap, 3. Baskı, İstanbul, 1998.

Mechvéret Supplément Français, Paris, 1897; 38, 41 ve 43. sayılar.

New York Times, The. "Gladstone Against Turkey", 8 Mayıs 1895.

ÖKE, Dr. Mim Kemal, *İngiliz Casusu Prof. Arminius Vámbéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983 [Mim Kemal Öke, fazlaca ilgi gören bu eserini yeni eklemeler yaparak yeniden yayınlamıştır. Bunun için bkn. Aynı müellif, *Vámbéry: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü,* Bilge Yayıncılık, İstanbul, 1985; Aynı müellif, *Saraydaki Casus: Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi ve İngiliz Ajanı Yahudi Vámbéry*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1991. Salih Yılmaz'dan alıntıdır].

Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry, Anma Toplantısı Bildirileri, Ankara, 6-7 Eylül 2013, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

SAINT VICTOR, Carol de, "Cosmopolis", Alvin Sullivan (Ed.), *British Literary Magazines: The Victorian and Edwardian Age, 1837-1913* içinde (85-92), Westport: Greenwood Press, 1984.

SARAL, İsmail Tosun ile Fahri Sezer, Szabolcs Hadnagy (Hazırlayanlar), *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry ile Sohbetler*, Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara, 2014.

SZALAİ, Anna, David Mandler'in "*Kelet és nyugat mezsgyéjén: Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom* [Doğu ile Batı Sınırında: Arminius Vámbéry ve İngiliz İmparatorluğu], Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2014, 223 sayfa" kitabının değerlendirilmesi, *Hungarian Cultural Studies*, Volume 8 (2015), ss. 232-234.

TUSAN, Michelle, *Smyrna's Ashes: Humanitarianism, Genocide and the Birth of the Middle East*, Berkeley: University of California Press, 2012.

VÁMBÉRY, Árminius, *His Life and Adventures*, T. Fisher Unwin, Londra, 1884.

VÁMBÉRY, H, "Türkische Reformen Seit Vierzig Jahren", *Cosmopolis*, Sayı 15, Mart 1897, ss. 873-892.

VÁMBÉRY, H, "Die Kulturbestrebungen der Türkischen Frauen", *Cosmopolis*, Sayı 16, Nisan 1897, ss. 225-244.

VÁMBÉRY, H, "Türkische Reformen und die Gefahr Eines Weltkrieges", *Cosmopolis*, Sayı 17, Mayıs 1897, ss. 517-534.

VÁMBÉRY, A, *La Turquie d'Aujourd'hui et d'Avant Quarante Ans*, Almancadan çeviren: Georges Tirard, P.-V. Stock, Editeur, Paris, 1898.

VÁMBÉRY, Arminius, *The Story of My Struggles, The Memoirs of Arminius Vámbéry*, Vol. 1, E. P. Dutton & Company, New York, 1904.

VÁMBÉRY, Arminius, *The Story of My Struggles, The Memoirs of Arminius Vámbéry*, Vol. 2, T. Fisher Unwin, New York, 1904.

VÁMBÉRY, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çeviren: Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi, Beşinci Baskı, İstanbul, 2017 [Aynı kitabın Osmanlıca baskısı için bkn. *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustada Seyahati*, Çeviren: Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Vakit Matbaası, 1295].

WHITMAN, Sidney, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017 [Yazar, kitabının son bölümünde Vámbéry'nin ölümünden hemen önce, 1912-13 yılları arasında, kendisine göndermiş olduğu Türkiye'den bahseden mektuplara da yer vermektedir].

ABDÜLHAMİD TÜRKİYESİ

"La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans"

BİRİNCİ BÖLÜM

SON KIRK YILIN TÜRK REFORMLARI

Ciddi ve önemli sonuçlar doğuran olaylara yaklaşırken, doğal olarak sebeplerini arar, bu esnada başkalarının da bunların kısa vadeli neticelerine dair net bir fikir edinmeye çalıştıklarını görürüz. Yıllar boyunca bu olayların cereyan ettiği coğrafyayla meşgul olmuş ve burada yaşayan halkın kaderiyle her daim ilgilenmiş biri açısından, söz konusu hadiselerin ancak daha enteresan bir hal aldığı da söylenmelidir. Halbuki, Osmanlı kavminin dili ve tarihi 1850'den bu yana çalışmalarımın değişmeyen konusunu teşkil ettiği gibi, yıllarca bu insanların arasında yaşamam, kusurları yanında iyi vasıflarını tanımış olmam da bir başka gerçektir. Bundan ötürü, basında olduğu kadar siyasetçilerimizin beyanlarında yer alan ve söz konusu milletin geleceğini yakından ilgilendiren ve de gündemi böylesine meşgul eden acil bir mesele karşısında daha fazla suskun kalmam da mümkün olmayacaktır. Keza hakkaniyetli bir hükmün husule gelmesine egoist bir siyaset ile ulusal önyargıların engel olduğu şeklindeki mütevazı değerlendirmemi kendime saklamam da kolay değildir. Buradaki mevzu, bir halkın entelektüel ve moral hali ile siyasî nizama ait mülahazaların ziyadesiyle tehlikeli yol göstericiler olmasından ibarettir; bir de olup bitenlere ilişkin kusurlu bilgiler bunlara eklendiğinde, mevcut adaletsizlik ile kafa karışıklığının hem daha mühim hem de daha belirgin bir hal aldığını da söylemeden geçemeyiz.

Türk İmparatorluğu'nun engellenemeyen çöküşü ile Osmanlı kavmini reformları kabule ikna etmenin imkânsızlığı üzerine aylar ve yıllardır söylemek istediklerimizin tamamı biraz önce sözünü ettiğimiz yalan yanlış değerlendirmelerden başkasına dayanmamaktadır. Bir o kadar zararlı olan bir diğer yanlış ise, bu tespitlerin doğruluğuna inanmak suretiyle bir milletin mutluluğuna -veya mutsuzluğuna- karar vermek ve umumi bir yangın tehlikesine karşı kendimizi korumak isteyişimizdir.

Argyll Dükü, geçtiğimiz yaz *"Türkiye'ye Karşı Sorumluluklarımız: Kırk Yılın Gerçekleri ve Anıları"* adını taşıyan bir siyasî metin yayınlamıştı.[42] Bu belgenin amacı İngiliz kamuoyuna aşağıdaki hususları ispat etmekti:

(1) İngiltere olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü her ne pahasına olursa olsun savunmak suretiyle yapmış olduğumuz büyük yanlış.

(2) Rusya'nın Türkiye'yi işgal politikasına mani olmak suretiyle içine düştüğümüz büyük hata.

(3) Türkleri medenileştirmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nu diriltmek ihtimaline inanmakla yaptığımız yanlış.

Argyll Dükü, sadece yüksek sosyal mevkiinden değil aynı zamanda çok sayıda edebi eserinden ötürü tüm ilgi ve saygımızı hak eden seçkin bir devlet adamı olduğu için, Şark Meselesi üzerine yayınlamış olduğu çalışmayı da derin bir tetkike tabi tutmayı gerekli gördük. 1853 yılından beri devlet hizmetinde olan ve bu arada 1863 yılında Hindistan Bakanı olarak da görev yapan müellif, teoloji, sosyoloji ve tabii ilimler gibi birbirinden farklı alanlardaki eserleriyle de göze çarpmaktadır. Darwinizm'e karşı saldırıları ve Huxley ile arasındaki polemikler de kendisine farklı bir şöhret sağlamıştır; keza, Kırım Savaşı esnasında İngiliz kabinesinin ticari ilişkilerden sorumlu üyesi olarak diplomatik müzakereler hakkında kendi değerlendir-

42 The Duke of Argyll [George Douglas Campbell], *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories of Forty Years*, John Murray, Londra, 1896.

mesini sunduğu zaman bu beyanları da tabiatıyla diplomatların ve resmi ya da yarı-resmi yazarların sözde açıklamalarından daha bir ciddiye alınacaktır.

Lakin, Argyll Dükü'nün yazdıkları arasından özellikle ilgimizi çeken, önceki hareketlerinden pişman olmasına ve bir zamanlarki bakış açısını radikal bir şekilde değiştirmesine sebep olan gerekçelerdir.

Dük'ün *pater peccavi*'si,[43] Türkiye'nin kendini toparlamasının mümkün olduğu ve Sultan'ın Hıristiyan uyruklarının, kendi ülkelerinde medeni halklara uyan bir mevcudiyet sürdürebileceğine dair fikirlerini, güya bu hatasına dayandırmaktadır. Kırk yıl öncesinin İngilteresinde hayli yaygın olan bu bakış açışı, o dönemde -günümüzde karşı görüşü savunanlar gibi- ne kadar tutkulu savaşçı ve inanç sahibi insan varsa hepsini etrafında toplamıştı. Bu noktada, sadece White'ın harikulâde eseri olan *İstanbul'da Üç Yıl,*[44] Urquhart'ın *Doğu'nun Ruhu*[45] ve az ya da çok önem taşıyan aynı eğilimdeki diğer edebi ürünleri hatırlatmakla yetiniyoruz ki, bunların karşısında son dönemde Türkiye'ye düşmanlık eden yayınların fazla bir değeri kalmamaktadır. Niyetim, kendimi ne o dönemin ne de günümüzün düşünce fırtınalarına kaptırmak olacaktır; beni, bu tutkulu tartışmada taraf olmaya sevk eden sebep, Argyll Dükü'nün Türklerin ıslah edilmesinin mümkün olmadığına ilişkin olumsuz yargısını tasvip edemeyişimden ibarettir. Eğer bu şahsın tespitleri, sahip olduğu kırk yıllık diplomatik ve politik hatıralara dayanıyorsa, ben de -kendi hesabıma- dengeyi sağlamak için Türkiye'nin medeniyetimize yaklaşmak için gösterdiği çabalara ilişkin kırk yıllık gözlemlerimi ortaya koyabilirim.

---

43 Latince, "Peder, bir günah işledim". Katoliklerin, papaza itirafa başlarken kullandıkları cümle. [ç.n.]

44 Charles White, *Three Years in Constantinople or Domestic Manners of the Turks in 1844*, Henry Colburn, Londra, 1846.

45 D. Urquhart, *Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels through Roumeli during an Eventful Period*, Henry Colburn, Londra, 1838.

Evet tam kırk yıl önce, nazari olarak gereken temel eğitimi aldıktan sonra İstanbul'a geçmiş ve bir Türk ailesinin hayatına iştirak etmiştim. Doğu'daki savaş[46] biteli çok olmamıştı; Avrupalı gemiler ve ordular Türklerin payitahtını terk etmekteydiler; sadece Boğaziçi sahillerinde doğan güneşin ışıkları altında ısınmayı arzulayan Batılı maceraperestler ile paralı askerler, liman yakınlarındaki Hıristiyan mahallelerinde kalmaya devam ediyorlardı.

Türk dünyasını Batı dünyası hakkında daha doğru dürüst bir şekilde bilgilenmeye, Avrupa'nın dillerini ve ilimlerini öğrenmeye ve Batılı müesseseleri almaya sevk eden âmil -Gülhane Hatt-ı Hümayunu değil de- Hilâl'i destekleyip kurtarmak için koşa koşa gelen ve parolayı *à la franca*[47] veren Batı'nın orduları olmuştu.

Dürüst olmak gerekirse, sadece toplumun elit tabakası, bir başka deyişle Babıâli'nin yüksek memurları, reform ruhunu içlerinde hissetmekte ve kayıtsız şartsız Avrupa medeniyetine katılma ihtiyacına inanmaktaydılar. Lakin, belirsizlik, şüphe ve kararsızlık -bir kez daha- hüküm sürmekteydi.

O dönemlerde hükümetin başında, ülkenin entelektüel yönden yeniden organize edilmesi için en iyi niyetlere sahip, ateşli bir yurtsever ve son derece becerikli bir devlet adamı olan Reşit Paşa bulunuyordu. Efendisi ve *seigneur*'ü, kendini devlet idaresine değil de saltanat sürmeye adadığı için, Büyük Vezir Reşit Paşa'nın elleri serbest kalmıştı; maalesef, bu insanın tutku ve coşkusunun, kendisine destek vermesi gereken devlet ricali arasında ancak çok zayıf bir yankı bulabildiğini söyleyebiliriz.

Halk yığınlarının katı önyargıları ve basmakalıp halet-i ruhiyeleri karşısında daha önce bu meyanda çok sayıda teşebbüs akamete uğramış, idari alandaki düzenlemelerin büyük bir bölümü -tıpkı prensipte kararlaştırılan reformların büyük bir kısmı gibi- basit projeler halinde kalmıştı. Bu anın coşkusu -tıpkı bir tutam gün ışığı gibi-

46 Kırım Savaşı'ndan (1853-56) bahsediyor. [ç.n.]
47 Alafranga, Frenklerin dilinde. [ç.n.]

tüm ülkeyi aydınlatacağına, şaşkın ve tecrübesiz Avrupa'nın gözünü kamaştırmakla yetinmişti.

Ülkesinin iyiliğini gönülden isteyen vefakâr Reşit Paşa'nın tabiatıyla Batı'yı kandırma gibi bir niyeti yoktu; keza kendisini İstanbul'dan -o tarihlerde ara sıra uğradığım- Boğaz'daki yalısına bitmiş tükenmiş ve düşüncelere gömülmüş bir vaziyette dönerken gördüğümde, gözlerindeki hüzün o dönem Türkiyesi'nin kaderindeki trajediyi sergiliyormuş gibi gelmişti. "Avrupa bizlere para, silah ve tavsiye veriyor, ama en fazla ihtiyacımız olansa zaman; bilinmesi gereken ise bize bu hazineyi verip vermeyeceği" deme alışkanlığındaydı.

Haklıydı da. Bahsettiğim dönemde Türkiye'deki münevver insanların emelleri henüz başlangıç safhasında bulunuyordu ve bu ilk hareketler, ancak sabır ve zaman ile faydalı ve kalıcı bir şeylerin ortaya konabileceğini hissettirmişti. O zamanlar temasta olduğum toplumun üst tabakalarında -bir başka deyişle yüksek memurların dünyasında- hissettiğim küçük ipuçları yeni fikirlerden geri dönme niyetlerini ele veriyordu. Eğer, Batılı adetlerimizi ve tatbikatını benimsemek suretiyle çağdaş medeniyete yaklaşmak niyetleniyorsa, bu durum kalpten doğan bir dürtüye cevap vermekten ziyade yukarıdan gelen bir emir neticesi gerçekleşiyordu. Aile hayatında, masa ve sandalyelerin kullanımı gibi birkaç ürkek denemede bulunulmuştu, ama üzerinde bağdaş kurularak oturulacak kanepe üzerindeki geniş *minder* hâlâ tercih ediliyor, keza aynı şekilde masa üzerine değil de doğrudan yere serilen *sini* yahut pirinç tepsi de bir türlü kullanımdan kalkmıyordu. Türklerin en katı etiket kuralları keza yemeklerin seçiminde ve servislerin sıralanışında da kendini göstermeyi sürdürüyor, çatal ve bıçakların, modaya uygun olarak masanın üzerine konduğu nadir evlerde bile hamurlu yiyecekler elle yeniyordu. Bu arada alkollü içkilere gelince, bunların yemek esnasında kullanımı hâlâ yasaktı. Giysi bakımından, şu an için bile -bir dereceye kadar- daha belirgin bir adaptasyon gerçekleştiğini söyleyebiliriz; zira düzenli bir ordu kurulması vesilesiyle milli giysiler daha Sultan Mahmut zamanın-

da yerini -erkeklerde- yarı-Avrupalı giyim kuşam tarzına bırakmak zorunda kalmıştı. Yarı-Avrupalı diyorum, çünkü yeni benimsenen giysilerin şekli ve kesimi, rahatça hareket etme arzusuna isyan halindeydi ve ister paşa isterse sıradan bir efendi olsun, bu redingotu giyenler, bu giysinin içinde uzun bir gömlek taşımaktaydılar. Bu arada zarf ile mazrufun birbirine taban tabana zıt olduğu -ve ilk aşamalardan itibaren reformcu harekete sadık bir görüntü sunan- günlük hayattaki çok sayıda muhtelif yenilik gibi, harici Avrupalı görünümün içinde -işte bu şekilde- katıksız bir biçimde Asyalı kalmak mümkün oluyordu.

Öte yandan bu durumun başka bir biçimde olması da mümkün değildi. Tamamen Doğulu bir medeniyetin kendisine tümüyle zıt Batılı bir medeniyete dönüşmesi, tarihî gelişim içinde normal bir yolu takip etmemiş, tam tersine hızlı bir şekilde yani sıçramalar halinde gerçekleşmek zorunda kalmıştı. Tabiatıyla, henüz kök salmamış ağacın meyve vermesi de beklenemezdi.

Benim dönemimde gençlerin aldığı eğitim, Doğulu tarzda Müslüman eğitimdi. Kamu eğitimi fevkalâde ihmale uğramış olup, günümüzde İran'da, Orta Asya'da ve Kuzey Afrika'da uygulanmakta olanlardan pek de farklı değildi. İlim deyince akla gelen hakikatte dinî bilgilerdi; çocuklar Kur'an okuma ve Türkçe yazı alıştırmaları yaparlardı; keza onlara aritmetik, mantık ve Ortaç Çağ'ın skolastik anlayışını karakterize eden diğer bilim dalları öğretilirdi. Rüştiye mektepleri yeniliklerin en kötüsü olarak dışlanmışlardı, çünkü orada temel fizik ve coğrafya kavramları öğretiliyor ve Fransızca eğitimine başlama hazırlıkları da yapılıyordu. O tarihlerde, bir *softa*[48] olarak, Nuruosmaniye Camisi'ndeki medresede verilen derslere devam ettiğim için, hocamızın bu şen'i yeniliklere, mollaların ise Reşit Paşa ve arkadaşlarının genç müminleri imansızlık ve cehennem yoluna sürüklemelerine karşı atıp tutmalarını birçok kez dinleme fırsatını bulmuştum. Daha sonraları, birkaç Türk ailesine çağdaş lisanlar ve

48 Medrese talebesi. [ç.n.]

tabii ilimler dersleri verdiğimde, özellikle kadınlar ve toplumun belli bir yaşa erişmiş bireylerince düşman muamelesi gördüm; zira talebelerime şimşek, yıldırım, gök gürültüsü, yağmur vs. gibi doğal olayları izah etmeye çalışıyordum ve bu durum da ilâhi gücün yetki alanına doğrudan müdahale olarak kabul ediliyordu. Dindar insanlar, Frenklerin *şeytan fikirli*, bir başka deyişle bir tür büyücü olduklarını söylüyor, büyüyle uğraşan bu Frenkleri de tabiatıyla taklit etmemek gerekiyordu.

Doğal olarak, geçen zamanla -ve de hükümetin destek ve cesaretlendirmesiyle birlikte- neredeyse çocukça diyeceğimiz bu dar görüşlerin yavaş yavaş silinip gittiğine tanık olduk. Türklerle olan mutena ilişkilerim sayesinde bu enteresan fikir değişikliklerini yakından izlemesine müsaade edilenlerden biri de bendim. Kırk yıl önce ülkelerinin reforma ihtiyacı olduğunu düşünen Türklerin sayısı hâlâ çok fazla değildi. Tabii ki bu yeni dili konuşanların büyük bir kısmı -gerçek anlamda Türkiye'nin aristokrasisini oluşturan- yüksek memurlar dünyasından geliyordu; ancak bunların arasında bile büyük çoğunluk -kendi şahsi kanaatleriyle değil de- yukarıdan gelen emirle itaat ediyordu. Fransızca öğreniliyordu, zira kimsenin bu dili bilmeden ilerleyemeyeceği kabul ediliyormuş gibiydi ve insanlar üstlerinin gözüne girmek ve onlara yaranmak için haricen alafranga bir hayat sürüyormuş gibi görünmeye gayret ediyordu. Öte yandan, eski alışkanlıklara, geleneklere ve kabul gören tüm felsefi kavramlara taban tabana zıt haldeki, yabancı alışkanlıkların, sosyal kuralların ve adetlerin cazip taraflarını ve kesinlikle emin olmadığımız faydalarını nasıl bulabilecektik.

Yeniliklerin ve reformların alanı bu şekilde payitaht -ya da hükümet merkezi- ve toplumun elit tabakası ile sınırlı kalmıştı. Aslında Avrupa dilleri arasında Fransızca bile çok az sayıda insan tarafından biliniyor, hatta Hariciye Nezareti'nin başında bulunan Rıfat Paşa, sefirlerle konuşurken bir tercümanın yardımına ihtiyaç duyuyordu. Babıâli'nin muhtelif şubelerinde, görünüşte Avrupaî bir eğitim al-

mış ancak bir ya da iki *efendi* bulunuyordu. Buna mukabil, eskinin tumturaklı ve şişirilmiş Türk tarzı büyük bir onurla muhafaza edilirken, Kenan Bey diye birinin belâgatinin tahrik ettiği hayranlığı hâlâ hatırlamaktayım. Coğrafya, tarih ve tabii ilimlerin ne olduğuna dair hâlâ fikir sahibi olan kimse yoktu; keza, Edhem Bey (sonraları paşa) Türkçe bir kimya kitabı neşrettiğinde ve Suphi Bey,[49] Dr. Mortmann'ın yardımıyla nümismatik çalışmalarını yayınladığında, bilimsel alanda bir ihtilâl patlak vermişçesine büyük bir gürültü kopmuştu. Az ya da çok Avrupaî tarzda tasarlanmış ilk tarih kitabı Cevdet Efendi tarafından yazılmıştı;[50] bu kitap -basit ve tabii tarzında eleştirecek çok şey bulan ve önyargılardan uzak tenkitlerini şiddetle kınayan- gelenekçi dünyayı bayağı bir titretmişti. En çok şaşırmama sebep olan husus ise Türk halkının ne kendi tarihinden ne de İslam tarihinden haberdar olduğunu tespit etmemdi. Ziya Bey'in, Müslüman medeniyetinin bir tür övgüsü niteliği taşıyan ve içindeki bilgileri daha ziyade Viardot'nun *Histoire des Maures en Espagne*[51] kitabından derlediği *Tarih-i Endülüs*'ünün[52] sebep olduğu coşkuyu hatırlıyorum. Ama bundan da fazlası, İbni Haldun'un ve Koçi Bey'in -oryantalistlerimizin senelerce süren çalışmalarından sonra- Osmanlıların da ilgisini çekmiş olmasıydı. Edebiyat alanında, Arap-Fars edebiyatının eski yolu hâlâ revaçtaydı. *Tabsıra*[53] adını taşıyan

---

49 Geleceğin Abdüllâtif Suphi Paşası. [ç.n.]

50 *Tarih-i Cevdet.* Ahmet Cevdet Paşa tarafından yazılan ve ilk ciltleri 1854 yılında, tamamı ise 1884'te yayınlanmış on iki ciltlik Osmanlı tarihi kitabından bahsediyor. [ç.n.]

51 Louis Viardot, *Histoire des Arabes et Maures d'Espagne traitant de la constitution du peuple arabe-espagnol, de sa civilisation, de ses mœurs et de son influence sur la civilisation moderne*, Paris, 1851.

52 Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi: Ortaçağ Avrupasında Bilim ve Medeniyetin Ulaştığı Zirve. Endülüs İslam Devleti*, Yayına Hazırlayan: Yasemin Çiçek, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

53 *Tabsıra*, kelime anlamı itibariyle insanın gözünü açacak bilgi, açıklama manasında olup, Âkif Paşa'nın (1787-1845) en önemli ve dikkat çeken çalışmalarından biridir. Nesrimize katkıları bakımından üzerinde önemle durulan eser, Âkif Paşa'nın Dâhiliye Nazırlığı'ndan azledilmesine sebep olan "Churchill Hadisesi" üzerine yazılmıştır. Paşa, bu eserde kendi açısından söz konusu hadisenin iç yüzünü anlatmış ve Pertev Paşa'yı jurnallemiştir. Eser uzun bir süre unutulmuş, ancak Namık Kemal ve Ebüzzi-

ve İngiliz nüfuzunu kısıtlamayı amaçlayan bir diplomatik belgeler derlemesi, bu stilde bir başyapıt olarak hayranlıkla karşılanmıştı. Şinasi Efendi, Paris'ten dönüşünde tiyatro seyircisi için, tumturaklı ve anlaşılmaz sahne tarzını, sade ve süslemelerden arınmış bir Türk dili ile değiştirmeyi denediğinde alay konusu olmuş ve sapkın ilân edilmişti. Temelde o kadar güzel ve hayran olunacak Türk dili bütünüyle ihmal edilmiş ve gramer açısından karanlıkla bırakılmıştı. Türkçenin ilk grameri 1860 yılına doğru Fuad Paşa ile Cevdet Efendi tarafından kaleme alınmış olsa da bu eser Kellgren'in kitabının bir taklidinden başkası değildi.[54] Neredeyse eksiksiz diyebileceğimiz ilk Türkçe sözlük ise yine bir ecnebi, Mr. Redhouse tarafından yayınlanacaktı.[55] Esad Efendi'nin 1795'te neşrolunan *Lehçetül Lûgat*'ı ise çok az kişi tarafından bilinmekteydi.[56]

---

ya Tevfik'in gayretleriyle ortaya çıkarılmıştır. Matbaa-yı Âmire ve Matbaa-yı Ebüzziyâ'da basılan bu eserin çok sayıda matbu nüshasının yanında el yazması nüshaları da mevcuttur. Bir mukaddime ve iki bölümden oluşan eser, yarım kalmış bir çalışma görünümündedir. *Tabsıra*, İstanbul'da Fransız elçiliğinde görev yapan M. A. Alric tarafından Fransızca'ya da tercüme edilmiş ve 1892 yılında Paris'te yayınlanmıştır: *Un Diplomate Ottoman en 1836: Affaire Churchill*. Traduction annotée de l'Éclaircissement (Tebsireh) d'Akif Pacha, Ministre des Affaires Etrangères de Turquie, par Arthur Alric, Drogman de l'Ambassade de la République Française à Constantinople. Ernest Leroux, Paris, 1892.

54 Fuad Efendi & Cevdet Efendi, *Grammatik der Osmanischen Sprache*, Deutsch bearbeitet von H. Kellgren, Helsinki, 1855.

55 Osmanlıcadan İngilizceye geniş kapsamlı ilk sözlük Sir James Redhouse tarafından hazırlanarak 1856'da yayımlanmıştır. Redhouse'un manüskrisi on iki cilt olup bugün British Museum'da saklanmaktadır. Arap harflerine göre alfabetik olarak hazırlanan bu sözlükte kelimelerin Arapça, Farsça, Türkçe kökenleri gösterilmekte, Latin harfleriyle okunuşları ifade edilmekte, türü belirtilmekte, numaralar, anlam farkları ve deyimler ise İngilizce verilmektedir.

56 *Lehçetül Lûgat*. Türkçeden Arapça ve Farsçaya bir sözlük diyebileceğimiz bu eser, *Divânü-lûgatit-Türk* ve *Terceman* gibi ilk devirlerde yazılmış lûgatlardan sonra Türkçe kelimeleri esas alan ilk Türkçe sözlüktür. 1725-1732 yılları arasında hazırlanıp Sultan I. Mahmut'a sunulan eser 1795'te İstanbul'da 851 büyük sayfa halinde basılmıştır. *Lehçetül Lûgat*'a madde başı olarak sadece Türkçe veya Türkçeleşmiş kelimeler alınmıştır. İlk bakışta Türkçeden Arapça ve Farsçaya bir sözlük gibi görünmekteyse de madde başı olan kelimelerin yer yer Türkçe açıklamalarının da yapılmış olması esere aynı zamanda Türkçeden Türkçeye sözlük niteliği kazandırmaktadır. Eserde madde başı olarak 3.700 kadar kelime yer almaktadır (Muhammet Nur Doğan, "Esad Efendi Ebûishakzâde", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XI, s. 339).

Böyle bir gidişat karşısında, yeni dönemi hazırlamakla vazifelendirilmiş memurların nasıl olmaları gerektiği hakkında kolaylıkla bir fikir sahibi olabilir ve sosyal hayatın farklı alanlarındaki reform çalışmalarının niçin bu kadar yavaş ve sarsak bir şekilde ilerlediğini anlayabiliriz. İster Saray'da, isterse Maliye Nezaretinde ya da Adliye teşkilâtında veya Ticaret Nezaretinde olsun, her yerde şeklen bir yenilik göze çarparken, eski zihniyetin hâkimiyeti de sürüyordu. Donanmada olduğu kadar orduda da yenilikler art arda kendini göstermekte, asker hâlâ milletin medar-ı iftiharıyken, zabitan kadrosu, Avrupa tarzı üniformasına rağmen, askerî eğitim bakımından yeniçeriler dönemindeki halini muhafaza etmekteydi. Bu durum, Ömer Paşa (Lattas), İsmail Paşa (Kmetty), Süleyman Paşa ve diğer yabancıların Türk zabitleri arasında kendilerine neden rakip bulamadıklarını da açıklamaktadır.

Eğer o döneme ait tüm zaafları saymak suretiyle okuru rahatsız etmekten korkmasaydım, kırk yıl öncesinin hazin durumuna dair örnekleri çoğaltabilirdim. Yine de bu durum, o devirde hüküm süren hususların birtakım karakteristik özelliklerini ve dönemin zihniyetine dair genel eğilimi burada zikretmekten beni alıkoymamaktadır. Dönemin Türk toplumuyla samimi ve mutena ilişkilerime rağmen, Batı'nın dillerini, sosyal normlarını ve adetlerini benimserken, kültürlü Avrupa dünyasının temel vasıflarını teşkil eden gayret, kararlılık ve çalışkanlıktan da ilham alan çok az sayıda Türk ile karşılaştığımı söyleyebilirim. Bu hareketin en ön safında yürüyen ve yobazlıktan en az oranda etkilenmiş insanlarda dahi yoğun bir bezginlik, kayıtsızlık ve kararsızlık hisleri yanında üstü örtülü bir bağnazca bakış da hissediliyordu. Batı dünyası, güzel, görkemli ve hatta güçlü bulunuyor, yenilikçi Türk de asabını ve düşüncelerini bu idealin taklit edilmesine hasrediyor, yine de fazla vakit geçmeden kendisini gevşekliğe -ve bir dereceye kadar hayal kırıklığına- teslim ediyordu. Teşvik ve cazibe eksik olunca, gerileme ve lakaydi de kendini göstermekte gecikmiyordu.

Doğrusunu söylemek gerekirse, çağdaş entelektüel kültürün Türkiye'ye girişine eşlik eden ilk belirtiler, harici bir gözlemci açısından pek de cesaret verici değildi ve o anın tecrübelerine dayanarak hüküm veren herhangi birine bu emellerin geleceği hiç de parlak görünmeyecekti. Bu hazin duruma ek olarak, herkesin menfaatine yönelik umumi bir ilgi -tabiatıyla- despotik bir rejim altında asla ön plana çıkamaz ve toplumun her bir ferdi de müstebitin bilinçsiz bir vasıtası haline dönüşür; her türden milli dayanışmanın yokluğu Türkiye'de bilhassa kendini hissettirmektedir. İslam, milliyet kavramından daima dehşete kapılmıştır. İslam inancına göre, tüm inananlar kardeştir ve hangi tabiattan olursa olsun hiçbir bariyerin aralarına giremeyeceği bir tür cumhuriyet oluştururlar. Doğu Hıristiyanları da böyle bir görüşe taraftar olduklarını ilân etmişlerdir; buna rağmen, Türkiye'nin yeni bir yola girdiği andan itibaren, milliyet fikrinin eksikliği Sultan'ın Hıristiyan uyrukları olan Rumlar, Slavlar ve Romenler arasında bir o kadar iyi biçimde kendini hissettirmiş, lakin bu kavimler Batı tarafından desteklendiklerini fark ederek, Türklerin yerini almakta gecikmemişlerdir. Kırk yıl önce *Türklük* kelimesi -ya da harfiyen Türk- kaba ve vahşi eşdeğeri bir tür hakaret olarak kabul ediliyordu ve tahsilli insanlarla bir konuşmam esnasında, bu milletin farklı şubelerinin Léna kıyılarından, Asya boyunca Adriyatik sahillerine kadar uzandığını, ayrıca yeryüzündeki kavimler arasında en fazla coğrafi yaygınlığa sahip olan Türk milletinin etnik önemini hasbelkader hatırlattığımda aldığım cevap "*Ama, bizi Kırgızlarla ve Tataristan'ın kaba-saba göçebeleriyle karıştırmayacaksınız herhalde*" olmuştu. Daha o dönemde bile kendimi Türkiye'nin doğusundaki lehçeleri tetkike adamış olduğumdan, bu amaca ulaşmaya yönelik gayretlerim çoklukla alay konusu oluyor ve entelektüel kültürümüzden[57] haberdar birkaç *efendi* dışında İstanbul'un Türk çevrelerinde Türklerin dil ve milliyet meseleleriyle ciddi bir biçimde ilgilenen kimseyi bulamıyordum.

57 Burada kastedilen tabiatıyla Avrupa kültürüdür. [ç.n.]

Kırk yıl bir milletin tarihinde çok kısa bir zaman dilimidir. Bununla beraber, her şeyin şimşek hızında ilerlediği çağımızda faaliyetlerimiz -ne kadar uyuşuk ve bezgin olursa olsunlar- Doğuluları da bir anda içine çekmiş, en katısından bir muhafazakârlık gerilemek zorunda kalmış ve değişimin meyveleri hayret verici bir hızla önümüze serilmiştir. Yaklaşık kırk yıllık bir aradan sonra, Türklerin payitahtına geri döndüğüm zaman, geçmiş ile günümüzün görüntüleri arasında bir mukayeseye koyulduğumda, her defasında kendi kendime bu soruyu sormak zorunda kaldım: Bu mümkün müydü, bunlar 1857 yılında gördüğüm Türkler miydi ve bütün bu değişimler nasıl vuku bulabilmişti? Şehrin dış görünüşü, eski ahşap evlerin yerini almış taş binalardan oluşan mahalleler, bir zamanlar sadece eyerli hayvanların görüldüğü ama şimdi arabalarla tramvayların birbiriyle kesiştiği sokaklardaki canlılık beni hayrete düşürmüştü ve tiz lokomotif düdükleri Sultanahmet ve Ayasofya minarelerinden yükselen melankolik seslerle karıştığında, görüp duyduğum her şey bana *lâ bid'at fil İslam* [İslam'da bid'at olmaz] şeklindeki eski mesele meydan okuyormuş gibi geliyordu. Evlerin içine girip, insanları sadece dış görünüşlerine göre değil, düşünme tarzlarıyla da değerlendirdiğimde tabiatıyla şaşkınlığım daha da arttı. İzlenimlerimin ışığında bir bütün olarak değerlendirdiğim ve İslam inancına sahip kavimler olan Farslar, Araplar ve diğer Asyalılarla mukayese ettiğimde, İstanbul'daki *efendi* sınıfının, davranışları, bakış tarzları ve yabancılarla ilişkileri açısından tümüyle değişmiş olduğunu fark ettim. Efendilerinin ardından ayağını sürüyerek gelen hademelerin, nargile ve heybe taşıyıcılarının izi bile kalmamıştı; bugünün Türk'ü çok sayıdaki kafelerin, birahanelerin, *café chantant*ların ve diğer eğlence yerlerinin de ispat ettiği gibi sokaklarda serbestçe -hatta zaman zaman haddinden fazla serbestçe- dolaşmaktadır. Ama Türk zabitlerinin giysileri beni çok daha fazla şaşırtmıştır. Bir zamanların üstü başı kir-pas içinde ve özensiz kıyafetlere bürünmüş zabitleri yerine, Avrupa'nın diğer başkentlerindeki muadillerinden hiç de geri kalmayacak zarif ve iyi

görünümlü Türk askerleri ile karşılaşıyoruz. Hepsi de -tek kelimeyle- Avrupalı bir zabitin seçkin ve ciddi militer havasına sahip olmaya gayret göstermektedir. Bütün bunlar, elli yıl önce, askerî üniformaların yaka kısımlarına -giyenlerin başlarını dik tutmalarını sağlayacak- sivri çiviler yerleştiren ihtiyar Namık Paşa'yı düşündüğümüzde, muazzam bir iştir.

Bugünün Osmanlısı, sadece dış görünüşüyle değil, aynı zamanda iç düzeni açısından da Batı'nın sosyal normlarına ve alışkanlıklarına doğru güçlü bir yöneliş ortaya koymaktadır. Bir zamanlar, bir odanın üç duvarını çepeçevre kuşatan sedirlerin yerini artık Avrupa tarzı mobilyalar almıştır. Yemekler yere konmuş *sini* üzerinden yenmiyor, bu amaçla Batılı tarzda döşenmiş bir yemek salonundan istifade ediliyor ve yemek seçimlerinde bile bazı yenilikler getiriliyor. Benim dönemimde alkollü içkilerin tüketimi, Türklerin *zakuskisi* diyeceğimiz ve yemek öncesinde aperatif tarzında alınan rakı ile sınırlı idi; şu anda ise, günlük menülerin yanında bira ve şarap yer almakta, Baküs'ün ilham verdiği bu içki alışkanlığı, Kur'an'ın yasağına rağmen Müslüman toplumun yüksek kademelerinde Batı'da gördüğümüz zarar-ziyanın aynısına da yol açmaktadır. Binlerce evde *haremlik-selamlık* bölümlerini ayıran çok kutsal bariyer bile artık neredeyse sıradan bir tül perde haline dönüşmüştür. Bir zamanlar kadınlar -çok kez şahit olduğum gibi- bir yangın esnasında selamlıktan geçerek hayatlarını kurtarmaktansa ölmeyi tercih ediyorlardı; bu mekâna girişleri o dönemlerde ölümcül bir günah olarak telâkki edilirdi. Bugün ise bu meyanda artık böyle bir takıntı mevcut değildir. Türklerin ev düzenini yarım asır önce tanımış olan ve şu anki ikametgâhlarına göz atan biri, ev ortamına bilhassa Doğulu damgasını vuran birçok nesneyi artık göremeyecektir. İyi evlerin birçoğunda *mangal* ve *tandır* demode olmuş, Avrupa fabrikalarında üretilen ucuz ve kötü kaliteli mamûller, bir zamanların harikulâde ve hiç eskimeyen halılarının yerini almıştır. Asya'nın herkesin bildiği konforu da kaybolup gitmiştir; haneler giderek daha küçük ve dar bir hal almakta ve bu durumun bir zamanların Doğulu yaşama tarzını terk

etmekten ziyade, onca şeyden sonra zuhur eden genel çöküntünün bir neticesi olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Haddizatında bir halk, fayda ve avantajlarına kanaat getirdiği takdirde, entelektüel hayata dair konularda yabancı etkilerin hükmü altına girebilir ama içine işlemiş sosyal normları ve alışkanlıkları çok daha zor terk eder. Bu nazarla baktığımızda Osmanlıların yaptığı büyük fedakârlıkları ne kadar takdir etsek azdır.

Entelektüel hayata dair hususlardaki yön değişikliği gerçekten de uzun zamandır hazırlanıyordu.

Türk toplumunun tamamını, en büyüğünden en küçüğüne -hatta mollalar çevresi de dâhil olmak üzere- Batı medeniyeti ile birliğin ihtiyacına inanmış olarak buldum. Bu medeniyetin benimseniş tarzı hakkındaki fikirler farklılık gösterebiliyordu; bazıları yabancı bir medeniyete milli bir karakter vermek istiyor, diğerleriyse tam tersine entelektüel kültürümüzün -mevcut haliyle- alınmasının, bu arada tüm adaptasyon girişimlerinin menedilmesinin taraftarlığını yapıyordu. Hükümet ise, her daim bu fikirlerden birincisini temsil etmekteydi; bu hususta sıradan insanların büyük bir kısmı kökten bir değişikliğe taraftar ve bütün yenilikleri topyekûn kabule hazırken, azim ve karar eksikliği -ne kadar önemli olursa olsun- birçok meselede kendini hissettiriyordu. Burada dikkat çeken husus, hemen herkesin kendi hür iradesiyle reform yoluna girmiş olmasıydı. Bir zamanlar medeniyetimizin üstünlüğünden şüphe duyan ve ağır eleştiriler yönelten çok sayıda Türk varken, günümüzde reformcu hareketin uzağında kalmış bir tek eğitimli Türk dahi zar zor göze çarpmaktadır. Bu yön değiştirme öncelikle milli eğitimdeki şartların düzelmesiyle ortaya çıkmıştır. Benim zamanımda *Rüşdiye* mektepleriyle bu yönde ancak birkaç ürkek deneme gerçekleştirildiyse, günümüzde Osmanlı İmparatorluğu'nun neredeyse bütün önemli merkezlerinde -hayranlığımı uyandıran bir çalışma planı dâhilinde- iptidai, rüşdiye ve idadi mektepleri açılmış bulunmaktadır. Bugün, 8-12 yaşlarındaki çocuklar bir zamanlar yüksek memurların dahi bilmediği tarih, coğrafya, fizik ve Avrupa dilleri tahsil etmektedirler; benim zamanımda Ba-

bıâli kalemlerinde Fransızca bilen birkaç *efendi*yi güç-bela bulmak mümkünken, bugün çok sayıda genç Türk sadece Fransızcaya değil, İngilizce ve Almancaya da vakıf durumdadır. Bu arada kendi ana dilleri dışında bir ya da iki Avrupa dili bilenlerin sayısının Batı'daki eşdeğerlerinden daha fazla olduğunu dahi öne sürmeye cüret edebilirim. Milli eğitim alanındaki yenilikleri aşağıda sıralıyorum:

(1) Mülkiye Mektepleri. Burada içişleri teşkilâtında görev alacak memurlar yetişmektedir. Bu okulu başarıyla bitiren talebe, çıkışında ya taşra teşkilâtında ya da payitahttaki devlet dairelerinde göreve başlar. Bu okullarda resmi bir kariyer için gereken her şey öğretilmekte, bu arada ekonomi-politik eğitimine özel bir önem verilmektedir. Mali mevzular, çağdaş tarih, istatistik ve bütün fen bilimleri, yani tek kelimeyle benim zamanımda Türkiye'de kimsenin bilmediği bilgiler de müfredatta yer almaktadır.

(2) Hukuk Mektepleri. Avrupa hukuku yanında medeni kanun, ceza kanunu, ticaret kanunu ve uluslararası hukuk dersleri de burada verilmektedir. Benim zamanımda adalet teşkilâtı tümüyle mollaların elindeydi, onlar içinse şeriat her şeyden önce geliyordu. Bugün ise hâkimler, efendi sınıfından seçilip yetiştirilmektedir. Prosedüre Avrupa damgası vurulmuş durumda; şu ana dek hep harici reformlar ön plana çıktıysa da bir iyileşmenin başladığını da kabul etmek zorundayız ve Türkiye, başka alanlarda olduğu gibi, burada da kaybettiği zamanı telâfi etmeye hazırdır.

(3) Liseler. Bunların başında, binden fazla talebe barındıran Galatasaray Lisesi gelmektedir. Burada kadim ve çağdaş lisanlarla birlikte tarih, coğrafya, geometri, jeoloji ve kimya dersleri veriliyor; bunlar, tek kelimeyle söylemek gerekirse Avrupa'daki eşdeğer liselerde öğretilen dallardır. Hatta bazı konular, tüm talebeler için mecburi dil olan Fransızca öğretilmektedir. Beyrut'ta da benzer bir lise vardır ve bu okullarda yetişen talebeler, bildiğim kadarıyla, üniversitelerimizdeki seçici kurulların karşısına çıkabilecek niteliktedirler.

(4) Hazırlık Mektepleri. Bunlarda eğitim dört yıl sürmektedir. Bu okullardan İstanbul'da yirmiden fazla olup, taşra genelinde de

seksen adet bulunmaktadır. Buralarda özellikle ülkenin dilleri olan Türkçe, Yunanca ve Ermenice öğretiliyor. Klasik diller haricinde, Alman liselerinin müfredatında yer alan tüm derslerin de öğretilmekte olduğunu biliyoruz.

(5) Tıbbiyeler, öylesine büyük başarı kazanmıştır ki, tüm kadrolara bundan böyle yerli doktorların atanması mümkün hale gelmiştir ve artık Türkiye, kırk yıl öncesinde olduğu üzere, yabancı doktorlara ihtiyaç duymak gibi bir duruma düşmemektedir. Şu anda sadece sarayda değil, özel müesseselerde de Türk hekimleriyle karşılaşmaktayız ve aralarından bazıları cerrah, jinekolog ve göz hekimi vs. olarak özel bir şöhret kazanmış durumdadır.

(6) Ticaret Mektepleri, beş yıllık eğitim vermektedirler; okulun son iki yıl müfredatı, ticaret hukuku, emtia tetkikleri, etnografya ve ticari coğrafya derslerini içermektedir.

(7) Askerî Mektepler, kara ve deniz orduları ile mühendisler ve askerî tabipler için kurulmuşlardır. Birbirinden farklı bu alanlarda önemli ilerlemeler kaydedilmiş gibi görünmektedir; bu gelişmeleri büyük oranda Baron Goltz Paşa ile Zeki Paşa'ya borçluyuz. Son savaş[58] esnasında olduğu gibi, Türk ordusunda artık iyi zabitlerin eksikliği hissedilmemektedir, zira ordu genelinde çok sayıda tahsilli zabit mevcuttur ve bunlar arasında birçoğu Avrupa dillerinden birkaçını bilmekte ve askerî ilimler hakkında derin bir bilgiye sahip bulunmaktadır. Bu durum bilhassa yeni nesilde göze çarpmaktadır; özellikle zeki ve tahsilli olan günümüz zabitini eski dönemdekilerle kıyasladığımda çok şaşırdığımı da söylemeliyim.

(8) Sanayi-i Nefise Mektebi,[59] Çinili Köşk'te bulunan *Musée Impérial* ile birlikte, İslam'ın çağdaş medeniyet alanındaki en parlak zaferini teşkil etmektedir. Türklerin resmin her türlüsüne karşı olan bir

---

58 1897 Türk-Yunan Savaşı'nı kastediyor. [ç.n.]

59 Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk güzel sanatlar mektebi. Günümüzde Eski Şark Eserleri Müzesi olarak hizmet veren binada 2 Mart 1883'te eğitime başlamış, 1928'de Güzel Sanatlar Akademisi adını almıştır; 1982'den bu yana Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi adıyla eğitime devam etmektedir. [ç.n.]

zamanlarki hazin lakaydisine ve heykeller ile antik dönem klasikleri karşısında düştüğü dehşete tanık olan herhangi bir kimse, bugün çok sayıda Müslümanın resim sanatına kendini verdiğini ve eski sarayda sergilenen antik döneme ait tüm resim ve heykellerin inananlar tarafından nasıl hayranlıkla karşılandığını gördüğünde, vuku bulan bu mühim değişiklikler ve olağanüstü ilerlemeler karşısında hayretini gizlemekte güçlük çekecektir. Âlim mertebesinde bir eski eserler uzmanı olan Hamdi Bey, aynı zamanda *Académie Française des Beaux-Arts*'ın [Fransız Güzel Sanatlar Akademisi] üyeliğe kabul ettiği ilk Osmanlıdır. Kurucusu olduğu müze, kendisi kadar, peygamberin temsilcisi sıfatıyla İslam'ın reddettiği bu medeniyet dalını desteklemek için tüm gücünü kullanmaktan çekinmeyen hükümdarını da onurlandırmıştır. Yaklaşık üç asır önce, Muhteşem Süleyman'ın büyük veziri İbrahim Paşa, şu anki müzeye çok yakın bir yere Budapeşte'den getirttiği iki heykeli diktirmiş, ama yobazlar, paşanın devrilmesiyle birlikte bunları parçalayıp denize atmışlardı. Bugün ise bizzat halife heykel dikiyor ama kimse rezalet diye feryat etmiyor.

Tabiatıyla biraz önce sözünü ettiğimiz müesseselerin yanında, payitahtta açılan ziraat mekteplerinde göçebe aşiretlerin çocukları eğitim görmekte ve akabinde kendi aşiretlerinde yerleşik hayatın propagandacıları olarak vazifelendirilmektedirler.

Genç kızlar için de çok sayıda okul açılmıştır, bunlar arasında el sanatı ve diğer zanaatlar için özel bir okul da bulunmaktadır; bu arada yoksullar için bir sığınma evi, bir yetimhane, körler için bir müessese, hastaneler, huzurevleri vs. gibi birçok hayır kurumu da göze çarpmaktadır. Son yıllarda milli eğitim ve gençlerin tahsili -tek kelimeyle- bir zamanlar kimsenin aklına bile getiremeyeceği bir gelişme kaydetmiştir; bunların kamuoyundaki zihni değişime bilfiil katkıları olmuş ve tedricen de olsa eski tarz düşünüş ve olaylara bakışta bir yabancının kesinlikle anlayamayacağı bir reform meydana getirmiştir.

Batı ile kesintisiz ticari ilişkilerin de destek verdiği, milli eğitim sahasındaki bu yeniliklerin, edebiyat ve sosyal normlar üzerinde etkisini hissettirdiğini de kolayca anlıyoruz. Türk dili, bir zamanlar ol-

dukça zor bir iletişim vasıtası niteliğindeyken, günümüzde dikkate değer bir biçimde sadeleşmiştir. Sade ve rahatça anlaşılan bir Türk dili, azar azar da olsa, abartılı bir tarzın, belâgat incilerinin ve Farslar ile Araplardan ödünç alınmış gizli imalarla bezeli ifadelerin yerini almış olup, günümüzde sadece efendilerin yüksek sınıfı tarafından değil ortak değerleri haline geldiği bütün bir millet tarafından da kullanılıp anlaşılmaktadır. Zamanında ihmale uğrayıp, alaylara maruz kalan Osmanlı Türkçesi, şu anda el üstünde tutulmaktadır. Eski halk tarzları araştırılmakta ve Türkçe dil âlimlerinin sayısı her geçen gün artış göstermektedir. Haddizatında eski dönemlerde Türkçe dil âlimi denince ancak Şinasi ve Cevdet isimleri akla gelirdi; günümüzde ise Türkçenin filolojisi ile uğraşan ve Léna'dan Adriyatik'e dek uzanan muazzam Türk coğrafyası üzerine dikkatleri çeken Necip Âsım[60] gibi çok sayıda âlim mevcuttur. Tarzın sadeleşmesi ile dilin bu şekilde millileşmesi birlikte ilerlemektedir.

---

60 Necip Âsım, 1861'de Kilis'te doğdu. Balhasanoğulları diye tanınan bir sipahi ailesinden gelmektedir. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladı. 1875'te Şam Askerî İdâdîsi'ne kaydoldu; bir süre sonra kaydını Kuleli Askerî İdâdîsi'ne aldırdı. 1879'da Mekteb-i Harbiyye'ye girdi, 1881'de mülâzım-ı sânî rütbesiyle buradan mezun oldu. İstanbul'da çeşitli askerî rüşdiyelerde ve Mekteb-i Harbiyye'de Fransızca, Türkçe ve tarih muallimliği yaptı. 1913 yılında miralaylıktan emekliye ayrılınca Maarif Nezâreti tarafından Dârülfünun'a Türk tarihi ve Türk dili müderrisi tayin edildi. 1927'de Erzurum mebusu olarak Büyük Millet Meclisi'ne girdi. 12 Aralık 1935'te İstanbul'da vefat etti. Daha Şam İdâdîsi'nde okuduğu sırada Suriye'de bazı çevrelerde Türklere karşı takınılan menfi tavır onda millî şuurun erken yaşta uyanmasında etkili olmuştur. Kuleli Askerî İdâdîsi'nde talebe iken gidip geldiği Ahmed Midhat Efendi'nin Beykoz'daki evinde Veled Çelebi (İzbudak), Şemseddin Sâmi, Emrullah Efendi ve Fuad (Köseraif) gibi devrin Türkçüleriyle tanışmış, ilk yazılarını Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercümân-ı Hakîkat* gazetesinde yayımlamıştır. 1895'ten itibaren, devrin önde gelen Türkçü yazarlarının toplandığı *İkdam* gazetesinde yazmaya başlamıştır. Daha sonra *Maârif, Ma'lûmât, Mekteb* ve *Servet-i Fünûn* gibi dergilerde "Lisan Bahisleri", "Dilimize Hizmet" ve "Dilimiz" gibi başlıklar altında neşrettiği yazılarında bir yandan Türkçe'nin sadeleşmesini savunurken öte yandan dildeki yabancı terkiplerin çözülmesini ve biri Osmanlıca, diğeri Türkçe iki ayrı lugat hazırlanmasını teklif etmiştir. Necip Âsım, çeşitli yazılarında asıl amacının Türkçe'nin de medenî dünya dilleri arasında belli bir yeri bulunduğunu ispat etmek ve ülkede herkesin yazdığını anlayacak bir dil kullanmasını sağlamak olduğunu söylemektedir (Abdullah Uçman, "Necip Âsım Yazıksız", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXII, s. 493-494). [ç.n.]

Yeni Türk nesilleri, mecazlarla yüklü ve zorlukla anlaşılan, uzun ve bitmek tükenmek bilmeyen cümleleri artık kullanmamakta, ister nazım isterse nesir yazsın, Avrupalı yazarları taklit etmeye ve fikir ürünlerine pranga vuran ve de edebiyatı ancak çok sınırlı bir okur kitlesine açık hale getiren ayak bağlarından kurtulmaya çalışmaktadır. Dolayısıyla dilin ve yazı tarzının bu şekilde kitlelere mal edilmesi, yazarların eserlerine tam manasıyla yeni ve modern bir duruş kazandırmıştır ve Türkiye'deki hâlihazır edebiyat Doğu'nun diğer Müslüman kavimlerinden tümüyle farklı bir yolda ilerlemektedir. Edebi eserlerin, esasta Avrupaî bir karakter taşıdığını görürüz. Tercüme eserler gibi orijinal romanlar da gündemden düşmemekte, felsefi tartışmalar da modern bilimlerin farklı dalları üzerine yazılan tezler kadar okuyucu bulmaktadır. Halk kitleleri üzerindeki etkisi her geçen gün biraz daha artan matbuatın da özellikle zikredilmesi icap eder; benim dönemimde sadece bir gazete, *Ceride-i Havadis*, mevcutken, günümüzde kamuoyunu etkileyen, aydınlanmayı yaygınlaştıran ve hatta zaman zaman hükümeti bile rahatsız edebilen çok sayıda günlük gazete yanında aylık mecmualar da yayımlanmaktadır.

Tüm bunlar kaçınılmaz bir biçimde halkın zihniyeti üzerinde olumlu bir etki yaratmaktadır ve bizler de modern Osmanlıya -vatan ve milliyet fikirleri ile zerre kadar alâkası yokmuş gibi görünen- bir zamanların miskin ve uyuşuk Şarklısı olarak bakmaya devam edersek yanılmış oluruz.

Hayır, günümüz Osmanlısı artık bunların hiçbiri değildir. Bir zamanlar dinine bağlılık ile bir tutulan vatan sevgisi bugün toplum bilincinde net bir şekilde göze çarpmakta ve bireyler, halk ve millet yanında böyle bir değere de sahip bulunmaktadır. Sönmeye yüz tutmuş olan ateş Kemal, Hamid Bey, Ahmed Midhat Efendi gibi ediplerin yanı sıra Batı'dan gelen bitmek tükenmek bilmeyen taarruzlar sayesinde yeniden canlanmıştır; zira diplomasimiz İslam'a ve Hilâl'e yönelik saldırganlığını artırdıkça, toplumun siyasî istiklâlini kaybetme tehlikesi o oranda tehdit verici oluyor, keza milli hissiyat

ve vatan sevgisi de aynı oranda uyanmış görünüyordu. Benim zamanımda bizzat münevver Türkler, Batı medeniyetinin tesiri altında kalmış bazı yüksek memurlar haricinde, milliyet ve vatan ideallerine dair gayet muğlak fikirlere sahiplerdi. Tarihî geçmiş ve Osmanlı'nın eski ihtişamı sadece birkaç kişinin zihninde mevcuttu, zira milli tarihin öğretilmesi tümüyle ihmal edilmişti; dini tartışmalar ve Hz. Muhammed'in hayatına ya da İslam'ın ilk dönemlerine dair ehemmiyetsiz ayrıntılar, insanların şuurlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun -üç kıtada- kuruluş tarihinden daha fazla yer işgal ediyordu. Günümüzde ise gençlik, daha hazırlık sınıflarından itibaren muhtasar Osmanlı tarihini öğreniyor; parlak dönemlerin hikâyesi kültürlü dünyanın en gözde okumalarını teşkil ediyor; kızların okullarında dahi tarih öğretiliyor. Güncel hadiselere duyulan alâka ile gelecek kaygısı, geçmişin bilinmesi ölçüsünde artış gösteriyor. Türkiye'nin mutlakî rejime olan kadim bağlılığını kaybetmesinin üzerinden de hayli zaman geçmiştir. Avrupa'da Jön Türklerin Partisinden başkasının lafı edilmiyor; orada burada bir meşruti hareketten, siyasî mültecilerden ve ihtilâlcilerin yayınladığı broşürlerden bahsedildiği kulağımıza gelse de, Türk'ün siyasî alanda gelişme içinde olduğu ve bir zamanlarki gibi despotik çömlekçinin ellerinde yoğrulacak bir kil hamuru olmadığı kanaatini veren ve de birbirinden farklı sosyal tabakalarda mevcut bulunan bir mayadan da pek şüphe etmiyoruz. Bir başka deyişle burada söz konusu olan Türkiye'deki Jön Türk Partisi değildir, zira her medeni Osmanlı bu hareketin bir parçasını teşkil etmektedir.

Okulların ve edebiyatın böylesine büyük değişiklikler ortaya koyduğu, ilerlemenin giderek daha fazla göze çarptığı bir toplumda inhisarcılığın,[61] yabancılardan nefretin, gerici eğilimlerin ya da dini bağnazlığın sözü edilemez ve bir bağnazlık patlaması da ancak toplumun alt tabakalarında suni bir şekilde beslenip ateşlenebilir. Kırk yıl önce Türk aileleriyle beraber bulunduğum zaman benimsediğim

61 Orijinal metinde, kendi dediğinden başkasına kulak asmama manasına da gelen "exclusivisme" olarak geçiyor. [ç.n.]

Türkçe isme ve Osmanlı dilini ve edebiyatını tercihime rağmen, bir ecnebi ve gayrimüslim olarak kabul edildiğimi fark etmiştim ve bu durum en münevver zihinlerde bile muayyen bir ihtiyat ve bir tür iticilik objesi oluşturuyordu. *Gâvur* ifadesi, gayri ihtiyari bazılarının ağızlarından kaçıyor, bazılarıysa son anda kendilerini toparlıyorlardı; hatta o dönemde Hıristiyanların cahilliği ve bağnazlığının yol açtığı bu kadim güvensizlik hissinin üstesinden gelmek ve bütün din ve milliyet farklılıklarını geride bırakmak için ne tür mücadelelerin verildiğine bizzat tanık oldum. Bunların arasından sadece birinden bahsetmek istiyorum; o vakitlerde hükümet, şahsımı mutlak bir ölümden kurtarmak amacıyla, Hacı Mehmed Reşid Efendi ismiyle resmi bir pasaport vermek için bana hiçbir sıkıntı yaşatmamıştı. Tabiatıyla bir Hıristiyan hükümet, başka dine mensup bir şahıs karşısında aynı oranda serbestlik gösteremeyecekti. Batılı ülkelere benzeme arzusu son zamanlarda daha da artmıştır, zira bugün düşünce sahibi ve biraz da kültürlü Osmanlıların tamamı tümüyle Avrupalılaşma yolunda bir çaba içindedirler. Yine de zedelenmiş milli gururun yarattığı hissiyat içinde Asyalı kadim Müslüman kavimlerin parlak dönemlerine müracaat eden ve bu kavimlerin bilim alanındaki gayret ve becerilerini ispatlamaya çalışan şahıslara da rastlamak mümkündür. Avrupa fikriyatı da aklı başında Türkler tarafından bir ideal ve bir aydınlanma ve daha iyi bir sosyal organizasyon kaynağı olarak daha az itibar görüyor değildir. Her yıl çok sayıda Türk genci, üniversitelerimize, askerî akademilerimize, ziraat, sanayi ve güzel sanatlar okullarımıza kaydolup başarıyla devam etmektedir. Onlara Fransız ve Alman orduları içinde de rastlanmakta olup, oralarda becerileri, enerjileri ve ciddi tutumları ile göze çarpmaları nadirattan değildir. Modern kültürün bu yandaşları, ülkelerine döndüklerinde, kendilerini adamış oldukları eğitime tekâbül eden bir iş sahası buldukları takdirde, faaliyetlerini dâimi bir başarıyla neticelendireceklerdir. Daha da fazlası, orta sınıf dahi harekete geçme eğilimindedir. Elli sene öncesinde bir Avrupa yolculuğu devlet ricali tarafından bir tür sürgün olarak kabul edilirken, günümüzde dini takıntıları bir ke-

nara bırakan işçiler ve tüccarların Avrupa başkentlerini ziyaret ettiklerine, oralarda ticari bağlantılar kurduklarına ve kendilerini evlerindeymiş gibi hissettiklerine şahit oluyoruz. Buzlar erimiş ve yollar açılmıştır. Demiryolları Osmanlı İmparatorluğu'nun iç kesimlerine doğru ilerledikçe, ticari faaliyetler de canlanacak ve sonunda Batı'yı şu ana dek Doğulu sınırdaş komşularından ayıran bariyerler de çok daha kolay bir şekilde yıkılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK KADINLARININ REFORM EĞİLİMLERİ

Muhafazakârlık ruhunun bastırılamayışı ve eski alışkanlıklara bağlılık açısından -tüm ülkelerde ve tarihin her döneminde- kadınların erkekleri geride bırakmış olduklarını öne sürerken, tabiatıyla yeni bir şey söylemiş olmuyordum. Burada enteresan olan, kendilerinin sıklıkla hafiflik ve kararsızlıkla da suçlanıyor oluşudur. Kadının, tıpkı bir çocuk gibi, her türden yeniliğin peşinde koşmaya başladığı için ayıplanması da bir başka gerçektir; sadece, bu bitmek bilmeyen değişiklik arayışının, birtakım ciddiyetsizlikler ve tam manasıyla yerleşmemiş küçük alışkanlıklar karşısında kendini gösterdiğini ama zamana uygun fikirlerle kesinlikle alâkalı olmadığını da unutmamamız gerekmektedir. Amerikalı hemcinslerini bir istisna olarak kabul edersek, asrımızın kadını, sosyal ideallere ve erkeklerin uzun zamandan beri terk etmiş olduğu -ayrıca demode bakış tarzları arasında kabul ettikleri- dini görüşlere bağlı kalmayı da sürdürmektedir. Bu tarz tutum ve davranışları özellikle doğu coğrafyasında tespit ettim ve her türden yenilik hareketi karşısında yarattığı güçlükleri de anlamaya muvaffak oldum.

Doğulu bir Müslüman toplumu daha kırk yıl öncesinden kendi ortamında ve yakından gözlemleyebilen nadir Avrupalılardan biri olarak, Türk ailelerinin mahremiyetine girme fırsatını bulduğumda, Müslüman kadının inatçı ve katı muhafazakârlığından her defasında etkilenmiş olduğumu söyleyebilirim. Kadınların dört başı mamur bir

tecrit ortamında tutulmalarıyla sağlanan dini bağnazlıkları, Müslüman olmayanlarla ilişkilerini de neredeyse imkânsız bir hale getirmekteydi. O dönemde erkekler arasında çok sayıda dost ve ahbabım olmuşken, Türk evlerinde kaldığım iki yıl boyunca karşı cins ile ancak -o da haremlik-selamlık kısımlarını birbirinden ayıran dolabın ardından- bir iki kelime edebilmişimdir. Evde kalışım, aile reisiyle ve çocuklarla olan ilişkilerim, Türklerin ve dillerinin dostu olarak şöhret kazanmam herkesçe malûmken, bir Türk ismi aldığımdan haberdar olmayan da yoktu; bütün bunlara rağmen yine de bir gâvur olarak görülüyordum ve bu gâvur sıfatı, bir Türk kadınının gözünde bağnaz bir mollanın nazarında olduğundan çok daha berbat ve nefret uyandırıcı idi. Sultan Mahmut ve oğlu Abdülmecid'in, ister zor kullanarak isterse gönül okşayarak olsun, bazı reformları hayata geçirme yönündeki tüm çabalarına ve Avrupa ordularının Kırım Savaşı esnasında İslam'a vermiş olduğu desteğe rağmen, Türk kadınının yaşama alanına çağdaş fikirlerden yansıyan en küçük bir kırıntı dahi girmeyi başaramamıştır. Erkekler arasında, herhangi bir Hıristiyan ile dostluk kurmak sıradan bir hadise olagelmiş ve Avrupaî kıyafetlerin ve bazı Batılı adetlerin benimsenmesi neticesinde zaruri olarak Avrupa dillerinin öğretilmesine de başlanırken, tek kelimeyle, Frenklerin harikulâde ülkelerine daha sık göz atılır olmuştur; bu arada kadınların bütün bunlara kayıtsız kalmış olduğunu söyleyebiliriz. Haremin kutsal mahremiyeti içinde *gâvur*ların dünyasından hiçbir şey istenmemekte, kumaşlar ve lüks eşyalar haricinde Hıristiyan ismi taşıyan ve çağdaş Avrupa'yı hatırlatan ne varsa derin bir nefret uyandırmaktadır. Ailesinin tahsilini tamamlaması için Avrupa'ya yolladığı genç bir Türk, annesine bir fotoğrafını gönderiyor, zavallı kadın oğlu gâvur olduğu için günlerce ağlıyor ve bir türlü teselli edilemiyor.

Farklı bir açıdan bakıldığında, bu fikirler ayrılığı ile bir başka zamanın halet-i ruhiyesini son derece tabii bir hal olarak değerlendirmek de mümkündür; zira o dönemlerde genç bir Türk kızının eğitimi kadar ihmale uğramış başka bir şey olmadığını söyleyebiliriz. Bu eğitim, günümüzde İran'da ve Orta Asya'da yaşamakta olan kadınların gördüğü eğitimden çok da farklı değildi.

Okuma ve yazmanın ötesinde dinin ana unsurlarını da öğreten *hoca-kadın*, muntazaman Türk evlerini ziyaret eder ve uzun süre kaldığı da olurdu, işte bu vesileyle ben de hem öğretmenin hem de öğrencilerin vazifelerini yerine getirirken göstermiş oldukları vurdumduymazlığa -sayılamayacak kadar çok- tanık olma fırsatını buldum. Toplumun iyi tabakalarına mensup olmasına rağmen -zamanın tarzı göz önüne alındığında hiç de kolay sayılmayacak- bir mektup kaleme alabilen ve bir edebi eseri okuyabilen kadınların sayısı son derece azdı. Bu esnada *esnaf* sınıfına ya da kırsal kesimde yaşayanlara dair bir şey söylemeyeceğim, zira bu çevrelerde yüksek bir memurun karısı yahut kızı, *Birgivî*'yi ezberleyip, dualarını düzgünce okuyup, birkaç şarkı bildiklerinde âlim olarak kabul edilmekteydiler. Tarih, coğrafya ve fizik konusunda zerre kadar bilgi sahibi oldukları söylenemezdi. Hatta ziyadesiyle okuyup yazmaları ve olup bitenlerden fazlasıyla haberdar olmaları da yasaklanmıştı; zira başkalarından biraz daha fazla kitap karıştıran ya da bilimle alâkadar olan bir genç kız, adının kötüye çıkması ya da büyücü olarak görülme riski taşıyordu. Kadınların dünyasında hüküm süren ruh hali de aynen bunlara uyuyor ve Abdülmecid ile zeki sadrazamının sunduğu reformların sonuçlarına dair bir o kadar olumsuz kanaatler barındırıyordu. Öyle ki bu kadınlar bütün alafranga hareketlerle alay etmekte ve istisnasız hepsini rezilce bulmaktaydılar. 1860'tan biraz önce, ilk kez kız çocukları için bir okul açma girişiminde bulunulduğunda İstanbullu ailelerden gelen muhalefeti bilhassa hatırlıyorum.

Bu insanlar benim önümde "Nasıl yani! Kızımı devletin okuluna mı göndereceğim? Katiyen olmaz" diye konuşuyorlardı; böyle bir iş, ahlakın bozulması ile aynı manaya gelmekteydi. Hükümet bu uygulamayı zorunlu hale getirmek istediğinde, "Kızlar Okulu" garabetinden kaçınmak için küçük kızlarına erkek elbiseleri giydirerek, erkek okuluna yollamayı tercih edenler bile olmuştu. Belirli bir süre Avrupa'da yaşamış ve oradan ıslahat ihtiyacını içine sindirerek dönmüş ailelerle orada burada istisnai olarak karşılaşmıştım. F. Paşa'nın hareminde birkaç kadın Fransızca konuşuyor ve Pera'daki diplomatik

zevatın hanımlarıyla arkadaşlık ediyordu. Hatta bazıları kızlarının piyano öğrenmesini sağlıyor ve onlara, sosyal normlar ve görgü kuralları hususunda Avrupaî fikirleri öğretecek Avrupalı bir mürebbiye istihdam etmek yürekliliğini gösteriyordu. Tabiatıyla, bu genç kızlar ve kadınlar, hayal edilebilecek her türden espri konusu olmaktaydılar ve skandal mahiyetindeki bir mecmua, Avrupa tarzı kadın eğitimi gören bu yeni-yetmelerin Allahtan korkmayışları üzerine korkunç şeyler anlatmaktaydı. Kadınların, *Karagöz* oyunundaki açık saçık hareketlerin yer aldığı iğrenç ve müstehcen temsilleri seyrettiklerini veya Ramazan ayında sergilenen *Orta Oyunu*nda -kendine saygısı olan bütün kadınların yüzünü kızartacak- müstehcen şakalarla gülüp eğlendiklerini görürken, Fransızca tahsili ve tabiî olayların fizikî kanunlara göre izahı imansızlık ve ahlaksızlık olarak addediliyordu. Bu noktada, bir başka deyişle üstün bir entelektüel kültürün varlığının söz konusu olabildiği alanlarda, sadece erkeklerin tekelinde olduğu düşünülen bazı bilimsel dallarla ilgilenen çok az sayıda kadın bulunuyor, ama bu kadınların kalemleriyle ürettiklerinde bile aslında hiçbir kadınsı iz yer almıyordu. Onlar, teolojik meselelerden haberdardı ve -her ikisi de bir dereceye kadar şöhret sahibi olmuş iki *şaire* Fitnat Hanım ve Leyla Hanım gibi- yaygın şiir dallarında bir dereceye kadar beceri kazanmışlardı. Buna rağmen tıpkı İran gibi Türkiye de Avrupa ayarında yazar ya da şaire sahip değildi. Bu kadınlar, kadın olmaktan utanç duyuyor ve toplum içine çıktıklarında erkekler gibi görünmek istiyorlardı. Seyahatlerim esnasında, İran ve Orta Asya'daki kadınların durumunu müşahede ederken hissettiğim tiksintiyi hatırlıyorum; aynı hissiyatı o tarihten birkaç yıl önce Türk kadınının hazin durumu karşısında da yaşamıştım; zira -her ne kadar ilerleme ruhu bir asırdan bu yana Şark'ın kapılarına çarpıyor olsa da ve her ne kadar Türkiye'de, reformların zaruretine inanarak, kamusal ve sosyal hayatın dönüşümünün kadınların eğitimi ile başlaması gerektiğine inanan insanlar bulunsa da- İstanbul'daki harem hayatı, Tahran, İsfahan ve Buhara'dakilerin birebir aynısıydı.

Kırk yıllık bir aradan sonra Türkiye'ye dönüp, Türk toplumuyla aramdaki hiçbir zaman kopmamış olan kadim dostluklarım bir kez daha Osmanlı ailelerine girmeme imkân verdiğinde, geçen zaman zarfında vuku bulmuş olan değişiklikler karşısında hayrete düştüğümü söyleyebilirim. Bir Batılı seyyahın böyle bir şaşkınlığı yaşamaması gayet tabiîdir, zira kadının hâlihazır durumu kendisine korkunç görünecektir; ama önceki vaziyetten haberdar olan birinin gözüne pek çok şeyin çarpması icap eder. Attığı her adımda gördükleriyle şaşırmakta ve kırk yıl gibi kısa bir zaman zarfında fikirlerdeki böylesine büyük bir değişikliğin, Şarklıların katı muhafazakârlıklarında böylesine büyük bir transformasyonun nasıl vuku bulabileceğini kendi kendine sormaktadır. Türk kadınlarının bağımsız tavırları ve alenen giydikleri oldukça modern giysiler bilhassa şaşkınlığıma mucip olmuştur. *Ferace* daha hoş bir hal almış ve günümüzde bir zamanki halinden çok daha hafif ve daha az rahatsız edici bir görünüme bürünmüştür; peçe, artık yüzün tamamını örtmemekte, üst kısmı alınla sınırlı kalırken, alt kısmı da çeneye kadar gelip dayanmaktadır; yürüyüşü ağırlaştıran sarı lastikler ve aynı renkteki deri mestler Avrupa tarzı zarif kadın ayakkabıları ile yer değiştirmiştir. Türk kadını, en sonunda, bir ecnebiyle karşılaşmaktan kaçınmamakta ve bir zamanlar olduğu gibi kendisine kızgın ve nefret dolu bakışlar saçmamaktadır.[62] Ama benim niyetim özellikle bütün bunların üstünde durmak değildir, zira *tempora mutantur et nos mutamur in illis* [zaman değişir, onunla birlikte biz de değişiriz]. Doğu ile Batı arasındaki giderek artan münasebetler, Türk kadınının bağnazlığını ve yabancı olan her şey karşısındaki düşmanlığını sıyırıp atmıştır; erkeklere kıyasla kalbinin kuytu köşelerinde bir parça da olsa bu tarzda bir Asyalı düşünce hâlâ mevcuttur, yine de reformların aç-

62 Osmanlı Devleti, 1774'ten itibaren bir artçı savaşı vererek o tarihlere dek gelmişti. Kaybedilen bu savaşların tamamına yakınının mütecaviz Batılı devletlere karşı olduğu da bilinmektedir. Hal böyle olunca, bu savaşlar neticesinde, malını, mülkünü, toprağını, en azından bir yakınını kaybetmiş olan Türk kadınının, bunlardan sorumlu olduğunu düşündüğü ülkelerden gelen biriyle karşılaştığında, erkeklerin aksine, duygularını gizleyemeyişinden ötürü en azından şaşırmamak icap etmektedir. [ç.n.]

tığı yolda ilerlemek için gösterdiği çabaların kıymetini de bilmemiz gerekmektedir. Kırk yıl önce, bir Türk kadını bir Müslüman erkeğin bir Hıristiyan kadınla evlenmesi karşısında -bu kişi Türk tarzında giyinse dahi- büyük bir dehşete gark olurdu. Halbuki Kur'an buna cevaz vermektedir, ayrıca Sultan I. Murat'ın bir Hıristiyanla evlendiğini ve onun için sarayda bir ruhban istihdam ettiğini de bilmekteyiz. Bütün bunlara rağmen bir Türk'ün Hıristiyan karısı, ülkenin kadınlarıyla olan ilişkilerinde mütemadiyen hasmane davranışlara maruz kalmakta, bu tarz izdivaçlara hükümet dahi iyi bir nazarla bakmamaktaydı. Günümüzde ise, Hıristiyan kadınlarla evlenen yüksek makam sahipleri mevcuttur. Bir defasında maarif nazırlarından birinin evinde yemeğe misafir edilmiştim, bir Hıristiyan olan ev sahibesi, ilim sahibi koca sarıklı mollaların da iştirak ettiği yemekte başköşede oturuyordu. İstanbul'daki milli müzenin kurucu müdürü olan âlim şahsın karısı da Hıristiyan inancına mensup bir Fransızdır. Hâlihazır hariciye nazırının hanımı da aynı inanca mensuptur. Halen hayatta olmayan ve Sultan'ın Alman İmparatoruna fevkalâde elçi olarak gönderdiği bir müşirin karısı, tıpkı on bir yıl önce vefat eden bir üst düzey yetkilinin eşi gibi, Viyana doğumlu bir Katolik idi. Bu şahsın kızı -ve bugün yirmi bir yaşında olan- Selma Hanım, daha şimdiden, Türk gazetelerinde kadın hakları üzerine yüksek edebi ve felsefi değer taşıyan makaleler neşretmektedir; bu arada neşriyatına devam etmesinin sansür tarafından engellendiğini de belirtelim. Aynı şahsın oğlu Ahmed Rıza Bey ise, bir müddet Türkiye'de Maarif Müdürü sıfatıyla görev yaptıktan sonra günümüzde Jön Türk Partisinin liderlerinden biri olarak karşımıza çıkmakta ve halen *Meşveret* gazetesini çıkarmaktadır.[63]

Hıristiyanlarla evli olan sivil ve askerî devlet yetkililerinin sayısı günümüzde hiç de azımsanacak oranda değilken, iki farklı dine mensup hanımlar arasında fevkalâde iyi ilişkiler kurulduğuna da tanık olmaktayız. Avrupa kökenli asker ve sivil kamu görevlilerinin

63 Selma Hanım ve Ahmed Rıza Bey ile ilgili bu iki cümle kitabın orijinal Almanca baskısında yer almamaktadır. [ç.n.]

Türklerin hizmetinde istihdamını takiben -resmi münasebetlerle birlikte başlayan- Türkler ile ecnebiler arasındaki sosyal ilişkiler de gelişme göstermiş ve erkekler tarafından kurulan dostluk ilişkileri hanımlarına da sirayet etmiştir. Harem hayatı üzerine yazmış olduğu nükteli yazıları ile tanınmış bir Alman olan Barones Hobe, Türk hanımları arasında en sevilen ev sahibelerinden biriydi; diplomatik dünyaya mensup çok sayıda kadın için de aynı düşünceler geçerlidir. Batı kültürünün havarileri durumunda olan bu kadınlar sayesinde, vaktiyle yabancı ve tümüyle kabul edilemezmiş gibi görünen çok sayıda sosyal davranışımız -dış dünyadan özenle korunmuş durumdaki- haremin mahremiyetine bile girebilmiştir. Bu yabancı etki, haremlerde sayıları her sene artan ecnebi mürebbiyeler, müzik öğretmenleri, hizmetçiler, Hıristiyan muallimeler tarafından adam akıllı desteklenmektedir, halbuki benim zamanımda böylesi davranışlar tümüyle zındıklık olarak görülürdü. Haddizatında 1860 yılına doğru Server Efendi'nin[64] malikanesine bir Alman mürebbiye soktuğumda tüm kadınların şimşeklerini üzerime çekmiş ve kimse adımı dahi anmaz olmuştu. Burada bir kez daha söylüyorum, Türkiye'de yaşayan kadınların günlük hayatı kırk yıllık aradan sonra bana tümüyle değişmiş görünmektedir ve bu büyük dönüşümün harici zorlamalar kadar samimi bir inancın ürünü olduğuna da kimse itiraz edemeyecektir. Bu hususta elde edilen başarının en büyük kısmı, yirmi yıl önce genç kızların eğitimi için açılmış olan mekteplere aittir. Bu mektepler neredeyse bütün önemli merkezlerde bulunmaktadır; İstanbul'da kendine ait kız mektebine sahip olmayan bir semt bile yoktur. Türklerin, kızların eğitimine dair bir zamanlarki zihniyetlerini gayet iyi bildiğim için, ellerinde defter ve kitaplarıyla mekteplerine giden bir grup kız çocuğunu her görüşümde şaşkınlığa uğradığımı gizleyemeyeceğim. Bir gün bu mekteplerden birini ziyaret etmiştim, bu zeki bakışlı ve sesleri ahenkli zarif talebeleri derslerini anlatır ve öğretmenlerinin sorularına cevap verirken dinlediğimde duyduğum şaşkınlık tarif edilemeyecek kertedeydi. Devlete ait bu

64 Daha sonra Server Paşa.

okulların dışında, Avrupa dillerinin ve modern ilimlerin öğretildiği ve muallime yetiştirmek için bir tür hazırlık okuluymuş gibi düşünebileceğimiz *Dar-ül-Muallimat* adlı yüksek eğitim veren bir okul da bulunmaktadır. Ayrıca, genç kızların eğitimi için, desen, resim, el işleri ve hatta mutfak sanatlarının öğretildiği bir tür sanat ve meslek okulu da mevcuttur.[65] Tek kelime ile bugünün Türk kızı, giderek daha fazla bu derecede bir entelektüel kültüre yaklaşmaktadır diyebiliriz ve bu kültür de günümüze dek, dinden ziyade teamüllerin ve giysilerin kutsal kıldığı bu harem hayatını radikal bir şekilde değiştirmek için vakit kaybetmeyecektir. Tarihin göstermiş olduğu gibi, Müslüman kadınların İspanya'nın fethine katıldığı biliniyorsa, keza Müslüman kadınların vaiz kürsülerinden etraflarındaki hemcinslerine bilimin yayılmasına katkıda bulundukları bir gerçekse ve son olarak Müslüman kadınlar henüz uzak sayılmayacak bir geçmişte İran ve Hindistan'da birer *şaire* olarak şöhret kazanmışlarsa, bugünün Türk kadınlarının da reformcu harekette faal bir rol oynamayacaklarına ve bu hareketlerinin genç nesil üzerinde kurtarıcı bir etki olarak hissedilemeyeceğine inanmıyorum. İki yıl önce İstanbul'da yayına başlayan bir kadın gazetesinin ortaya çıkışı bu beklentilerin tümüyle mesnetsiz olmadığını ve Türk kadınlarının dünyasının -çağımızın gerekliliklerini de hesaba katarak- yavaş yavaş da olsa bu yeni yola girmeye başladığını ziyadesiyle ispatlamaktadır. Hakkında bir miktar ayrıntılı bilgi vermek istediğim bu yayın organı *Hanım-*

65 Osmanlı modernleşmesinin önemli adımlarından biri de kadını -modern hayatın bir parçası haline getirmek için- eğitim-öğretim hayatına sokmak olmuştur. İlk olarak tıp alanında ebe kadınlara verilen modern eğitim, daha sonraları 1858'de ilk kız rüştiyelerinin, 1860'larda kız öğretmen okullarının, 1869'da ise ilk sanayi okullarının açılması ile yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Modern eğitim kurumlarının birbiri ardına faaliyete geçmesi kız öğrencilerin sayısını artırmış, on dokuzuncu yüzyıl sonunda kadınların eğitim derecelerinin liseye kadar yükselmesi ise ebelikten sonra öğretmen olarak eğitim alanında da meslek sahibi olmalarını sağlamıştır. 1873'te ilk kadın öğretmenin atanması ve 1883'te okullara kadın yöneticilerin tayini ile kadınlar kamu kurumlarında çalışmaya başlamışlardır (Ferihan Polat ve Gündüz Derer, "Muhafazakârlık ve Feminizm Kıskacında Bir İsim: Fatma Aliye Hanım", *Tarihin Peşinde*, 2016/15, s. 188). [ç.n.]

lara Mahsus Gazete[66] adını taşıyor ve Tahir Efendi isimli bir Türk yurtseveri tarafından çıkartılıyordu.

Başyazar, mecmuasının birinci sayısında, bu yayının programı ve eğilimleri hakkında bilgi vermekteydi:

"Kadının tahsil ve terbiyesi, memleketin terakkisi için behemahal bir zarurettir. Bir ahali ailelerden teşekkül eder. Bu ailelerden sadece bir parçası -yani erkekleri- akıllarını ilmin kazandırdıkları ile tezyin ederken, kadınları bu ziynetten mahrum kalırsa, kadının mensup bulunduğu böyle bir aile ve böyle bir cemiyet terakki edemez, zira bütün unsurların aynı anda tekâmülü icap etmektedir. Kadının zihnen tekâmülü, çoğu kere ve haklı olarak, bir halkın tekâmül derecesini de tayin edebilecektir; icabı halinde müstakbel nesillerin entelektüel kültürünün inkişafını temin edecek çocuğun terbiyesi de kendisinin emanet edildiği annenin tahsili nispetindedir (...) Anneler, insan neslinin de analarıdır ve entelektüel tekâmülleri bir halkın saadetinin de teminatıdır (...) Kadınların tahsil derecelerini yükseltmek için ilk ve orta mektepler ihdas edildi, buralarda çok sayıda kadın, ilmin muhtelif şubeleriyle aşina oluyor ve Türk kadınının fıtratını teşkil eden yüksek zihni vasıflarına bakarak, bu meyanda, yeni tekâmülleri ortaya koyacağından şüphe etmiyoruz".

Başyazar, bildiği bazı tahsilli hanımlara çağrıda bulunuyor ve mecmuanın redaksiyonunda işbirliği yapmalarını istiyordu. Çağrıya cevap verenler arasında Macar muhaciri Osman Paşa'nın kızı Nigâr Hanım[67] ile imparatorluğun resmi tarihçisi Cevdet Paşa'nın

66 Dönemin en önemli yayın organlarından bir olan *Hanımlara Mahsus Gazete*, 1895-1908 yılları arasında tam on üç yıl boyunca 604 sayı olarak yayınlanmıştır. Mecmuada, kadınların sorunları, aile, toplum ve iş yaşamları, eğitim, sağlık, moda ve giyim konuları ağırlıklı olarak ele alınmış, yurt içi ve yurt dışından örnekler verilerek kadınların her işi başarabileceğine olan inanç yerleştirilmeye çalışılmıştır. Haftada iki kez yayınlanan gazete, Emine Semiye, Fatma Fahrünnisa, Gülistan İsmet, Nigâr Osman ve Leyla Saz gibi kadın entelektüellere topluma seslenebilecekleri bir kürsü sağlamıştır (A.g.m., s. 190).

67 Şair Nigâr Hanım, 1862-1918 tarihleri arasında yaşamış, Macar asıllı Osmanlı şairidir. Yedi dil bildiği söylenmektedir.

kızı Fatma Aliye Hanım[68] dışında başka genç kızlar ve kadınlar da bulunuyordu ve hepsi birden gazetenin çıkışının sebep olduğu coşkularını belirtiyor ve meslektaşlarının arasında yer almayı şevkle kabul ediyorlardı. Zikredilmeye değer ilk makale Fatma Aliye tarafından gönderilmiş olup "Mavi çorapları[69] örnek alacağız" başlığını taşımaktaydı:

"On beş, yirmi yıl önce kadınlarımızın hayatı mutlak bir cehalet içindeydi, bugün ise sadece devlet okullarının durumuna bakarak, bu kadar kısa zamanda gerçekleştirilen ilerlemenin övgüyü hak ettiğini söyleyebiliriz. Ama bu noktada, böylesine kısa bir müddette bu hedefe varabilmemizi sadece maarif çalışmaları alanında şükranlarımızı kazanmasını bilmiş olan padişahımıza borçluyuz ve bu kadın gazetesinin de sayelerinde gün yüzüne çıktığını söyleyebiliriz. Bu gazete, kadın yazarlarımızın eserlerini yayınlamayı hedeflemektedir. Daha şimdiden nerede olduğumuza bir bakınız! Kadınlarımızın okuyup yazmak zorunda olup olmadıkları sorusu kesin bir şekilde cevaplanmış bulunmaktadır, zira gerçekten de ellerine kalemi almışlardır, bu gazetenin birinci sayısı da basılıp okunmaya değecek bir şeyler yazabileceklerini ispatlamaktadır. Bizlere bu fırsatı tanıyan erkekler, sadece Türk kadınlarının değil

68 Fatma Aliye Hanım, Tanzimat döneminin önde gelen isimlerinden tarihçi, hukukçu ve devlet adamı Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı olup, kendisi konak eğitiminin yetiştirdiği ilk entelektüel kadınlardan biridir. Babasının görevi dolayısıyla Halep ve Yanya vilayetlerinde yaşayan Fatma Aliye Hanım, yaşadığı dönemlerde kadınların lise ve üniversite düzeyinde gidebileceği bir okul olmadığından, on üç yaşına dek evde özel eğitim almıştır. Babasından Arapça, tarih ve felsefe dersleri alan Fatma Aliye Hanım, özel hocalardan da Fransızca, tarih, edebiyat, felsefe, fizik, kimya ve matematik dersleri alarak dönemine göre oldukça zengin bir eğitim ortamından yararlanmıştır. On dört yaşında iken erkek hocalardan ders alamayacağına karar verilince yoğun eğitim ortamından ayrılmak zorunda kalmış ve on yedi yaşında Sultan Abdülhamid'in yakın maiyetinden Kolağası Mehmet Faik Bey ile evlendirilmiştir. Eşinin istemeyişi yüzünden on yıl süreyle edebi çalışmalarına ara vermiş ama daha sonra George Ohnet'nin *Volonté*'sini Türkçeye çevirmiştir. Daha sonra tanıştığı Ahmed Midhat Efendi sayesinde *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yazılar yazmaya başlayacak, ardından sırasıyla *Refet*, *Udi*, *Levayih-i Hayat* ve *Enin* isimli romanlarını kaleme alacaktır. Fatma Aliye Hanım, eserleri, yazıları, konferansları ve hatta yaşam biçimi ile kadın haklarının kazanılması yolundaki çabalara büyük katkıda bulunmuştur (A.g.m., s. 190-192).

69 İngiltere'de -ve akabinde Fransa'da- tahsil görmüş kadınlara takılan isim. [ç.n.]

aynı zamanda ecnebi kadınların ve hatta tüm çağdaş dünyanın takdirini hak etmektedirler. Bu durum ise, belli bir seviyede mükemmelliğe erişmiş olan bir toplumun erkeklerden oluşan yarısının, karşı cinsin iyi bir şekilde yetiştirilmesi ve eğitimi söz konusu olduğunda, güçlü desteğini vermek için daima hazır beklediğini düşündürmektedir. Bu tarz zeki ve ilerleme yanlısı erkeklerin sayısı ülkemizde de artış gösterecektir, bunun ispatı ise ülkemizdeki erkeklerin yüksek seviyede bir entelektüel kültüre ulaşmış olmalarıdır. Tüm medeni kavimlerde, terakki yoluna ilk giren erkekler olmuş, kadınlar ise onları takip etmiştir. İlmin mabedine daha işin başında girmiş olan erkekler, kendilerinden sonra gelen ve bu hazinede hakları olduğunu iddia eden kadınlara kıskanç bir nazarla bakmışlar, mutlak bir egoizm ile öncelik hakkını, yegâne sahiplik hakkına çevirmek istemişlerdir. Bizim için dahi, işler bu şekilde seyretmiş, daha doğru bir ifadeyle, bizim elimizde böyle bir hale dönüşmüştür. Nasıl olur da ilmin ve faziletin sahibi hükm-ü-mutlak Tanrımız, bu hazineyi her iki cinse de eşit bir şekilde dağıttıktan sonra, kadınların zarar görmesi pahasına erkekleri kayıracak olsun? Tabiatıyla bu noktadan ancak tek bir sonuca varmak mümkün olmuştur, o da kadınların terakki yoluna girişini geciktirmek ve mümkün olduğunca zor bir hale getirmektir. Kadının eğitiminin erkeğinkinden geri kalmadığı Avrupa ve Amerika'da da bu olmuştur, ama nihayette bir zamanlar mavi çoraplar diye isim taktıklarına, kadın-yazar, kadın-sanatçı ve kadın-şair unvanları verilmiştir ve artık yüksek bir kültür derecesine erişmiş olan erkekler, onları komik duruma düşürmekten ayrı bir haz almak yerine, böylesi kadınlara onur ve itibar göstermekten gurur duyduklarını belirtmektedirler"

Fatma Aliye, 1400'lü yıllarda Venedik'te mevcut olan *Società della Calzia*'dan bahsederken "bizim toplumumuzda da yeri geldiğinde kendimizi mavi çoraplarla gösterebiliriz" diyen Lady Montagııe'ye atıfta bulunarak, "mavi çoraplar" ifadesinin kökenini okurlarına izah ettikten sonra aşağıdaki şekilde devam etmektedir:

"İşte bu yüzden, bu kadınları örnek alabiliriz ve almalıyız da tabiatıyla körlemesine bir taklide kalkışmaksızın; zira daha sonraları -alay

ya da şaka konusu olarak- haklı ya da haksız, bize de mavi çorap muamelesi yapılmasın. Haddizatında, mavi çorapları taklide ihtiyacımız da yoktur, yapmamız gereken İslam dünyasının temayüz etmiş kadınlarına dair örnekleri takip etmek olacaktır. Lakin, daha önce de söylemiş olduğum gibi, bu amaca ulaşmak için sadece kadınların gayretine değil, aynı zamanda erkeklerin desteğine de ihtiyacımız vardır (...) Bu gazetenin ihdası ve kadınlarımızın katkısı yeterli değildir. Edebiyatla ilgilenenlerin her şeyden evvel yazarlık diye bir kariyerin kıymetini ve ehemmiyetini kabul etmeleri gerekmektedir. Bundan ötürü kadınlarımız kalemi ilk kez ellerine almamakta, Avrupa ve Amerika da ilk kez bizlere örnek olmamaktadır. Müslüman kadınlar çok eski tarihlerde bile edebiyatla uğraşmışlardı; o tarihte gazeteler mevcut olsaydı, kadınlar gazetecilik faaliyetinde de kendilerini göstermiş olacak ve isimleri de günümüzde İslam'ın meşhur kadınları listesinde yer alacaktı".

Fatma Aliye Hanım, her halükârda, Türk kadınlarının dünyasında dikkat çeken bir şahsiyettir ve Avrupa'da dahi münevver ve âlim kadınlar arasında sayılabilecek nitelikler de taşımaktadır. Bir Türk kadını, muayyen bir derecede entelektüel kültür ve ilme ulaşmak için bir Avrupalı kadından çok daha fazla çalışmaya ve beceriye ihtiyaç duymaktadır; zira bunlardan ikincisinin Batılı ilimlerde kendini yetiştirmesi yeterli olurken, birincisinin öncelikle birkaç Avrupa diline hâkim olması ve -bunların ötesinde- Doğu medeniyetinde, bilhassa İslam teolojisini ilgilendiren konular ile Arap, Fars ve Türk edebiyatları üzerine, bilgi ve görgü kazanmış olması icap etmektedir. Bunlara ulaşması için de muazzam bir gayret, az bulunur bir tutarlılık hali ve olağanüstü becerilere sahip olması icap eder. Fatma Aliye Hanım'ın sahip olduğu nadir bir ilmi birikim yanında kararlılığı ve -soylu olduğu kadar azimli olan- tarzının güzelliği, Şark uzmanlarının tamamının şaşkınlık ve hayranlığa gark olmasına sebep olmuştur; üç farklı lisandan müteşekkil edebi Türk dilinin muazzam inceliklerini düşündüğümüzde, erkekler arasında dahi iyi bir üslûba nadiren rastladığımızı da söylemeliyiz. Bu bakış açısından ve Fatma Aliye Hanım'ın Doğu ve Avrupa edebiyatlarından edinmiş olduğu ilim de

göz önüne alınarak, Doğu'daki kadın meselesi üzerine yapmış olduğu çalışmadan birkaç pasajı burada sunmak istiyoruz. Söz konusu gazetenin yedinci sayısında, bu şöhret sahibi Türk kadını kendini aşağıdaki şekilde ifade etmektedir:

"Tabiatın kanunlarına göre bu dünyada hiçbir şey gereksiz değildir ve maharet ve beceri de zaruri olarak başarıyı doğurur. Eğer şu anda bütün bunlara rağmen niçin kadınların geri planda kaldıklarını soracak olursanız, can sıkıcı bir tartışmaya mâni olmak için sadece şu cevabı veririm: Zira daha on yıl öncesinde bile bizzat erkekler, bu zaman aralığında edinmeleri gereken entelektüel kültür derecesine sahip değildiler. Kadınların erkeklerden daha zayıf olduğunu ve onların gerisinde kaldığını inkâr edemeyiz; lakin vücutlarının narinliğinin sebep olduğu zayıflık sebebiyle gayret ve sebatkârlık yönüyle erkeklerden aşağı kalsalar da kalbî hissiyat açısından onlardan üstündürler ve bu durum azımsanacak bir avantaj mıdır? (...)

İslam'dan önceki devirlerde, Araplar da dahil olmak üzere birçok kavimde bir kız çocuğunun dünyaya gelişi bir utanç vesilesi addedilirdi. Kadın ve erkeğin birbirine karşı durumları ancak İslam'ın ortaya çıkışı, dünyayı hakikatin nuruyla aydınlatması ve insanlık üzerine ilâhi rahmeti getirmesi sonrasında kesin bir sonuca bağlanacaktı. Müslüman kadınların önünde bir anda bir terakki dönemi açılıyordu, zira inançlarının emir ve vecibelerini yerine getirmek için okuma yazma öğrenmek zorundaydılar; kadınlarımızın büyük bir kısmı birkaç Kur'an suresi okuyacak durumdadırlar. İşte bu sebeple kadınların okuyup yazma öğrenmelerine gerek olup olmadığı sorusunun nasıl olup da bizden birileri tarafından sorulabildiğini merak ediyorum. Avrupa'da kadınlarla alâkalı benzer soruların sorulup sorulmadığını burada tetkik etmek istiyor değilim, zira bir kadın olarak hakkımızdaki -aşağıda yer alan- bu hatalı fikirleri paylaşmam mümkün değildir:

«Başka yerlerde ne olursa olsun, ülkemizde kadınlar için okuma yazma her daim zorunlu olmuştur. Günümüz âlimlerinin fikrini takip ederek, erkeğin entelektüel gücünün beyniyle orantılı olduğunu söyleyebiliriz; beynin büyüklüğü, şekli ve unsurları duygu ve düşüncelerin mahiyeti

üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Aynı halk kitlesinin mensupları arasında, bir kadının kafatası, genellikle aynı yaş, aynı boy ve aynı ağırlıktaki bir erkeğinkinden daha küçüktür; bu arada vahşi şartlarda yaşayan erkek ve kadınlar arasında bu fark daha azdır. Parisli bir erkek ile kadının kafatasları arasındaki fark, antik çağda yaşayan Mısırlı bir erkek ile kadının kafatasları arasındaki farkın iki katıdır. Medeni bir kadının kafatası, genel manada, vahşi bir kadının kafatasından daha küçüktür; keza orta boylu bir Parisli erkeğin kafatası, büyükler ismi altında belirttiklerimiz arasında sayılabilir, bu arada Parisli kadının ortalama kafatası küçükler arasında sayılacaktır; örnek vermek gerekirse, bir Çinli kadının kafatasından daha küçük ama Yeni Kaledonyalı bir kadınınkinden daha büyüktür. Tabiat bilimcileri, bu durumdan aşağıdaki sonuçları çıkartmışlardır: Göçebe kavimlerde hayat tarzları açısından kadın ile erkek arasında hiçbir fark yoktur; kadın, erkeğin yaptığı işlerin aynısını yapmakta ve her ikisinin beyinleri arasında ayırt edici bir fark bulunmamaktadır. Medeni toplumlarda ise bu durum değişir, kadın erkeğe nazaran geride kalır, böylece beyni de fazla bir gelişme gösteremez».

İşte, sevgili hemşirelerim! Sanat ve ilmin el üstünde tutulduğu Avrupa'da matbuat böyle meselelerle uğraşmaktadır. Neredeyse tabiî ilimlerden alınan argümanların yanına bize ait olan "kadının saçı uzun aklı kısa olur" atasözünü de ekleyecekler; arada sadece bir fark vardır, saçı uzatmak bir moda mevzusu iken, beyni büyütmek daha zor bir mesele olarak görünmektedir. Maruz kaldıkları böylesine yetersizlik beyanları karşısında Avrupalı hanımların kendilerini nasıl müdafaa edeceklerini bilemiyorum, bana gelince, böylesine bir iddiayı gücümün yettiğince reddediyorum.

Kadın için muayyen bir miktarda ilim, tek kelimeyle, vazgeçilmez bir özellik taşımaktadır. Buradan hareketle, hepsinin de ilim erbabı hatta filozof olmaları gerektiğini de söylemek istemiyorum. Hayır! Bazılarınızın bu sonuçlara ulaşması tabiatıyla harika olurdu, lakin kadınlar hepsinden evvel kendi durumları açısından vazgeçilmez olan bazı şeyleri bilmek zorundadırlar. Kadınların, fırıncının yanında durup, onun adına işaret

kutucuğunu işaretlemek suretiyle ebat tespiti yapmak ya da aynı işi su dağıtıcısı adına tebeşirle çeteleyerek gerçekleştirmek yerine, ev yönetimine ait giderleri bir deftere kaydedecek durumda olmaları tercihe şayandır".

Fatma Aliye Hanım, daha sonra yazmış olduğu bir makalede Türk kadınlarına yeni bir çağrıda bulunacak ve Müslüman kadınların -Avrupa'da yanlışlıkla iddia ettiğimiz gibi- kesinlikle köle ya da iradesiz mahlûklar olmadıklarını göstermek için tarihî örneklere müracaat edecektir; geçmişte ilim ve edebiyat alanlarında şöhret kazanmış Müslüman kadınlardan alıntılar yapmış ve -bazı biyografik çalışmalar üzerinden- elde ettiği sonuçları da bizlerle paylaşmıştır. Kendine göre sadece bir konuda kaygı duymaktadır, bu da İslam dünyasındaki şöhret sahibi kadınlardan hangisinin en başta geleceğine karar veremeyişidir; zira, sadece bir Lady Montague, bir Madam de Sévigné veya bir Madam de Staël ile karşılaşacağımız Avrupa'nın tam tersine, Müslüman dünyası içinde bilhassa temayüz etmiş binlerce kadın mevcuttur. Süyûtî,[70] sadece kendi derslerine yüzden fazla talebenin iştirak ettiğini söylemektedir; diğerlerinin yanında tahsil görenlerin sayısına dair söylenenleri işitmiyoruz. Bu kadınlar -*Şeyh* ibaresinin müennes hali olan- *Şeyha* unvanını taşımaktaydılar; Fatma Aliye Hanım, bu kavramı tercüme ederken, sahip olduğumuz fikirlere daha iyi uyacak türden dilimizdeki başrahibe ya da keşişbaşı kelimelerinin İslami muadillerinden birini değil de, müderrise[71] kelimesini seçmiştir. Bundan başka, o tarihlerde şeyhler, bugün olduğu gibi dinî müesseselerin değil -temayüz etmiş alimler olarak- medreselerin yöneticileri idi ve buralarda teolojik, felsefi ve gramatikal ilimleri öğretmekteydiler. Fatma Aliye Hanım, İslam'ın şöhret kazanmış âlim kadınları arasında öncelikle Safia Zahida'yı zikretmektedir; kendisinin Ebu Said zamanında İran'da yaşamış olduğu bir gerçektir ve Türk kökenli olduğu düşünülmektedir, zira İran'ı yakın tarihi boyunca hep Türklerin idare etmiş olduğunu da yurtsever bir

70 On dördüncü asırda yaşamış, Mısırlı muhaddis, müfessir, mutasavvıf ve filozof. Altı yüze yakın kitap yazdığı söylenmektedir. [ç.n.]

71 Orijinal metinde "Professeur" olarak geçiyor. [ç.n.]

gururla söylemektedir. Bu Safia, çok sayıda insanın devam ettiği bir *tekke*nin idarecisiydi; her iki cinsten bir hayli talebesi de vardı ve derin bilgisiyle büyük bir şöhret kazanmıştı. Bir vezirin kızı olmasına rağmen Şeyda da -ilmi kürsüden yayıp, çok sayıda âlimin yetişmesine vesile olarak- tarihte buna benzer bir rol oynamıştır. Bu Şeyda'nın babası, zengin ve iyiliksever bir insan olarak birçok abidevi eser inşa ettirmişti; burada harika olan ise, zamanla bu binalar harabeye dönmüş, kalıntılarını da rüzgâr dağıtmış olsa bile, Şeyda'nın isminin "Ebu Nasır Ahmed'in kızı" olarak yaşamaya devam etmesidir.

"İbni Halikan üzerine yaptığım sonraki çalışmalar daha fazla hayrete düşmeme sebep olmuştu ve kendi kendime 'aralarından ancak -o da vasat seviyede- birkaç kadının temayüz edebildiği Avrupalılar nasıl olur da çok sayıda kültürlü kadının yetişmesine imkân sağlayan İslam'ı, bütün bir entelektüel gelişmeyi durdurmakla suçlarlar' diye soruyordum. Gerçekten de bir gün Müslüman kadınların, içine gark oldukları zelil bir kölelikle suçlandığını işittiğimde, ilim sahibi kadınlarımızdan birkaçının adını zikrederek cevap verdim ve itiraf etmem gerekir ki muhataplarımda kıskançlığın zerresini dahi göremedim. Amerikalı ve İngiliz kadınlar, Şark kadınları hakkındaki genel bilgisizlik içinde bir istisna teşkil etmektedirler; ilk gruptakilerden biri İbni Batuta'nın muazzam eserini Fransızca tercümesinden okumuş ve Fatima bin-ül-Adl ve Vezira bint Ömer-ül-münca üzerine benimle tartışmaya dahi girmişti. Aynı İbni Batuta, Bağdat'ta âlim Siraceddin'in meclislerinden birine iştirak etmiş olduğunu ve onun 'Bütün bunları şeyhamız Fatima bint-ül-Adl Taceddin'den öğrendim' dediğini işitmiş olduğunu anlatmaktadır. Kendisinden daha önce de söz ettiğimiz ve doksan iki yaşına dek yaşamış olan Vezira, büyük önem taşıyan tefsir ilminde müstesna bir yere sahipti ve Mısır'daki Mekteb-i Alî tarafından çağrıldığında, kendisini dinleyenler arasında dönemin en meşhur insanları da bulunuyordu. Burada özellikle Aruzi-a'dan söz etmek istiyorum, kendisi Endülüs'ün meşhur ediplerinden biri olup, çok sayıda eser yanında -kendi adını taşıyan- Aruz veznini de ona borçluyuz. Burada nadiren anlaşılan önemli bir kadın eseri olan Kâmil'i de hatırlatmamız gerekiyor ki, aynı eser çok sonraları Konstantiniye'de

de basılmış ve o dönemde dahi onu anlayacak donanımda çok az erkek çıkmıştır".

Fatma Aliye Hanım, geçmişte ilimleriyle şöhret sahibi olmuş çok sayıda kadının ismini vermekte ve -neticede gözlerinin, kaşlarının ya da endamlarının avantajları ön plana çıkartılmadan- tasvip edildiklerini de belirtmektedir. Avrupalı ve Amerikalı kadınların ancak son zamanlarda kendilerini terakki yoluna hasretmiş olduklarını hatırlamaksızın Müslüman kadınların üstünlüğü anlaşılmayacaktır. Fatma Aliye Hanım'ın, Türkiye'deki kadın medeniyetinin en yetenekli ve en iştiyaklı havarisi olarak düşünülmesi sebebiyle, *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin otuz yedinci sayısında "Genç Osmanlı Kızlarının Tahsil ve Terbiyesi" başlığıyla ve kendi imzasıyla çıkan makalesinden bir özet vermek istiyorum.

"Bugünlerde, medeniyetteki gelişmeler dünyamız sakinlerini, aralarında daha düzenli ilişkiler kurmaya sevk etmekte, bundan dolayı aynı anda hem Doğulu hem de Batılı ilimlere sahip olmak gerekmektedir. Keza Şark'tan bahsederken kendilerini gülünç duruma düşürmek istemeyen Avrupalı kadınların bir dereceye kadar Doğulu mevzuları da bilmeleri icap eder; aynı şekilde bizim kadınlarımız da eğer Avrupalı hemcinslerinin tenkitlerine maruz kalmak arzusunda değillerse, Batı'nın adet ve alışkanlıklarına dair muayyen bir bilgiye sahip olmalıdırlar. Ama, Batı'yı tanımakla onu taklit etmenin tümüyle farklı iki husus olduğunu da bilelim. Bulunduğu topluma farklı bir nazarla bakan ve aynı toplumun diğer bireylerine yabancı olan değerleri benimseyen bir kimsenin mutlu olması mümkün değildir. İşte bu sebepten ötürü tümüyle Avrupalı bir tarzda yetiştirilen Osmanlı kadınlarının, kendilerini içinde bulundukları ortamın yabancısı olarak hissettiklerine ve aynı zamanda çevrelerindeki insanlar tarafından yadırganlıklarına tanık oluruz. Her toplumun kendine mahsus bir eğitim sistemi vardır. Amerikalı ve İngiliz kadınlar kendilerine özgü bir eğitimden geçerler; bunlara Fransız kadınlarını ve diğer ülkelere mensup olanları da dahil edebiliriz. Örnek vermek gerekirse İngiltere'de ve Amerika'da bir genç kız sokağa çıkarken refakatçi teklif

edilmesini hakaret olarak kabul eder, zira onurunun korunması görevi doğrudan kendisine aittir ve genç İngiliz kızları uzun yolculuklara tek başına çıkma alışkanlığını edinmişlerdir. Buna mukabil Fransa'da bir genç kızın tek başına dışarı çıkmasına iyi nazarla bakılmaz ve -böyle bir durumda- kendisine genellikle ailesinden veya komşularından bir kadın eşlik eder. Bir Fransız kızı, bir Amerikalı kız ile aynı bilgileri öğrense de kendine özgü bir eğitim alır: İngiliz ve Amerikalı genç kızlar, Fransızcayı ve Fransız tarzı giyim kuşamı bilseler de, günlük ilişkilerinde kendi toplumlarının ahlaki değerlerini ve uygulamalarını muhafaza etmektedirler. Bizi ilgilendirdiği kadarıyla Fransız mürebbiyeler tarafından yetiştirilen genç kızlarımız Fransız eğitimi, Alman mürebbiyelere teslim edilenler ise tümüyle Alman tarzı bir eğitim almaktadırlar. Sistemimizdeki bu çeşitliliğin hoşa giden bir yanı bulunmamakta ve eğitim sisteminde Türk veya Osmanlı olarak geride neyin kaldığı da sorgulanmaktadır. Her halkın kendine mahsus bir eğitim sistemine sahip olduğuna bakarak mevcut eğitim sistemimizin Osmanlı halkının ihtiyaçlarına ve ruhuna uygun olup olmadığını da sorabiliriz. Mutaassıp düşünceyi temsil edenler tarafından verilen eğitimin -fikirlerinin İslam'ın ve geleneğin akidelerine zıt oluşuna bakarak- Osmanlı karakterinden tümüyle yoksun olacağını düşünmekteyiz. Onların gözünde kadını eğitmek tümüyle yakışık almaz bir düşünce olup, yemek yerken çatal ve bıçak kullanmak ise menfur bir davranıştır; ayrıca bu insanlar Fransızca veya İngilizce öğrenmeye büyük bir günah gözüyle bakmaktadırlar. Meşhur Osmanlı kadınlarının isimleri ve eylemleri tarihin sayfalarını doldurmakta, hatta genel manada İslam, kadınların eğitimindeki gelişmelere ters düşmemekte ve bütün bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan bütün kavimlere de teşmil edilmektedir. Bu durumda Müslüman kadınların cehaletinin nereden geldiğini sorarsanız, en azından Türk kadınları söz konusu olduğunda uzak bir geçmişi olmadığını, zira Osmanlıların İran'ı fethettiği tarihlerde başlamış olduğunu söyleyebiliriz. O dönemde İranlı kadınlar kölelik ve cehalet içinde kıvranmaktaydılar. Halbuki aynı dönemde bizler İranlıların şiir ve edebiyatını benimsemiş, kadın eğitimi hususunda da onların bakış açısını kabul etmiştik; kadınların eğitimini ihmal et-

memizdeki sebep de işte burada yatmaktadır. Bereket versin bugün, halk eğitimi ve popüler eğitim için hevesle gayret gösteren Sultan Abdülhamid Han'ın görkemli hükümeti döneminde yaşıyoruz. Daha önceleri Osmanlı kadınlarını birbirlerine yabancılaştırmış ve alışılmışın dışında bir duruma düşürmüş olan Fransız, İngiliz, Alman ve Fars tarzı eğitimin aksine, artık kadınlarımızın özel bir Osmanlı eğitimiyle donatılıp, kültürel alanda da -bunlara benzer ve eşit oranlarda- ilerleyeceği umudu Sultan Abdülhamid Han'ın kadınların eğitimi için gösterdiği kıymetli çabaya dayanmaktadır".[72]

Türk kadınları, yukarıdaki alıntılarda da görüldüğü gibi -şu ana dek ihmal edilmiş durumda bulunan- eğitim eksikliklerini telâfi etmeye hazırlanmaktadırlar. Fatma Aliye Hanım, Türkiye'deki okumuş ve kültürlü kadınlar arasında şüphesiz ilk sırayı işgal etmektedir; lakin yeri gelmişken edebiyatla uğraşan başka kadınlardan da bahsetmeliyiz ki bunların birçoğu ilmî alanda o kadar derin bilgiye sahip olmasalar da kat'i surette 'tarihçinin kızı'ndan geri kalmazlar. Fatma Aliye'nin hemen ardından, daha önce de kendisinden söz ettiğimiz Nigâr Hanım ile karşılaşıyoruz; kendisi Avrupa kökenli olsa da tümüyle İslami öğretilere göre yetiştirilmiş ve Türk edebiyat dilini zarafet, suhulet ve ustalıkla kullanmıştır. Yazdığı lirik şiirler, uzun zamandan beri kendisine büyük bir şöhret sağlamış olup, *Efsus* başlığı altında yayınladıkları da sahip olduğu şairlik yeteneğine tanıklık etmektedir. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin onuncu sayısında neşredilen *Hicran-ı Ebedi* şiiri güzellik açısından bunlardan geri kalmamakta ve yirmi üçüncü sayıda çıkan "Zenginlik Saadet Getirir mi?" başlıklı makalesi de kendisine zamanının nesir yazarları arasında mümtaz bir yer sağlamaktadır. Hamiyet Zehra Hanım'da ise, bilge tavsiyeleriyle hemcinslerinin yardımına koşan, akıcı ve berrak bir üslûba sahip bir kadın görmekteyiz. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin yirmi altıncı sayısında "Kadınların Vazifeleri" başlıklı yazısında yer alan aşağıdaki pasaj dikkate değer niteliktedir:

---

72 Yazarın, Abdülhamid'i öven son iki cümleyi kitabın Fransızca baskısından çıkardığına tanık oluyoruz. [ç.n.]

"Avrupa'da doğan moda tarzları sadece Avrupalı kadınlara uyacak biçimde olup, bunları tümüyle benimsememiz mümkün değildir. Ancak örtülü olarak dışarı çıkmalı ve dua etmeliyiz. Ayrıca evin içinde giydiğimiz elbiseleri de umuma açık yerlerde giyiyormuş gibi görünmemeliyiz; bu arada yoksunlukmuş gibi görünen bu husus bizim hayrımızadır. Vücudunu bir korsenin içine sıkıştırmış olan bir kadın ibadet esnasında nasıl eğilip doğrulabilir? İbadet faaliyeti, o kişi için bir ıstırap haline gelmeyecek midir?".

Hamiyet Zehra Hanım, Türk kadınlarına -kelimenin tam manasıyla- aile hayatına, eşlerine ve çocuklarına karşı sorumluluklarını tümüyle yerine getirmelerini salık vermektedir. Onun niyeti âlim kadınlar yetiştirmek değildir; yine de kadınların -bilgi için vazgeçilmez nitelikteki- tarih, coğrafya ve matematik öğrenmelerini de istemektedir. Hemcinslerine dini ve ahlaki ödevlerini hatırlatmak suretiyle onlar adına -kendi başına- bir misyon üstlenmiş gibidir. "İslam ve İman Karşısında Anne" başlıklı makalesi İslam'ın ve İslami eğitimin faydalarının nadir bir çoşkuyla izah edildiği bir tür *sermon de carême*[73] olup, ayrıca müellif bu vesileyle yabancı eğitim sistemine sert bir dille çatmayı da ihmal etmemektedir. Fatma Fahrünnisa Hanım ise, daha az dini taassup ama büyük bir belâgat ile Türk kadınları için vatan sathında bir eğitim seferberliği başlatmak amacıyla mücadele etmektedir. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin on altıncı sayısında yayınlanan "Romanlar ve Tiyatrolar" başlıklı makalesi, roman okuma ile tiyatroya gitmenin kadının entelektüel gelişimine ne kadar zararlı olduğunu ispat etme amacını taşıyordu. Bu yazıda tiyatronun bir hayat okulu olduğunu öne sürmekte ve düzenli olarak tiyatroya gitmenin Avrupalıların karakterini değiştirmekle kalmayıp, bir de karakter düşüklüğüne, ayrıca her türlü günah, kötülük ve cürüm karşısında insanî hassasiyetlerin yitirilmesine yol açtığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Tabiatıyla bu durum bir tür yanıltmacadan[74]

73 Katoliklerin 46 gün süren büyük oruç döneminde ülkenin en büyük katedralinde her Pazar verilen ve günün önemli konularının ele alındığı vaazların adı. [ç.n.]

74 Orijinal metinde, bir fikri aksini iddia ederek savunma manasına gelen "sophisme" olarak geçiyor. [ç.n.]

ibaret olup, tiyatroya giden ve dramatik sanatlarla ilgilenen Osmanlı kadınlarının savunmasını haklı göstermek amacındadır. Keza şahsi tecrübelerimin bana öğrettiği de Türk kadınlarının ezici çoğunluğunun bu fikri paylaşmadığıdır. Zira tahsilli insanların sayısının artışı oranında, kadın ve erkeğin birbirinden ayrı ayrı tutulmasına artık kötü bir nazarla bakılmaktadır ve "Romanlar ve Tiyatrolar" yazısının müellifi de tiyatroyu *a priori*[75] kınayarak Müslüman kadınların ona ulaşmasını engelleyen resmi taassuba bir taviz vermek istemiştir. Buna mukabil kendisi de çok sayıdaki seçkin kadın yazardan biri olup, "Hüdâvendigâr Vilâyetinde Kısmen Bir Cevelan"[76] başlıklı yazısı da modern Türk tarzının şaheserlerinden biri sayılmaktadır. En güzel ve en şairane görüntülerle dolup taşan bu seyahat anlatısı, aynı zamanda yazarının geniş kültür derinliği hakkında da bir fikir vermektedir.

Genç kızlardan ve kadınlardan oluşan Türk yazarlarının yer aldığı listemi henüz tamamlamış değilim. Bunların büyük bir kısmı edebi denemelerde bulunmuştur, ayrıca tabiattan ve aile hayatından alınan birkaç kısa hikâye veya tasvir, modern Osmanlı edebiyatının bu kısmıyla ilgili olarak şu ana kadar yaptıklarımızdan çok daha kapsamlı bir değerlendirmeyi hak etmektedir. Geri kalanlar ise ciddi bir şekilde pedagoji ve ahlak eğitimi alanına yönelmişlerdir ve bunların arasında Makbule Leman,[77] Emine Vahide ile Remziye Hanımla-

---

75 Latince, "Önsel; deney öncesi verilere dayanan". [ç.n.]

76 *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin, 24 Ocak 1896 tarihli kırk ikinci sayısında başlayan bu yazı dizisi on sekiz sayı boyunca devam etmiştir. Ahmet Vefik Paşa'nın torunu olan Fatma Fahrünnisa Hanım, dedesinin valiliği esnasında henüz dört yaşındayken bir yıl geçirmiş olduğu Bursa'ya daha sonra beş arkadaşıyla birlikte yaptığı on bir günlük ziyareti anlatmaktadır. Bu tefrika daha sonra kitap halinde de yayınlanmıştır. Bkn. Fatma Fahrünnisa Hanım, *1896 Baharında Bursa*, Yayına Hazırlayan: Nezaket Özdemir, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010. [ç.n.]

77 Makbule Leman (1865-98). Beşiktaş doğumlu şair ve yazar. Aldığı eğitimin yanı sıra kendini yetiştirir. Evlendikten sonra evinin bir bölümünde kız öğrencilere Kavaid-i Osmaniye ve Farsça dersleri vermeye başlar. İlk yazıları daha 1880'lerde Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercüman-ı Hakikat*'inde yayınlanır. Daha sonraları *Hanımlara Mahsus Gazete*'de devrin diğer kadın yazarlarıyla birlikte onun yazılarını da görürüz. Ahmed Midhat Efendi, Fatma Aliye Hanım, Emine Semiye ve Fatma Fahrünni-

rın bilhassa zikredilmesi gerekmektedir. Öncelikle Makbule Leman Hanım'dan bahsedecek olursak, "Hüsnü Muamele" gibi birkaç ilmi yazısı, bir kadının kaleminden çıkan en iyi makaleler arasında sayılmaktadır. O ve Emine Semiye Hanım, Türk kadınlarına görgü, çocuk eğitimi vs. üzerine -etkileyici hikâyeler formunda ve Şarklı bir kadına hitap ederken asla eksik olmaması gereken şiirsel tonu da ihmal etmeden- dersler vermek konusunda hayran olunacak şekilde görüş birliği içindedirler. Tabiatıyla kendilerini ifşa etmeksizin ya bahis konusu gazetede ya da diğer günlük yayın organlarında -erkeklerle inanılmaz biçimde rekabet edercesine- edebi çalışmalarını neşreden çok sayıda kadın müellif de bulunmaktadır.

Türk kadınının ve entelektüel emellerinin hâlihazır durumunu izleyen tarafsız bir gözlemci, ister istemez, halen büyük bir değişimin gerçekleştiği ve -toplumun ilerleyişi ve devletin modernizasyonu üzerine olan etkileri inkâr edilemeyen- kötü bir biçimde organize edilmiş ev içi düzeninin zaman içinde yok olacağı sonucuna varacaktır. Batılı kadının durumuna ilişkin açık bir sempati beyan edilmese de kadim yoldan giderek uzaklaşılmasını büyük bir ilgiyle izledim. Kültürlü Türk kadınlarıyla konuşmalarımda kadın meselesine de şöyle bir temas ediyor ve kadınlara bakış tarzımıza ilişkin kıyaslamalarda bulunuyordum. Kadınlarımızın özgür konumlarından söz ettiğimde onların ruh haletlerinin coşkuyla değişmediğini fark etmek de beni pek şaşırtmamıştır; bundan başka, bizlerin Avrupa'da düşünme alışkanlığında olduğumuz gibi, kendi durumlarını öylesine aşağı,

---

sa gibi edebiyatçılarla olan mektuplaşmalarından bazıları gazetelerde de yayınlanır. 1897'de yegâne kitabı, *Makes-i Hayal* neşredilir (Bu kitap bir asır sonra yeniden yayınlanacaktır: Sema Uğurcan, *Makbule Leman: Ma'kes-i Hayal ve Diğer Yazıları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019). 1898'de Göztepe'deki evinde, on dört yıldır boğuştuğu ve kendisini yatağa mahkûm eden hastalığa yenik düşer ve vasiyeti gereği Eyüp'te defnedilir. Ölümünün ardından, başta Tevfik Fikret, Mehmet Celal, Fatma Aliye Hanım ve Nigâr Hanım olmak üzere dönemin önemli edebiyatçıları kendisi hakkında sitayişli yazılar kaleme almış, *Hanımlara Mahsus Gazete* ise neredeyse tümüyle onun yazılarından oluşan özel bir sayı yayınlamıştır. Bkn. Sema Uğurcan, "Makbule Leman: Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, No: 6 (1990), ss. 331-408. [ç.n.]

mutsuz ve insanlık dışı olarak da görmüyorlardı. Sokağa çıkarken gereken çarşafa ve peçeye bürünme mecburiyeti ya da dış dünyayı kafes ardından izleme geleneği, onların gözünde bir tür kölelik ya da özgürlüklerinin kısıtlanması değil de daha ziyade eskilerden kalma bir alışkanlıktı. Türk kadını, geleneksel olarak erkeğe itaat edişinin karşılığının -hayatın tüm kaygılarının uzağında tutulması ve huzur içinde tadını çıkarttığı *dolce far niente*[78] biçiminde- cömertçe ödendiğini düşünmektedir.

"Bizlerin varlığımızı garanti altına almak için herhangi bir makama, işe, mesleğe ihtiyacımız yoktur; bütün bunlar eşimizi ilgilendiren mevzulardır. Vazifemiz, evi çekip çevirmek ve çocuklarımızın tahsil ve terbiyesiyle ilgilenmek yanında evin huzurunu ve eşimizin yemeğini sağlamaktan ibarettir" şeklindeki ifadeleri diğer Türk kadınlarının ağzından da sıklıkla işitmiş olduğumu söyleyebilirim. Ayrıca Türk kadını bu vazifeyi bilinçli bir şekilde yerine getirmekte, öte yandan mevcut hayat tarzı içinde kendini kat'i surette kısıtlanmış olarak görmemektedir. Zira -belki de bir Avrupalı kadından bile daha serbest biçimde- çıkıp dolaşabilmektedir, ülkemizde bu konuda ona atfedilen tam tersi düşünceler ise tümüyle yanlıştır. Bu kadının Batılı hemcinslerinin kaderine gıpta ederek bakmasını gerektirecek bir sebep de yoktur ve her iki cinsin müşterek mevcudiyetlerinde yakın bir zamanda radikal bir değişim gerçekleşmesinin sözü bile edilemez. Türk kadınlarının, gençlerin ancak nikâhtan sonra birbirlerini görebildikleri Osmanlı şehirlerinde, evliliklerini ayarlayabilmek amacıyla tabiata son derece aykırı bir bahane icat etmeleri de bir başka hayret vesilesidir. *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin on üçüncü sayısında bir Türk kadını bu konuda aşağıdakileri yazmaktadır:

"Avrupalı kadınların dinimize, medeniyetimize ve ahlaki değerlerimize aykırı uygulamalarını kabul etmemiz bizim açımızdan ne uygun ne de faydalıdır. Ne de olsa mutena bir medeniyetin kanunları altında yaşamaktayız. Ülkemizde, bir genç kız evlenmek istediği takdirde, bunun için uygun olan yaşa gelmesi yeterli olacaktır. Bizler için bu kafidir.

78 İtalyanca, "Hiçbir şey yapmadan hoşça vakit geçirme". [ç.n.]

Avrupa'da olduğu gibi ülkemizde de, bir genç kızın -sadece çeyizine, dış görüntüsüne ve bazı tali vasıflarına bakmak için- yaşına, meziyetlerine ve namusuna üstünkörü bir ilgi göstermekten Tanrı bizleri esirgesin. Zira, evliliklerin günden güne azaldığı Avrupa'da olduğu kadar, İslam'ın -bereket versin- şu ana dek korumuş bulunduğu ülkemizde de, böyle bir durumun müessif sonuçları olacaktır".

Böylece, daha önce de söylemiş olduğum gibi, Türk kadınlarının kamuya açık bir şekilde Batı'daki hemcinslerinin durumunun üstünlüğünü kabule rıza göstermeleri nadirattandır; haddizatında bu durum, ahlaki değerlerinin ve geleneklerinin aşağılanması manasına gelecektir. Ama mahrem ortamlarda hal böyle değildir. Balolar, tiyatrolar, konserler, akşam eğlenceleri vs. eleştirilir hatta alaya alınırken -Avrupaî ortamlarda buralara giden erkeklerin ziyadesiyle bahsettiği- bu eğlencelere iştirak etmek de içten içe arzulanır. Hükümet, daha ziyade kılık-kıyafet, okullar ve kadınlara ayrılmış park ve bahçelerle ilgilenmek suretiyle, muhafazakâr eğilimlerin menfaatine olacak şekilde, vakitsiz yeniliklerin tümüne karşı çıkma gayreti içindedir. Yine de bunların fazlaca bir önemi bulunmamaktadır; zira okullar, gazeteler ve Avrupalılar sayesinde canlanan ticari hayat, mutaassıp düşüncenin surlarında daha şimdiden büyük gedikler açmaktadır.

Batı ile bütünleşme diğer ülkelere kıyasla muhtemelen daha yavaş cereyan edebilecektir, örnek vermek gerekirse Japonya'daki reformlar dönemi, kadınların eğitiminde değişiklik yaparak işe başlama ferasetini göstermiştir. Radikal bir değişimin daha azıyla kendini göstermesi de beklenemez; çünkü kadın, aile içinde modern gelişmenin amili olarak hareket etmeye başlayacağı zaman, toplumda olduğu kadar devletteki başarılı reformlar da daha fazla gecikmeyecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK REFORMLARI VE UMUMİ SAVAŞ TEHDİTLERİ

Türkiye'nin sosyal ve entelektüel hayatında vuku bulan reformlar ile yeniliklere ilişkin biraz önce söylemiş olduklarım aşağıdakileri ziyadesiyle ispatlar niteliktedir:

(1) Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk unsuru Batı medeniyetini kabule yeterince hazır durumdadır.

(2) Keza bu unsur, tabiî emellerinin yanı sıra, hakiki yeteneklere ve kapasitelere de sahiptir: Bugünkü ile kırk yıl önceki Türkiye arasında yapılacak basit bir mukayese çok sayıda yeniliğin ve önemli düzelmelerin hayata geçirilmiş olduğunu da bizlere[79] gösterecektir.

(3) Hayatın siyasî ve sosyal alanlarında daha şimdiden gerçekleştirilenler, bir yandan, İslam'ın ataletine -ve tüm reform girişimlerine karşı göstermiş olduğu düşmanlığına- ilişkin son derece yaygın olan kanaati çürütmekte, öte yandan Türk halkının daha yüksek bir medeniyet seviyesine erişemeyeceğine dair -bundan daha az yanlış diyemeyeceğimiz- bir başka kanaati de saçmalık kertesine indirmektedir. Dinler ve bilhassa devlet dinleri, hasseten hiçbir şekilde, kendilerini asla yeniliklerin taraftarı olarak göstermezler; keza Batı medeniyetinin kiliseye karşı vermek zorunda kaldığı laiklik mücadelelerini de hatırladığımızda, İslam'ın -mensuplarının derin dindarlığına

79 Kitabın Almanca baskısında "bizlere" yerine "tarafsız okuyucuya" ibaresi kullanılmıştır.

rağmen- çağdaşlaşma karşısında İsa'nın doktrinine kıyasla daha az infial göstermiş olduğunu kabul etmek mecburiyetinde kalırız. Aynı sözleri, Türklerin kendilerine mahsus etnik yapıları için de söylemek mümkündür.

Milletçe sahip olduğumuz gururla kendimizi dev aynasında gördüğümüzden, Aryanların veya Samîlerin üstün yetenekleri hususunda istediğimizi söyleyebiliriz; lakin böyle bir iddianın, Ural-Altay soyundan gelen halkların veya kara ırka mensup olanların gelişmeye ve ilerlemeye muktedir olmadıklarını göstermeye kalkanlar kadar az ciddiye alınması gerekir. Darwin'in tarif ettiği insan her yerde aynı olup, coğrafya veya renk farklılıkları da bu durumu değiştirmemektedir. Az ya da çok ileri bir medeniyeti yaratan, bedenin vasıfları değil de daha ziyade toprak, iklim ve tarihî gelişmelerdir. Her halükârda, milletlerin etnik açıdan üstünlüğü teorisi, Osmanlı halkında en alt kerteden uygulanma imkânı bulur. Son derece farklı unsurlardan teşekkül etmiş böyle bir halka, özellikle ne bir Ural-Altay karakteri, ne de Aryan veya Samî vasıfları atfedemeyiz; bu halk, Selçukilerin, Türkmenlerin, Kürtlerin, Arapların, Rumların, Ermenilerin, Slavların vs. karışımından oluşmuştur ve hâlihazırda olup bitenlerin sebebini Türklerin veya İslam'ın üzerine yıkmak isteyen biri, gayet ileri durumdaki medeniyetimizi Aryan ruhuna veya İsa'nın etkisine bağlayanlarla aynı hataya düşecektir.

Medeniyetimiz, Hıristiyanlığa *rağmen* vücut bulmuştur. Kur'an ve Sünnet ise Şark'ın transformasyonuna ancak Ural-Altay ırklarının iddia olunan entelektüel yetersizliği kadar az bir oranda mani olacaktır. Bütün bunlara rağmen, bu fikrin muhalifleri tarafından sunulan iddialara temas etmekten kendimi alıkoyamıyorum.

"Türkler, asırlardır Avrupa'nın yakın komşuluğunda yaşamaktadırlar; bu insanlar bizlerle yakın ve düzenli ilişkiler içinde olup, medenileştirici ruhumuz da mütemadiyen kapılarını çalmaktadır; her daim bu yönde talepte ve tazyikte bulunmuş olsak da henüz medenileşmiş değillerdir; daimi surette Asyalı fikirlerin tesiri altında

kalmakta ve neticede onları Batı medeniyetine kazanma ve Avrupalı toplumlar ile devletler arasında yer alırken görme yolunda hiç ümit bulunmamaktadır" dendiğini de sıklıkla işitiriz.

Sathi eleştiri sahipleri ya da mesele hakkında çok az bilgisi olanların büyük çoğunluğu işte bu şekilde konuşmaktadır. Keza nihai neticesi Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirmek olan bu hazin politikayı doğuran hatalı bakış açısını da bunların arasında saymak mümkündür. Şayet Türkiye'nin çöküşünden elde etmeyi umdukları maddi çıkarların beklentisiyle harekete geçen politikacılar bu şekilde konuşuyorlarsa, onları yönlendiren saikler de gözden kaçmamaktadır. Buna mukabil, bir o kadar mühim meselenin varlığında, tarafsız bir gözlemcinin sessizliğini ne muhafaza edebileceğini ne de etmesi gerektiğini düşünüyorum. Politik yazarlar, milli veya siyasî önyargıların tesirine maruz kalmamalı, tarafsızlık hissiyatı haricinde bir başka unsurun önünde de eğilmemelidir. Bu insanlar, ancak realiteye uyan tabloları bize göstermek suretiyle nezdimizde bir tür otoriteye sahip olabilirler.

Türk reform hareketinin kazanmış olduğu zaferlerden bahsederken, Türklerin tamamıyla ya da -hatta- yarı yarıya medenileşmiş olduğunu, ayrıca -yakın bir gelecekte- Batılı toplumlar arasında tümüyle asimile olabileceğini söylemek istemiyorduk. Türk reformlarının hayata geçirilmesini geciktiren hataların ve ihmallerin bütünüyle farkındayız; devletin ve toplumun binlerce kanayan yarası olduğunu, ağır hastalıklardan duçar bir halde bulunduklarını ve neticede, esasında Asyalı bir medeniyetten -kadim fikirlere bütünüyle ters düşen- yeni bir medeniyete geçiş esnasında vuku bulan kaçınılmaz ıstırapların kurbanı olduklarını da gayet iyi biliyoruz.

Eğitim, edebiyat ve Batılı fikirlerin benimsenmesi alanlarında şu ana kadar gerçekleştirilen ilerlemelerin, devletin yapısında, idari teşkilâtında ve adliyede, keza ticaret ve sanayide, henüz geçici izler bıraktığını ve yakın bir tarihte Türk yönetiminden çıkan eyaletlerin daha on-yirmi yıl içinde Türkiye'nin bir asırda ortaya koyduğundan çok daha büyük ilerlemeler kaydettiğini de biliyoruz.

Mamafih, tüm bu vaziyetleri baştan sona kabullensek dahi, reformcu hareketin ilerleyişini şu ana dek geciktiren sebepler diyeceğimiz önyargıları göz ardı edemeyiz ve etmemeliyiz de.

Bu saikler arasında ilk sırada, Şark'ın geçmişte sahip olduğu ve bugün de olmaya devam ettiği felsefi kavramları belirtmemiz icap eder ve -eğer bu ifadeyi kullanabilirsem- bunun adı da Asyalılıktır. Bu hastalık -hükümetin hürriyetperver ruhunun en büyük zorlukların üstesinden gelmesini bildiği Japonya haricinde- tüm Asya genelinde etkili, mahvedici bir zehir etkisi yaratmıştır. Keza bizler, çağdaşlaşma yolunda yeterince hızlı bir şekilde ilerleyemediği için Türkiye'ye karşı hınç duyuyorsak, Çin'de, İran'da ve haddizatında doğrudan bir tesirimizin olduğu her yerde, vaziyetin çok daha vahim olduğunu da kabul etmemiz gerekmektedir. Asya toprağında dünyaya gelen ve daha şimdiden birkaç yüz yaşında olan medeniyet, tahmin ettiğimiz kadar kolay bir transformasyon geçiremeyeceği gibi bir başkasıyla da yer değiştiremez. Türk'e geri kalmış muamelesi yapan ve kendisini medeniyet düşmanlığı, Asya barbarlığı ve daha birçok kusurla suçlayanlar, şu ana dek gerçekleştirilen terakkinin mütemadiyen ilerleyen tarihî bir gelişmenin sağlam temelleri üzerinde yükselmediğini, ancak mecburiyet halinde ortaya çıktığını, dolayısıyla tabii bir netice olmadığını da her defasında unutmaktadırlar.

Bu duyarsızlığın, kötü niyetin ve de bu kavimlerde sıklıkla ayıpladığımız yeteneksizliğin asli sebebi, bizzat Asyalı olan her unsurun ve hatta -dünyada sahip olduğu ve alışkanlıkları gereği değer verdiği tüm eski düşünceleri yeni teoriler ve yeni doktrinler ile alelacele değiştirmek için terk etmeye mecbur ettiğimiz- her insanın içinde bulunmaktadır. Küçük Asya'daki Selçukilerin soyundan gelenler olarak ifade edebileceğimiz asli Türk unsuru, diğer milliyetlerin temsilcileri karşısında daima azınlıkta kalmış ve üstlendiği savaşçı rol, altı yüzyıl boyunca aynı unsurun dikkate değer bir şekilde kendini geliştirmesine mani olmuştur. Keza bu unsur, başlangıçta ümit veren bir asimilasyon çabasına rağmen, devlet bütünlüğüne ulaşması için

gereken etnik çoğunluğu ele geçirmeye de hiçbir zaman muvaffak olamamıştır.

Avrupa'da uyanan milliyet ruhu, bu zaman zarfında insanlara heyecan vermeye başlamış ve gündemdeki en önemli mesele halini almıştı; kadim fatihlerin Türk torunları, Türkiye'de -özellikle ülkenin batı kesiminde- ziyadesiyle Türk nüfusu olmadığı yolunda hazin bir tespitte bulunmuşlardı. Buradaki Türk unsuru, en fazla iki milyona dek ulaşabiliyordu, ülkenin eski fatihlerinin soyundan gelenlerin yarısından fazlası en son Türk-Rus Savaşı[80] esnasında ve sonrasında göç etmiş ve önemli bir kısmı da Anadolu'da iskân edildikleri yerlerdeki feci şartlar yüzünden hayatını kaybetmişti.

Bugünün Avrupa Türkiyesi'ndeki Müslüman unsur özellikle Boşnaklar, Hersekliler, Arnavutlar ve Pomaklar tarafından temsil edilmektedir; bu topraklarda sayıları fazla olmasa da hâlâ Türk soyundan gelen insanlar da bulunmakta, ama kendi milliyetlerinin prestijlerini idame ettirebilecek sayıya ulaşamamaktadırlar. Asya Türkiyesi'nde dahi gerçek Türkler ile diğer milliyetleri temsil edenler arasındaki oran tam manasıyla onların lehine değildir; zira Kürtler, Ermeniler, Rumlar, Araplar, Süryaniler, Keldaniler vs. hep birlikte sayıldıklarında, Türklerden üçte bir oranında daha fazla çıkmaktadırlar. Hükümetin, siyasî üstünlüğünü devam ettirebilmek için mutlak surette gereken etnik tabana sahip olmadığı bir yerde, kendi mevcudiyeti dahi her daim ciddi güçlüklerle karşılaşacak ve büyük risklere maruz kalacaktır. Bir sosyal bağ olarak din, Asya'da olduğu kadar Avrupa'da da muhakkak çok önemli bir rol oynamaktadır. Tıpkı bugünlerde Türkiye'de olduğu gibi, *külli müminin ihve* [tüm inananlar kardeştir] öğretisi, devletin eski hiyerarşik yapıya dayanan kadim düzeni modern bir siyasî anayasa ile değiştirmeye hazırlanmasından itibaren gücünü kaybetmektedir. Bir ülke halkının farklı etnik kökenlere mensup oluşunun bizzat Avrupa hükümetlerini de mütemadiyen kavgalara ve sürtüşmelere maruz bıraktığını düşüne-

80 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan söz ediyor. [ç.n.]

cek olursak, Türkiye'nin karşı karşıya bulunduğu sıkıntılara ve zorluklara dair bir fikir edinebiliriz; zira bu ülke, milliyet farklılıklarının da ötesinde -bilhassa dini fanatizmin her daim büyük zararlara yol açtığı Asya topraklarında çok daha güçlü bir şekilde kendini gösteren- inanç farklılıklarından da muzdariptir.

Reform hareketini felce uğrattığı ve Türkiye'nin enerjik biçimde toparlanmasına mani olduğu için bu noktada ayıplanması icap eden özellikle İslam değil, genel olarak bizzat din kavramıdır. Hâlâ İslam, ilim ve medeniyete verdiği teşvikler bir yana, aynı anda hem hürriyeti hem de eşitliği destekleyen, dünyanın en demokratik dinidir ve eğer şu ana dek bir meşruti hükümet mevcut olmuşsa, o da Hz. Muhammed'in doktrininin yerleşmesinden sonraki ilk halifeler döneminde gerçekleşmiştir. Bu ilhamla harekete geçen ihtilâlcilerin mücadele etmek için uygun bir ortam bulduğunu söyleyebiliriz, yaptıklarıysa elde Kur'an ve hadis kitapları, istibdadı ve mevcut hükümetin hürriyet aleyhtarı yönetimini, Hz. Muhammed'in kanunlarına karşı gelmekle suçlamaktı; keza Kahire'de yayınlanan *Kanun-u Esasi* gazetesinin son sayılarına bir göz atmak da hadiselerin bu yöndeki seyrini izlemek açısından yeterli olacaktır. Hilâfetin saltanata dönüşmesinden, bir başka deyişle uhrevi ve dünyevi güçlerin tek bir elde toplanmasından itibaren Asyalı istibdat ve despotizm en aşırı halleriyle kendini gösterir olmuştu. Neredeyse Orta Çağ'daki Batılı Hıristiyan prensler ile Roma'daki Papalık arasında yaşananlar gibi, burada da Sultan'ın arzu ettiği, Halife tarafından da onaylanıyordu. Bununla birlikte bizde, kilisenin gücünü kaybetmesiyle birlikte medeniyet ile hürriyetçi müesseseler gelişme gösterebilmişken, Müslüman Şark'ta ve de -müstebit hükümdarlar tarafından baskı altında tutulan çağdaş medeniyetin, siyasî hürriyeti bir türlü ihya etmeye muvaffak olamadığı- bilhassa Türkiye'de aynı durum vuku bulmamıştır. Özellikle son yirmi otuz yıl zarfında bu hal daha da göze batar olmuştur. Milli eğitimdeki iyileşmeler ve medeniyetin ilerlemesi sayesinde, Batılı kültürü daha yeni benimseyen kişilerde siyasî şuurun uyanması ile hürriyetçi müesseselerin gelişimini görme arzusu

aynı zamanda ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed'in öğretisini gerici ve ilerlemenin düşmanı olarak değerlendirmemize yol açan yegâne sebepler, sahip olduğumuz önyargılar ile İslam'ın gerçek ruhunu bilmeyişimizdir. Bir Müslüman âlim, ihtilâlci bir gazete olan *Kanun-u Esasi*'nin son sayılarından birinde, İslam'ın meşruti hareketleri tolere etmekle yetinmeyip tam tersine bunları emrettiğini, ayrıca bir müstebit olarak hüküm süren tüm tacidarların itaati hak etmediklerini net bir şekilde ispat etmiştir. Bundan başka İslam, yeniliklere yönelik tavrı bakımından ele aldığımızda, genellikle düşündüğümüz kadar uzlaşmaz bir tutum da sergilememektedir ve -birçok kişinin *sine qua non* [olmazsa olmaz] şartı olarak talep ettiği- İslam'da reformu uygulamak ise aynı mevzuda Hıristiyan dininde yaşanmış olanlarla kıyaslandığında çok daha kolaydır. Şu ana dek yapılanlar ise zaten dinde reform manasına gelmektedir.

Bir zamanlar -son derece mutlakiyetçi ve teokratik hükümet sisteminin Batı medeniyetinin tesiri ile uyanmış olan hürriyet ruhuyla henüz rahatsız edilmediği dönemlerde- hükümetler,[81] kendilerine körü körüne boyun eğen Müslüman unsurlar vasıtasıyla dinleri veya milliyetleri farklı olan uyruklarına rahatça hükmedebilecek durumdaydılar.

Günümüzde Hıristiyanlar ile Müslümanlar aynı derecede hoşnutsuzdurlar; her iki topluluk da hürriyetçi müesseselerin gelişini arzu etmekte ve bütün bir ülkeyi terakki yoluna çekmek suretiyle kendi kaderlerini iyileştirmek istemektedirler. Hükümet şu ana dek yeterince katı bir tavır takındığını gözler önüne sermiş olup, etnik veya dinî açıdan farklı unsurların birbirleriyle çelişen menfaatlerinden kaynaklanan tehlikeye dikkat çekerek mevcut tutumunu haklı göstermek istemektedir. İşte bu noktada bize aşağıdakilerin kanıtlanmak istendiğini görüyoruz: (1) Hıristiyanlar her daim ayrılıkçı eğilimlerin peşinden gitmekte, Osmanlı boyunduruğundan kaçıp, Türk İmparatorluğu'nun da çöküşünü hızlandırmak suretiyle, asır-

81 Kitabın Almanca baskısında bu ifade "Haliç'teki hükümdarlar" diye geçmektedir.

lar boyunca çekmiş oldukları zulmün intikamını almayı arzulamaktadırlar. (2) Medeniyet ise, ne kadar ilerleme kaydetse dahi, farklı dinler arasında hüküm süren derin nefreti bastırmak ve de -Osmanlı İmparatorluğu'nu teşkil eden son derece farklı etnik unsurların yardımıyla- siyaseten bir araya gelmiş bir halk kitlesi oluşturmak imkânını hiçbir zaman bulamayacaktır.

Halen Türkiye'de iktidar makamında bulunan şahıslar aynen bu şekilde konuşmaktadırlar. Yine de bana göre, burada bir Şarklı taassup veya suçluluk kertesinde bir egoizmin de ilâve bir rolü vardır; zira modernleşmiş ve Batılı ruhu içine sindirmiş Türklerde din farklılıkları oldukça tali bir yer işgal etmektedir. Türklerin Batı medeniyetini benimseme kabiliyetlerine dair fikirlerin, farklı devletlerin geçici siyasî heveslerinden fevkalâde etkilenmekte olduğunu gayet iyi bilmekteyim. Prens Lobanoff'un *"la Turquie ne se civilisera jamais"* [Türkiye asla medenileşmeyecektir] şeklindeki ateşli iddiasını, ya da Prens Bismark'ın sözcüsünün *"qu'on laisse la Turquie se civiliser à la manière asiatique"* [Bırakalım da Türkiye Asyalı tarzda medenileşsin] ifadesindeki siyasî malzemeyi fark etmemek mümkün değildir. Lakin, bu meyanda ben de "bir Türk, bir Bulgar'dan, bir Sırp'tan vs. daha aşağıda mıdır?" ya da "Hürriyetçi müesseseler, sadece İsa'nın dinini takip edenler tarafından mı yaratılmışlardır?" sorularını sorabilirim.[82]

Hâlihazır müşkül duruma sadece reformlar (burada kastettiğim uzun süre üzerinde düşünülmüş ve tetkik edilmiş reformlardır) bir son verebilecektir. Önceki sayfaları tarafsız gözle okuyan bir kişinin, Türk halkının reformlar açısından yeterince olgunlaşmış olduğuna ve bunları arzu ettiğine dair hiçbir şüphesi kalmayacaktır, ama şu ana dek yapılan reformlar büyük bir başarı kazanamadıysa, bunun sebebinin ne halkın zihniyetinde ne de inancında değil, daha ziyade hükümet şeklinde ve idareyi temsil edenlerde aranması da icap etmektedir.

---

82 Son iki cümle Almanca metinde bulunmamaktadır.

Osmanlı tahtına, Sultan II. Mahmut'tan bu yana, üstlendiği vazifenin tam manasıyla bilincinde olan tek bir hükümdar dahi çıkmamıştır. Türkiye'de hüküm süren en gayretli ve en yorulmak bilmez hükümdarlardan biri de muhakkak ki Sultan Abdülhamid'dir. İhtiyat, çalışkanlık ve sebat bakımından, Batı'da dahi kendisinin bir benzerini bulmak zordur diyebiliriz; lakin kişinin karakterinin, hükümdarın vasıflarını felce uğratması halinde bu avantajların ne faydası olacaktır?

Sultan Abdülhamid, bir sarayda her yere hâkim olan birçok ön yargının üzerine çıkmış durumdadır. Onu ne lüks merakıyla ne de savurganlıkla suçlayabiliriz. Yine de içinde yetişmiş olduğu çevrenin, tüm saray mensupları ve bilhassa şefleri üzerine uygulamış olduğu tesire karşı maalesef kendisini müdafaa edememiştir. Kendine has bir dünyası olan Saray-ı Hümayun'da her şey önceden olduğu gibi kalmıştır. Elbiseler, mobilyalar, süslü giysiler Avrupaî bir görünüme bürünmüş olabilir, ama zihniyet ve fikriyatın üzerinde hâlâ kadim Asyalı mühür durmaktadır. Hürriyetçi fikirler bu insanları dehşete düşürür ve bu arada mevcut hükümdar -milli eğitime, halkının entelektüel gelişimine ve ticarete göstermiş olduğu ilgi sayesinde seleflerinden ayrılsa dahi- istibdadında en küçük bir çatlak oluşturabilecek yenilikleri yasaklamakta bir an olsun tereddüt göstermez.

Sultan Abdülhamid tahta çıkar çıkmaz, alelacele uygulamaya konmuş ve hatta toplumun ruhuyla uyum içinde bulunmayan meşruti rejimi askıya almıştır; etnik açıdan son derece farklı unsurlardan oluşan imparatorluğun medeniyet seviyesini bilen birçok kişi, zamanında yapılan bu muazzam hatayı görmek istememişti. Bu değerlendirme birçok yönden haklı görülebilir; zira, eğer Ortodoks Rusya'nın siyaset adamları bizim meşruti ve parlamenter düzenimizi gülerek seyrediyor ve böyle bir gelişmeyi devlet ve toplum açısından zararlı bir zehir olarak görüyorlarsa, bir Türk veya İranlı otokratın da bu türden bir düşünceye meyletmesi kimseyi şaşırtmayacaktır. Sultan Abdülhamid'in mutlakiyet rejimine doğru attığı bu ilk adıma bir o

kadar feci neticeler eşlik etmeseydi, bu "Avrupa tarzı bir meşruti rejimden nefret etme" işine bizler de katılacaktık. Meclisin kapatılması ile *Kanun-u Esasi*'nin rafa kaldırılması keza Babıâli'yi bütün gücünden ve bütün otoritesinden de mahrum ediyor, zira bu durumda hem sadrazam hem de nazırlar uysal hizmetkârlar ve emperyal iradeyi körü körüne uygulayan memurlar seviyesine iniyorlardı. Ayrıca bu insanlar, tahtın danışmanları sıfatıyla, olsa olsa önceden alınmış kararları tasvip etmeleri ya da efendilerinin bilgeliğini övmeleri için hâlâ Saray'a çağrılmaktaydılar. Durum artık öyle bir hale gelmişti ki, Saray yavaş yavaş tüm devlet mekanizmasını kendinde toplar olmuştu. Sultan hem hüküm sürüyor hem de devleti yönetiyor, kendisine ise ancak yeteneksiz ve karaktersiz birtakım mahlûklar yardımcı olabiliyordu. Hükümdarın sabahın erken saatlerinden gece geç vakitlere dek bizzat çalışmasına rağmen benzer bir konsantrasyonun ancak içler acısı neticeler ortaya koyabileceği çok geçmeden belli olmuştu. Birbirine tümüyle zıt iki medeniyetin mütemadiyen çekişme sahası durumundaki -ayrıca batıdaki ve kuzeydeki güçlü komşularının doymak bilmez bakışlarını üzerinde hisseden- büyük bir imparatorluğun ağır sorumluluğunun ne kadar zeki, yurtsever ve çalışkan olursa olsun tek bir kişinin omuzlarına yüklenmesi mümkün değildir.

Türkiye'nin mevcut hükümdarını karakterize eden, çalışmaya yönelik -insanı yiyip bitiren- bu iştiyakın, bu kontrolsüz yönetme tutkusunun nedenlerini -meşru sebeplerle- sıklıkla aramışızdır. Bu konuyu doğrudan Sultan'a sorma fırsatını bulanlar da vardır: Onun beyanları ise, ülkenin ileri gelenlerinin ve yakın çevresinin kendisine telkin ettiği vesvese ve güvensizliğe atıfta bulunmaktan öteye geçmeyecektir. Bununla birlikte, bu kuşkunun Sultan Abdülhamid'in tecrübeli, yurtsever ve itimadına lâyık nazırlar bulmasını imkânsız hale getirecek kadar haklı sebeplere dayandığı da şüphelidir. Babıâli çalışanları -tabiatıyla- geçmişte de hiçbir zaman en iştiyaklı ve menfaatini en az düşünen memurlar arasında sayılmamışlardır; imparatorluğun bekasına yönelik tehditlerin artması nispetinde, memur sınıfının telkin ettiği son derece cüz'i itimadın da hanedanının ve

imparatorluğunun geleceği hakkında son derece tedirgin durumdaki hükümdara ancak çok daha meş'um görünmesi gerekmez miydi? Ama, Asya topraklarında dahi bugüne kadar emsali görülmemiş sınırsız bir otokrasinin -ülkenin feci durumuna bir çare bulmak dışında- her şeye kadir olduğunu da inkâr etmek mümkün müdür?

Bizzat Sultan'ın da -Saray'daki hizbin ve sözüm ona dostlarının yanlış yönlendirmelerinin de katkısı ile- halkının hürriyetçi müesseseler için henüz yeterince olgunlaşmamış olduğu fikrine sahip bulunduğunu gayet iyi bilmekteyim.

Beklenmeyen ve nahoş hadiseler eşliğinde seyreden ve her alanda vuku bulan değişim aşamalarının muhtemelen daha da büyük bir sarsıntıya yol açacağı eğer doğruysa, bu itirazlarda, sadece kaçamak cevaplar ile mutlakiyet rejimini yerinde tutmayı amaçlayan bir bahane görmekten de kendimizi alamayız. Güvensizlik ve kararsızlık ile birlikte Sultan'ın karakterinin ana hatlarını oluşturan aşırı ihtiyatın bu noktada önemli bir rol oynadığı düşünülebilir, ama Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan farklı halkların etnik ve sosyal durumunu tam manasıyla bilen herhangi bir kişi bu sözüm ona tehlikeler ve zorluklar karşısında yılmayacaktır. Babıâli'nin Hıristiyan uyruklarının, tüm hürriyetçi tavizleri ezeli düşmanlarına karşı bir silah olarak kullanacakları fikrinin de daha fazla ciddiye alınmaması icap etmektedir; zira Asya topraklarında yoğun olarak bulunan Hıristiyan unsur, bir zamanlar sahip olduğu ve de Avrupa Türkiyesi'nde -ayrıca Hıristiyan ülkelerin komşuluğundaki diğer bölgelerde- olmayı sürdürdüğü güce daha uzun bir süre sahip olamayacaktır.

Bir otonom hükümet elde etmek için yapılan ve harici güçler tarafından destek ve teşvik gören Ermenilerin çabaları, Anadolu'yu tanıyan birine daha işin başında bir ütopya olarak görünmelidir. Anadolu'daki Rumların, Suriye'deki Marunilerin ve Kürdistan topraklarındaki Keldanilerin emellerindeki başarı şansı bundan da azdır, zira böylesi girişimler aynı vilâyetlerdeki Müslüman kitleler tarafından -dışarıdan yardım dahi alınmaksızın- kolayca bertaraf edilebilir.

Asya'daki Hıristiyan unsur, nizam, huzur ve güvenlik istemekte, bir de memurların keyfi davranışlarından korunmayı talep etmektedir. Bundan dolayı, hürriyetçi müesseselerin yürürlüğe girmesinin altında Türkiye'nin bekasına yönelik herhangi bir tehlike yatmamaktadır; zira hürriyetçi müesseseler dendiğinde, ilk olarak eşitlik ile din ve milliyet farkı gözetmeme ve bunun neticesinde yönetici Müslüman sınıfın Hıristiyanlar karşısında sahip olduğu tüm imtiyazların lağvedilmesi anlaşılmaktadır.

Ama kendi sınıfının ayrıcalıklarına alışmış, muhafazakâr ve fanatik bir Müslüman, tüm yurttaşların eşitliği prensibini nasıl kabul edecektir?

Bu soru sıklıkla gündeme getirilmiştir. Coşkun bir halet-i ruhiye içindeki, gururlu ve cevval bir Arap, tabiatıyla bu tarz tavizlerde bulunmaya hazır değildir. Kendisi, Peygamber ile aynı kavme mensup olmanın ayrı bir hazzını yaşamakta, dünyanın geri kalanından daha üstün olduğunu düşünmekte ve inançsızlarla aynı seviyeye inmeye rıza göstermeyi de kesinlikle arzu etmemektedir. Buna rağmen, Arapların milli emelleri, her daim Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünden ve Osmanlı hanedanının bekasından yana olmuştur. Çok yakın bir tarihte bir Arap, Paris'te yayınlanan *Meşveret* gazetesinin sütunlarında, kendi kavminden birinin vali olarak tayinini ve resmi ilişkilerde Arapçanın kabulünü Arap kavminin en önemli talebi olarak göstermemiş miydi? Tabiatıyla benzer mevzularda, göçebe veya yarı-göçebe Kürtler ile diğer aşiretler aynı şekilde ele alınmayı pek de hak etmemektedirler. Bu topluluklar medeniyetin en alt katmanlarında yer almakta ve de gücünü ve prestijini kullanan herhangi bir hükümet tarafından kazanılabilecek bir durumda bulunmaktadırlar. Sıra gerçek Türk'e geldiği zaman ne denebilir? Hoşgörülü tabiatı, sakin karakteri, mutlak sadakati ve hükümdarına saygısı -kendi siyasî ve sosyal görüşlerine tümüyle ters düşen bazı yenilikleri geçmişte kabul etmiş olduğu gibi- gelecekte de ciddi reformların büyük bölümünü gönül rızasıyla kabul edeceğinin kesin garantilerini teşkil etmektedir.

"Padişah'ın arzusu, keza Allah'ın arzusudur ve önünde tüm inananlar boyun eğer". Bu durum hükümet tarafından da gayet iyi bilinmektedir ve şu ana kadar -reformların uygulamaya konması veya vaziyetin içler acısı halinin düzeltilmesi esnasında- Türk halkının bu uysallığı kaale alınmadıysa, bu hatanın eski bürokrasinin dar görüşlülüğüne ve *Camarilla*'nın[83] zedelenen menfaatlerine atfedilmesi gerekmektedir. Hıristiyan unsurun gayrete gelerek yönetici Müslüman sınıfın yerini alması korkusunun da sağlam temellere dayandığını söyleyemeyiz; zira Türklerin yeni nesli, entelektüel gelişme bakımından -en azından- Hıristiyanlarla aynı hızla ilerlemektedir. Günümüzde, efendilerin ve paşaların büyük bir kısmı bu meyanda güçlü bir yurtseverlik duygusuyla hareket etmekte ve ülkelerini tehdit eden tehlikeyi de gayet iyi bilmektedirler; onlarla olan yakın ilişkilerim, hürriyete ve modern bir hükümet sistemine karşı beslenen arzuların, geçmişteki duyarsızlık ve köle ruhluluğun yerini almış olduğu kanaatine varmamı da sağlamıştır.

Bu hareketler, uzaktaki seyirciler için bir meçhulden ibarettir ve bu seyirciler arasında Şark'taki diplomatik temsilcilerimizi de sayabilirim. Sadece modern Osmanlı'ya serbestçe seçim yapabilme hakkını sunmamız ve hürriyetçi müesseseler yardımıyla -şu ana dek engellenmiş durumdaki- kişiliğinin gelişimini sağlamamız halinde, hayata dönmesi için gereken enerjinin ölmemiş, yalnızca uyur durumda olduğunu göreceğimizden de şüphe yoktur.

Tabiatıyla, Saray ile çevresindeki asalaklar, şu ana dek resmi dünyamızın göz ardı etmek istediği bu hususlardan en çok menfaat sağlamış olanlardır. Avrupa'daki otokratlar bile sahip oldukları imtiyazlardan kolayca vazgeçmezler, Asya'da ise bu iş çok daha zordur. *A capite fœtet piscis*[84], şayet ciddi bir şekilde Türkiye'nin varlığını koru-

83 Bilhassa İspanya krallarının kullandığı gayriresmi danışma kurulu. Bir hizbin hükümeti manasına da gelmektedir. Burada özellikle kastedilen ise Saray'daki paşalar çetesidir. [ç.n.]

84 Latin atasözü. "Balık baştan kokar" manasında. *Piscis primum a capite fœtet* olarak da geçer. [ç.n.]

masına razı olacak ve de -huzur ve nizam görüntüleri altında- Şark topraklarında gizli fetih projelerine girişmeyeceksek, bu *baş* ile bizzat alâkadar olmamız icap edecektir. Boş vaatler neticesinde hayallere kapılma zamanı artık geride kalmıştır ve eğer Avrupa, kendi menfaatleri gereği -bir başka deyişle umumi bir savaş felaketinden kaçınmak için- Türkiye'de istikrarlı bir hükümet tesis etmek arzusundaysa, her şeyden evvel dikkatini ülkenin yüksek yargı organlarına çevirmeli, ayrıca enerjik bir şekilde ve de tüm gücünü kullanarak, gerçekten uygulanabilir ve bizzat Türklerin de arzu edeceği reformların gerçekleştirilmesine girişmelidir.

Avrupalı subayların düzenli ordunun organizasyonu için istihdam edilmesi, devlet borcunun yapılandırılması için Avrupalı maliyecilerin başarıyla işbirliğine girişmesi ve son olarak milli eğitim alanında Avrupalı eğitimcilerin mühim atılımlar gerçekleştirmesi gibi, Avrupalı sivil memurlar da keza muhtelif siyasî dairelerin başına getirilebilir ve devletin dahiliye teşkilâtının modernizasyonunda ve de yolsuzlukların giderilmesinde -şu ana dek Türk memurlarının yapmış olduklarından daha büyük bir başarıyla- görev alabilirler. Tabiatıyla, merkezi idare ile bu *guvernörler* arasındaki uyum ancak -Saray'ın değil de- Babıâli'nin yönetimi ele alabildiği ölçüde kurulabilir.

Şu ana dek ister Türk ordusunda isterse idarenin farklı şubelerinde olsun faaliyet gösteren Avrupalılar, dâimi surette Türk meslektaşlarının saygı ve sevgilerine mazhar olmuşlardır. Von der Goltz Paşa ve diğer Alman, İngiliz ve Fransız subayları, ülkenin yerli subayları kadar sevilmiş olup, bu sevgi günümüzde de devam etmektedir; bundan başka sivil memur Bertram Efendi'nin de her daim Sultan'ın hususi teveccühüne mazhar olduğunu bilmekteyiz.

Türk askeri veya Babıâli'deki küçük memur, amirine gereken saygıyı gösterdiği takdirde, vilâyetlerdeki köylü ve işçi de, Hıristiyan vali, mutasarrıf veya kaymakama karşı bir o kadar sadık, itaatkâr ve müteşekkir olduğunu gösterecektir; zira bu görevliler her yerde adaletin tecellisini sağlayacak, vergi mükelleflerini gaspın hiçbir türüne

maruz bırakmayacak, onların sayesinde zengin ve fakir aynı muameleyi görecek, can ve mal emniyeti sağlanacak ve son olarak da herkes kendi işinde gücünde serbestçe meşguliyetini sürdürebilecektir.

Tabiatıyla böyle bir iyileşme ancak Avrupalıların, yetkin Türk memurlarıyla eş zamanlı olarak merkezi yönetime, bir başka deyişle bizzat Babıâli'ye kabulüyle ve Sultan'ın istişare heyetlerinde bulunan makbul kişilerin, sadece vatanlarının iyiliğini düşünen makam sahipleriyle yer değiştirmesiyle mümkün olacaktır. Bu durumda Avrupa da Türk devletinin hazinesine, reformların hayata geçirilmesi için gereken kredileri açabilecek, Düyun-u Umumiye'nin idaresine verilecek bir istikraz gönül rahatlığıyla büyük devletler tarafından garanti edilebilecektir.

Japonya'yı dışarıda bıraktığımızda Asya topraklarında gerçek manada huzur ve istikrar ancak bir Avrupalı hükümetin -kısmen veya bütünüyle- daha önceki yerel idarenin yerini aldığı ülkelerde elde edilebilir. İşte bu sebeplerden ötürü Hindustan sakinleri, adil ve nizami bir yönetimin avantajları karşısında bir milli hükümetin görkeminden kendi rızalarıyla vazgeçmişlerdir; keza Orta Asya'nın son derece bağnaz yerlilerinin ülkelerindeki Rus yönetimine dair fikirlerini sorduğunuzda "Dinleri cehennem kadar siyah, ama hükümetleri kar kadar beyaz" cevabını alırsınız.

Babıâli'nin Müslüman uyruklarının ecnebi memurların başında bulunduğu bir idarede korkunç bir şeyler görmelerinde de bir sakınca yoktur, tabiatıyla bunların padişahın otoritesine tabi olmaları ve hareketlerinin onun tarafından tasvip edilmesi kaydıyla.

Şüphesiz bir geçiş dönemine de ihtiyaç vardır ve eğer Ruslar, Büyük Petro zamanında ve benzer şartlarda, uzun bir müddet Avrupalı nazırların ve valilerin yardımlarını kabul etmişlerse, medeniyetleri o dönemdeki Rus medeniyetinden çok daha ileri olan Türkler niçin aynısını yapamasınlar?

Ancak, burada bizi meşgul eden problemin çözümüne ulaşmamıza engel olan en büyük güçlük, Sultan'ın imparatorluğunun idaresine

yabancıların müdahalesi karşısında nasıl bir tavır takınacağının tam olarak bilinmemesidir. Sultan Abdülhamid'in önceki hareketlerine dayanarak karar verecek olursak, böyle bir teklife karşı açıkça tavır almayacağını düşünürüz. Ama -şüpheci tabiatı ve müstebit eğilimlerinin hükümranlık haklarına karşı bir tehlike olarak göreceği- bu projeyi boşa çıkarmak için vakit kaybetmeksizin tüm gizli çareleri seferber etmekten de geri kalmayacaktır.

Hayır! Onu şüpheye sevk edecek olan âmil, ülkede bir Avrupalı nazırın veya teşekkülün, imparatorluğunun ya da hanedanının menfaatlerine zarar verdiğini görme korkusu değildir. Sultan Abdülhamid, Avrupalı memurların karakterlerini bilmekte ve saygı göstermektedir; hatta tanıdığım şahıslara, bir Türk memuruna kıyasla bir Avrupalı memuru daha güvenilir, daha bilinçli ve daha enerjik bulduğunu da müteaddit vesilelerle dile getirmiştir. Avrupalı sivil memurların atanmalarında Sultan'ın göstereceği tereddüt, haksız da sayılmayacak biçimde, daha ziyade bu şahısların hiçbir surette kendilerini *Camarilla*'nın elinde oyuncak ettirmeyecekleri ve hatta bu yüzden Saray'ın hâlihazır otoritesine zarar verecekleri varsayımına dayanmaktadır. Şark'ın prensleri, XIV. Louis'nin saltanatından çok daha önce bile *"l'État c'est moi"* [Devlet benim] demekteydiler. Hükümetlerinin asli prensibini her zaman için bu düstur teşkil etmiştir ve Türkiye'nin mevcut hükümdarı da, harici şartlar kendisini mecbur etmediği müddetçe, bu çizgiden sapmayacaktır.

Buna mukabil Sultan, bu konuda yekvücut olmuş bir Avrupa'nın en üst seviyeden verdiği karara boyun eğecektir; ama bir hastanın başında bir araya gelmiş doktorlardan bazılarının hastanın iyileşmesini samimiyetle arzu ederken diğerlerinin hastalığının ağırlaşmasından fayda umması örneğini andıran mevcut şartlar altında, en iyi ihtimalin büyük felâketin ertelenmesi olacağını söyleyebiliriz.

Sağlıklı reformlar sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun toparlanarak ayağa kalkmasının Rusya'nın gücenmesine sebep olacağı herkesin bildiği bir sırdır; zira böyle bir durumda, asırlardır göz koy-

muş olduğu ve bugün de tam elde etmek üzereymiş gibi görünen ganimet ellerinin arasından kayıp gidecektir.

Türkiye'deki kargaşa ve çürümüşlük ortamı ne kadar yaygınlaşırsa, Rusya'nın umutları da o ölçüde parlak bir hal alacak, böylece, hastayı her türlü iyileşme imkânından uzaklaştırması ve sağlığının bütünüyle yerinde olduğuna ve bazı ilaçların reçetelenmesine karşı kendisini koruması gerektiğine ikna etmesi de menfaatine olacaktır.

Benzer saikler, günümüzde Almanya İmparatoru'nun Türkiye'ye karşı dostluğunun temelini de teşkil etmektedir. Bir zamanlar, Türk ordusunun silahları Fransız fabrikalarından temin edilirdi. Günümüzde ise, Louis Lœwe ve Krupp fabrikaları onların yerini almıştır ve Almanya'nın kazandığı 39 milyon markın ötesinde, Asya ve Avrupa'daki demiryolu ağı kadar, Almanların Türkiye hizmetinde önemli -ve bol maaşlı- görevlerde istihdam edilmeleri İmparator Wilhelm'in Türkofil sempatilerini tümüyle haklı çıkarmaktadır.[85]

Bundan ötürü, Rusya ve Almanya,[86] Sultan'ın -ancak feci neticelere yol açabilecek- mevcut istibdat rejimini korumaya ikna etmek için elinden geleni yapacaktır. Tam tersine Rusya, Türkiye'nin bedbaht hükümdarını korkunç inadı ve körlüğü içinde tutmak için elinden geleni yapacaktır. Konstantiniyye ile Saint Petersburg arasındaki muhabbet de işte bu noktadan kaynaklanmaktadır. Yıldız Sarayı'ndakiler "Hürriyet ve meşruti rejim ne işe yarar ki?" demektedirler, "Hürriyetperverlik, Avrupa'da sadece anarşiye ve ihtilâle sebep oldu, halbuki aynı dönemlerde mutlakî rejim Rusya'yı büyük, güçlü ve etrafa korku saçan bir devlet haline getirdi; o halde kendimize model olarak Avrupa'yı değil de Rusya'yı alalım" Mamafih devlet erkânı ve özellikle üst kademelerden ordu mensupları, ezeli düşmanları ile bir pakt yapılmasından söz edilmesini dahi istememektedirler. Rusya ile yakınlaşma, keza toplumun alt tabakalarında da hiç popüler değildir ve böyle bir ittifaktan elde edilebilecek bir avantaj da daima

85 Bu paragraf Almanca metinde yoktur.

86 Almanca metinde, "Rusya ve Almanya" yerine sadece "Rusya" bulunmaktadır.

sorunlu olarak kalacaktır. Kendimizi kandırmaya devam etmenin de bir faydası yoktur! Rusya, Şark Meselesini -ister sulh yoluyla isterse şiddete başvurmak suretiyle- çözebilecek yegâne güçtür, halbuki bu çözümlerden birincisi onun amaçlarına uymamaktadır. Şu ana kadar Türkiye'nin çektiği ıstırapları gayet iyi anlamış ve onun için radikal bir tedavi sağlamaya gayret göstermiş biricik Avrupalı devletin İngiltere olması da ayrıca esef verici bir hadisedir.

Böyle bir değerlendirme bir paradoksmuş gibi görünebilir, Avrupa kıtasında yaşayan bizler, günümüzde İngilizleri Türkiye'nin en kötü düşmanları olarak görmeye alışmışızdır ve çok sayıdaki protesto mitinginin sonuç beyannamesinde Osmanlı ulusunun ölüm kararını da bulmak isteriz: *"Turchia deleatur!"* [Kahrolsun Türkiye!]. Ama bu vahim bir yanlıştır. Ermeni meselesinin değerlendirilmesinde İngiliz kamuoyunun maksadını aşmış olduğu herkesin malûmudur. Yine de infial halindeki insani duyguların tetiklediği gösterilerin bir ikiyüzlülük neticesi ortaya çıktığı da katiyen söylenemez; zira İngiltere'de "din ve insaniyet" kelimeleri başka yerlere kıyasla daha çok ses getirmektedir. Ama bu meyanda Sultan'ın meşruti bir düzeni kabul ettiğini görme beklentisi mevcut olup, ayrıca istibdada ve Saray'ın yönetimine son verme isteği de buna eşlik etmektedir ki bu konuda İngiliz halkı ile Muhafazakâr Parti hükümeti tümüyle hemfikirdir.

Ne hazindir ki Orta Avrupa, yanlış anlaşılmış bir dizi siyasî ve ekonomik mülâhazalar neticesi, bu fikri paylaşmamakta ve Sultan ile halkı arasında hiçbir ayrım gözetmemektedir. Fransız ve Alman basını tarafından Sultan'a aktarılan destek gösterilerine dair haberler Saray'da iyi bir kabul görürken, Osmanlı halkı ile -kendisi ile mevcut hükümdarı arasında net bir çizgi çekmesi gereken- bu soylu ama bahtsız halkın iyiliğini isteyenler arasında aynı şekilde karşılanmamaktadır.

Bitirirken, son bir fikir beyanına iznim olacaksa -radikal bir çözümün fitilini ateşleyeceği- umumi bir savaşın yol açacağı kaçınılmaz felâketin ortalığa saçıldığını görme korkusunun, Avrupa'yı

-vakit kaybetmeden ve enerjik bir şekilde harekete geçerek- Şark Meselesinin kadim hayaletinden kendisini kurtarmasını her daim engellemiş olduğunu söyleyebilirim. Evet, zaman geçtikçe, bir umumi harp tehlikesi de giderek artmaktadır. Geçen zamanın, hasmın direnme gücünü büyük oranda artırmış olduğunu da unutmamalıyız. Burada kastettiğim, son zamanlarda çok daha canlı bir şekilde kendini hissettiren -ve de günümüzün hızlı iletişim çağında on ya da yirmi yıl önce olduğu gibi artık ihmal edilebilir bir unsur sayılamayacak olan- Müslüman halklar arasındaki dayanışma hissiyatıdır.

On dokuzuncu yüzyılın ateşli haçlılarının dikkatini -Asya ve Afrika'da tesirleri her yere uzanabilecek durumda olan ve uyarıları da ülkemizde dahi okurlarının ruhunun derinliklerinde hissedilen- Müslüman matbuatın ehemmiyetine çekmek önemsiz bir hadise de değildir. Türkiye'de, Hindistan'da, İran'da, Orta Asya'da, Java'da, Mısır'da, Cezayir'de günlük ve aylık olarak çıkan yerel gazeteler güçlü bir etki yaratmaya başlamışlardır. Avrupa'nın İslam'a karşı tasarlayıp karar verdiği ve bir de uygulamaya kalkıştığı ne varsa yıldırım hızıyla bu ülkelere yayılmakta, kervanlar ise bu patırtıları -haberlerin emsalsiz bir şekilde yorumlandığı- Çin'in iç kesimlerine, Ekvator'a ve Ümit Burnu'na dek taşımaktadır. Mitinglerimiz veya yemekli toplantılarımız vasıtasıyla yayılan bazı kıvılcımların yavaş yavaş tehdit edici alevleri tutuşturduğunu da görüyoruz; keza -hak ettiği ilgiyi göstermediğimiz- böyle bir aleni umursamazlık tehlikesini kale almamak affedilmez bir hafiflik olmayacak mıdır?

Kırım'daki *Tercüman*'ın satır arasında söylemiş oldukları, İstanbul'da *İkdam* ve *Hakikat* tarafından anında tekrarlanıyor ve Kalküta'daki *Moslem Chronicle* tarafından abartılarak yorumlanıyor.

Gerçekten de Panislamizm'in bağlantıları şu ana dek hem dağınık durumda hem de pamuk ipliğine bağlıydı, ama -Sünni Müslüman dünyasının ruhani liderleri olarak kabul edip saygı duydukları- Halife'ye karşı girişilecek bir saldırı tehlikesi veya açık husumetlerin sergilenişi, bu iplikleri sağlam bir demet halinde kolayca bir araya toplayabilecek ve bunun sonucu da bir umumi harp olabilecektir.

İşte bu sebeple, kör bir tutku anında, dünyayı -kimseye faydası dokunmayacak ama hepimize zarar verebilecek- bu kadar büyük bir ateşe atmanın dikkatli bir davranış olup olmadığını soruyorum.

EKLER

Árminius Vámbéry ölümünden birkaç yıl önce kendi evinde

KENDİ KALEMİNDEN VÁMBÉRY'NİN İSTANBUL GÜNLERİ

BİRİNCİ BÖLÜM

DOĞU'YA İLK YOLCULUĞUM[87]

Teorik çalışmalarımın önceden bana vermiş olduğu Doğu edebiyatında yer alan zevklerin muazzam derinliklerine dair bir tutam lezzetten yola çıkarak, bu garip ve harikulâde dünyayı tümüyle anlayıp değerlendirmem için söz konusu ülke ve garip sakinleri hakkında çok daha yakından bilgi sahibi olmamın kaçınılmazlığına ilişkin artık hiçbir şüphem kalmamıştı. Henüz Kecskemét'de bulunduğum tarihlerde Doğu'ya seyahat planları yapıyor ve daha o zamandan beri Doğulu şairlerin tasvir ettiği büyüleyici tablolar gözümün önünden gitmiyordu. Ama herhangi bir varlığa sahip bulunmayan ve hayatın temel ihtiyaçlarının ancak üstesinden gelebilen bir kişi olarak, o dönemde gayet masraflı olduğu bilinen böyle bir seyahate kalkışmayı nasıl hayal edebilecektim? Boş yere düşüncelere gark oldum. Lakin hususi öğretmen olarak aldığım maaştan 120 florin tasarruf etmiş bulunuyordum. Artık öğretmenlikten bıkmış usanmış

87 Arminius Vámbéry, *The Story of My Struggles, The Memoirs of Arminius Vámbéry,* Vol. 1, E. P. Dutton & Company, New York, 1904, s. 105-160.

ve kendimi maceraya atılmak yönünde vahşi bir arzuya kaptırmış durumdaydım. Sonunda tutkulu planlarımı uygulamaya koymak için zaman gelmiş gibi görünüyordu. Hazır olabildiğim andan itibaren, Galatz üzerinden İstanbul'a hareket etmeye karar vermiştim. Bunun manası ise, elimde yol masraflarımın ancak yarısına yetecek kadar bir meblağ bulunduğu ve İstanbul'a vardığımdaysa beş parasız ortada kalacak olduğumdu; dostsuz, arkadaşsız ve elimde bir referans mektubu bile olmadan açlık dışında bir beklentim yoktu. Yine de bunlardan birinin bile canımı sıktığını söyleyemem, ayrıca bu tehlikeli planımın muhtemel sonucunu bile kendime dert etmiyordum. Muhteşem Boğaz, Altın Boynuz, zarif minareler, camilerin görkemli kubbeleri, sarıklı Türkler ve peçeli Türk kadınları ile -çok geçmeden gözümün önüne serilecek- diğer harikalar muhayyilemi esir almış ve bu yüzden, seyahat hazırlıkları ve masraflarına ve günlük maişet kaygısına dair sıkıcı ayrıntılara hasredecek düşüncem kalmamıştı. Kendi kendime "Bir şekilde idare ederim" dedim, bana sıkıntı yaratan yegâne husus ise Avusturya makamlarından nasıl pasaport alacağım düşüncesiydi. O dönemlerde Türkiye'ye giden herkesten şüphe ediliyordu; zira bu ülke Macar muhacirlerin en çok sevdiği tatil yeri idi ve Viyana'dakiler ise isyan planlarının orada tertip edildiğini düşünmekteydiler. Himayesiz hiçbir şey yapamayacaktım ama talihin bir eseri olarak Baron Joseph Eötvös bu dar zamanımda yardımıma koştu. Soylu düşüncelere ve derin bir kültüre sahip bu soydaşım ile yakın bir tarihte tanışmıştım. Kazara benden bahsedildiğini işitmiş olan bu iyi yürekli ve mümtaz âlim -ve müellif- şahsen tanışmak da istemişti. O dönemde büyük sıkıntı ve zaruret içinde bulunuyordum. Ayakkabılarım perişan bir halde olup tabanları delik deşikti, çamurlu sokaklardan ayağımdaki hırpani pabuçlarla odaya girmek istemediğimden tabanlarına mukavva bağlamıştım. Aldığım bütün bu tedbirlere rağmen -hizmetkârları feci biçimde rahatsız edecek şekilde- halıların üzerinde ayak izlerimin çıkmasını engelleyemedim, ama soylu baron mahcubiyetim karşısında sadece gülümsemekle yetindi; rahat etmemi sağladı ve filoloji çalışmalarına beni neyin yön-

lendirdiğini sordu. Beni himaye edeceğini taahhüt etti ve akademi kitaplığı için bir giriş kartı da verdi, böylece çalışmalarıma büyük katkısı olacak kitapları ödünç alabilecektim. Kendisine pasaport problemlerimden bahsettiğimde, o zaman hükümet çevrelerinde itibar sahibi olan valiyi, kendisini sıkıntılara sokmak pahasına, benim lehime etkilemeye muvaffak oldu. Bu asil insan, faydalanmam için bir koleksiyon başlatacak kadar da ileri gitmişti. Her ne kadar bu girişimi akim kalsa dahi, ayrılışım esnasında -çok da varlıklı biri olmamasına rağmen- bir miktar nakit para ve elbise vererek, zaman zaman olup bitenlerden kendisini haberdar etmemi istedi.

Gereken hukuki belgeleri tedarik edip, kısa bir süre içinde sözlüklerimi, çok sevdiğim birkaç yazarın kitabını ve çamaşırlarımı topladım; artık yola çıkmaya hazırdım. Bir kez daha Baron Eötvös'ün tavsiyeleriyle beni Galatz'a kadar götürecek bir bileti yarı fiyatına alabilmiştim ve 1857 yılının güzel bir Mayıs sabahı başlamak üzereyken -Wieland'ın *Oberon* adlı eserinde sözünü ettiği gibi- beni "maceralar diyarına" götürecek gemiye biniyordum; o esnada ne beni uğurlayacak, ne arkamdan ağlayacak ne de gerektiğinde yasımı tutacak biri mevcuttu. Şu anda bu satırları okuyanlar, tüm benliğimi saran coşkuyu ve heyecan dolu zevki zihinlerinde canlandırmakta güçlük çekmeyeceklerdir. Giderek daha da uzun süren tehirler esnasında elimde bulunan cüz'i miktardaki para da ciddi oranda azaldığından ancak ikinci mevkiden bir bilet alabilmiştim. Gün boyu güvertede kalıyor ve birçok farklı milliyetten, genç-yaşlı, küçük-büyük her türlü yolcuyla muhabbet ediyordum; hepsine birden anadillerinde hitap edebildiğimden bu çok yönlü becerilerim hayranlıklarını kazanıyordu. Bu hayranlıklar zaman zaman bir içki teklifi veya bir yemeği paylaşma daveti biçiminde kendini gösteriyor, ben de bu davetleri zevkle kabul ediyordum. İyi bir yemek sonrası neşem de bir parça yerine geldiğinde, bu hoş ruh haleti içinde, Petrarch'dan *Soneler* başta olmak üzere, sevdiğim şairlerin güzel şiirlerini okumaktan ayrı bir zevk almaktaydım. Bu şiirlerden biri olan "Vaucluse Keşişi" ile İtalyan aşçımızın teveccühünü ilk kez kazanmaya muvaffak oldum; ken-

disi mutfak kapısının hemen dibine oturmamı istemişti. Ben dışarda coşkuyla şiir okurken, şiir tutkunu aşçı da içerde -arada bir bana hitaben yükselen *bravo!* ve *ben fatto!* [aferin] nidaları eşliğinde- büyük bir şevkle yemeğini hazırlıyordu. Teveccühünün benim açımdan somut faydaları da yok değildi, zira muhterem aşçımız, mutfağından çıkan en iyi yemeklerden birer tabak vermeyi ihmal etmemekteydi. Böylece günlerimi bolluk ve konfor içinde geçirdiğimi söyleyebilir ve Doğu'ya doğru maceralı yolcuğumun -Tuna bölümünde yaşadıklarımla- en elverişli şartlarda başlamış olduğunu kendime itiraf edebilirdim. Hayatımda ilk kez bir geminin sıkışık ortamı bana çok farklı milletlerin temsilcileriyle konuşma imkânı sağlıyordu, böylelikle büyük bir zevkle teorik ve kitabi bilgilerimi uygulamaya koyabiliyordum; garip telâffuzum ve kusurlu vurgulamalarım ecnebilerin beni anlamalarını arada bir zora soksa da vakit kaybetmeden kendilerini anlamayı öğrendim ve belli bir süre sonra konuşmaların ne kadar düzgün ve akıcı olarak devam ettiğini görünce şaşırmadan edemedim. Vidin'e geldiğimizde Türkleri ilk kez kanlı-canlı bir şekilde görme imkânını bulduğum vakit, hayret ve şaşkınlığım sınır tanımıyordu. Bir Müslümanla ilk tanışıklığım bilhassa zikredilmeye değer. Akşam vaktiydi, batmak üzere olan güneşin son ışıkları Sırbistan, Wallachia, Bulgaristan ve Türkiye kökenli yerli ahalinin üstüne düşmekteydi. Peygamberlerinin muhterem bir takipçisi aralarından öne doğru çıktı, güvertenin bir köşesine seccadesini serdi ve *Akşam namazına* başladı. En içten nedamet ve tevazuyla ellerini ileriye uzatıp, başını öne eğerek secde etmekte olan bu yaşlı adamın görüntüsü beni derinden etkilemişti. Gözlerimi kendisinden ayıramıyordum ve namazını bitirdikten sonra, doğrulup, seccadesini katlayarak bir kenara koyduğunda, ona yanaşarak konuşmaya başladım. Benimle konuşmaya istekli olduğunu görünce de memnun oldum; adının Mehmet Ağa olduğunu ve Lofça'dan geldiğini söyledi. Oğlu Cevdet Efendi'yi ziyaret etmek üzere İstanbul'a gidiyordu; o sıralarda talebe olan oğlu, geleceğin meşhur tarihçisi ve Adliye Nazırı Cevdet Paşa

olacaktı. İstanbul'dan sonra da Mekke'ye gitmeye niyetleniyordu. O dönemde "Macar" isminin Türklerin nezdinde büyük itibarı vardı; zira kendileri de Macar muhacirleriyle ilgileniyorlardı. Yaşlı adama elimdeki -aslında *Kırk Sual* adını taşıyan bir dini eser olan- Türkçe okuma kitabını gösterip, içindeki parçalardan bazılarını da yüksek sesle okuduğumda bana olan güveni daha da artarak beni yemeğe davet etti ve yolculuk boyunca da iyi ve nazik bir dost olduğunu ispat etti.

Tanıştığım benzer tabiattaki diğer kimseler, garip bir diyardaki istikbalimi karartmış olan kara bulutları dağıtmaya yardımcı oldular. Galatz'a kadar olan Tuna gezisi artık sona ermişti ve ben de Lloyd şirketinin buharlı gemilerinden birinde yarı-güverte bileti bulacak kadar şanslıydım. Son derece mutluydum, zira Byron, Tegner ve diğer büyük şairlerin tariflerinden son derece tanıdık gelen -ama hiç görmediğim- büyük denizi görecektim ve muazzam haşmetine ilk kez baktığımda zevk ve hayranlıktan neredeyse başımın döndüğünü söyleyebilirim. Dalgaların hareketlerini daha yakından izleyebilmek için denizcilerin izniyle geminin ön direğinin üzerine çıkıp oturdum ve kendimi etrafımdan sıçrayan tuzlu dalgaların eşliğinde bir Yunus'u sürerken hayal ettim. *Pontus Euxinus*'un[88] karanlık sularında ilk birkaç mili bu şekilde geçirmiş oldum. Kelimenin tam manasıyla bir zevk denizinde yüzüyordum. Şarkılar söylüyor, zevkten çığlıklar atıyordum ve gecenin ilerleyen saatlerinde çıkardığım sesler martıların ve hemen arkamdaki gemi mürettebatının haykırışlarıyla boy ölçüşür oldu. Sonunda, üzerime sıçrayan sularla sırsıklam olmuş bir vaziyette tüneğimi terk ettim ve güvertenin Türklerle meskûn kesiminde bir köşeye çekildim, vakit kaybetmeden de uykuya daldım. Gece yarısına doğru geminin ani bir hareketiyle uyanıp gözümü açtım. Rüzgârın çığlığı, tahta kaplamaların gıcırtısı, geminin sarsıntıları, yolcuların -ve bilhassa Türk kadınlarının- feryat ve çığlıkları, *Euxine*'in gerçek bir fırtına anındaki muazzam ihtişamına tanık olma mutluluğuna

88 Karadeniz'in Latince ismi. *Pont-euxine* şeklinde söylendiği de olur. [ç.n.]

erdiğimi anında anlamamı sağladı. Yaşanan korku, ağlamalar, çığlıklar ve genel bir kargaşa halinden oluşan etrafımdaki dehşet atmosferini umursamadan, zifiri karanlıkta güverte boyunca ilerledim ve bu esnada zaman zaman çakan şimşeklerin parlaklığı ortamın feci halini ve üzerimize yükselen kara dalgaları görmemi sağladığında zevkten kendimden geçtiğimi söyleyebilirim. Bu durumdan aldığım zevk ile hissettiğim müthiş korkuyu unutamıyorum. En büyük dileklerim yerine geliyordu, geminin kıçındaki kendi bölümümüzü birinci sınıf yolcuların güvertesinden ayıran parmaklıklara yaslanmış ve heyecandan kendimden geçmiş bir halde *Henriade*'dan birkaç dize okumaya koyulduğumda, diğer tarafta bir yolcunun aşağı yukarı yürüdüğünü ve arada bir durup bana kulak verdiğini fark ettim; bir müddet sonra Fransızca seslendi "Sen de kimsin? Sana, hem de tam şu anda, Voltaire'in *Henriade*'ını düşündüren de nedir?" Biraz sohbet ettikten sonra, İstanbul'daki Belçika sefaretinin birinci kâtibi ile konuşmakta olduğumu fark ettim. Ertesi sabah benimle uzun uzun konuştuktan sonra, Pera'ya gelip kendisini görmemi istedi.

Boğaziçi'ne girişin beni ziyadesiyle etkilemiş olduğunu söylemeye gerek görmüyorum ve ancak gemimiz Galata açıklarında Altın Boynuz'a demir atıp, kayıklara doluşan yolcular da kıyıya çıktığında hayallerimden uyanıp içinde bulunduğum kritik durumun farkına varmaya başladım. Üzerimde feribot biletine yetecek paradan başkası bulunmuyordu, ne yapacağıma ve nereye gideceğime dair zerre kadar bir fikrim de yoktu. Tümüyle yabancısı olduğum bir şehirde meteliksiz bir vaziyetteydim. Galata ile Pera arasındaki dik yokuşu iki saatte tırmandığımı hatırlıyorum. Etrafımdaki tümüyle acayip hayat beni büyülemişti, konuşulan dillerin yarattığı kaos, aşırı süslü elbiseler ve garip fizyonomiler yüzünden birkaç dakikada bir durarak bulunduğum yerde kalakalıyordum. Kalabalığın içinde her taraftan itilip kakılırken bir elin omzumdan tuttuğunu fark ettim ve bir şahıs bana önce İtalyanca ardından da Macarca hitap etti. Tam karşımda soydaşım -ve bir muhacir- olan Bay Püspöki duruyordu. Giymiş olduğum uzun kurdeleli Macar şapkası dikkatini çekmişti

ve yolculuğumun niyeti ve hedefi hakkında beni sorgulamaya koyuldu. "Ah, doğuya doğru yolculuğunu Macar gazetelerinde okuduğumuz dilbilimci belki de sizsiniz?". "Evet" diye cevap verdim, "Mademki, burada memleketimden karşılaştığım ilk kişi oluyorsunuz, artık yatacak bir yer ve çalışacak bir iş bulmamda yardımlarınızı esirgemezsiniz". Bu iyi insan hayretler içinde bana baktı; cebimde beş para olmadığını tahmin ettiğini sanıyordum, beni gereksiz yere ümitlendirmemek için durumunun çok iyi olmadığını, hâlihazırda da aşçılık yapabileceği bir yer aradığını söyledi; mütevazı mekânını benimle paylaşmaktan da mutlu olacaktı. Aziz vatanımızdan, Avusturyalıların despotluğundan ve Türkiye'nin perişan halinden bahsederek beni, labirenti andıran dar ve pis sokaklardan geçirip, İngiliz sefaretine ait duvarın hemen arkasında bulunan mekânına götürdü. Söz konusu ikametgâh, kırık pencereli çıplak bir odadan oluşuyordu, odadaki yegâne mobilya uzunca ve yırtık-pırtık Türk tarzı bir divan idi. Kendisi divanı ortaya doğru çekti ve oturmamı söyledi. İyi kalpli Bay Püsköpi "Yarısı senin, yarısı benim" diyerek devam etti, "Yiyecek konusuna gelince, hasbelkader para bulduğunda, uygun fiyatlarla iyi yemek yiyebileceğin bir *lokanta* göstereceğim". Bugün Grande Rue de Pera[89] adıyla bilinen caddeye açılan ve tabelasında gayet iddialı "Café Flamm de Vienne" yazan dükkâna indik. Orada -o tarihlerde Doğu'da bir yenilik diyeceğimiz türden- *café-au-lait* ve Viyana tarzı pastalar satıyorlardı. Dükkânda aylak aylak oturan soydaşlarımı da buldum, bunlardan bir kısmı Türk askerî üniforması diğerleriyse pejmürde elbiseler içindeydi. Büyük çoğunluğu gelişimi sevinçle karşıladı ama birkaçı kuşkuyla bakıyordu; zira o devirde muhacirler, Macaristan'dan gelen her yeni şahısta kendilerini ülkelerinin resmi makamlarına ihbar edecek bir Avusturyalı casus keşfetmeye çalışıyorlardı. Bununla birlikte zararsız kişiliğim onları teskin etti ve Türkçe okuyup, biraz da konuşabildiğimi öğrendiklerinde kalan kuşkular da dağıldı. Onlardan bazıları beni kahvaltıya davet etti; ısmarladıkları kahvaltının hakkını verdiğimi de bu arada söyleyebilirim.

89 Bugünkü İstiklâl Caddesi. [ç.n.]

Bu Café Flamm, Kırım Savaşı'nın bitişiyle birlikte hayal kırıklığına uğrayan maceraperestlerin, işsiz ordu mensuplarının, müflis bankerlerin, çaresiz muhacirlerin, siyaset heveslilerinin ve de her tür ve milliyetten kahramanların en sevdikleri uğrak yeri haline gelmişti. Neredeyse her daim aç gezen bu beylerin muhabbetlerinden edindiğim intiba, Avrupa'nın -ve Türkiye'nin- kaderinin bu izbe ve dumanlı salonda kararlaştırıldığı idi; kendi dünyalarında hükümdarlar ve başbakanlar ile aşık atıyorlardı. Bu arada dünyanın nasıl daha iyi bir yer haline getirileceğine dair hepsinin de kendine ait plan ve görüşleri bulunuyor ve her biri de -kendi açısından- Türkiye'de işlerin başına geçmesinin sadece bir zaman meselesi olduğuna gizlice inanıyordu. Kırım Savaşı esnasında -ve sonrasında- Birleşik Avrupa'nın *Euxine*'in doğu sahillerine düzenlediği modern Argonot seferi, altın post şövalyeleri için harikulâde bir ev sahipliği yaratmış ve Batı'nın romantik çocuklarına da romantik Doğu'yu açmıştı. Bu "yabancı lejyon"daki terzi çırağı bir anda teğmen veya kaptan rütbesine yükseltilmiş; otel garsonları kâtip veya tercüman olmuş; gazeteciler, çiçek açarak büyük stratejistler, finansçılar ve diplomatlar haline dönüşmüş; asteğmenler ise bir kereliğine albay ve general yapılmışlardı. Sonrasındaysa barış meleği, Malakoff üzerine vahşi bir saldırıyı takiben Seine Nehri kıyılarında görülmüş ve bu esnada Altın Boynuz'daki parlak mevcudiyetin ışıltısı da sönüp gitmişti. Birer birer eski ehemmiyetsiz hayatlarına geri dönmüş olan kahramanlar da hazin realitenin acı ekmeğini, gelecek için daha tumturaklı planlarla tatlandırmak üzere Café Flamm'da toplanıyorlardı. Bu kahvehanede gördüğüm muhtelif tipler ve orada geçirdiğim saatler her vakit hafızamda canlı kalacaktır.

Pera'daki ilk günlerim işte bu şekilde geçip gitti. Beldenin Türk ve Avrupalı mahallelerini her istikamette dolaştım ve kahvehanelerde vakit öldüren Türklerle muhabbete dalmaktan her daim zevk aldım; beraberimde taşıdığım Türkçe kitapları yüksek sesle okudum ve kolayca tesir altına alınabilecek, cana yakın insanlar olan Müslümanların, Türkçe ve Farsça bilgimden etkilendiğini ve bana, İstan-

bul'a birkaç gün önce gelmiş olmasına rağmen daha şimdiden bir *Efendi* gibi Türkçe konuşan bir tür dahi gözüyle baktığını fark ettim. Eğitimli sınıfların ve halkın konuştuğu diller arasındaki büyük fark sebebiyle, birinci gruba girenler -hele bir de inananlardan değillerse- bir miktar saygı ile muamele görmekteydiler. Bir de o dönemde Türklerin Macarlara karşı sempatisi doruk noktasına ulaşmıştı, bu iyi Osmanlıların nezaketi bana oldukça tabii imiş gibi görünüyordu; bu kahvelerden herhangi birindeyken *Aşık Garip*'ten yüksek sesle pasajlar ya da bir başka sevilen şiiri, usulüne uygun biçimde ve uygun vurgularla okuyordum, bu gayretlerimin semeresi ise ekmek, peynir ve kahve, hatta bazı zamanlarda ise kebap, pilav veya pastırma şeklinde geliyordu. Gece olduğunda ise Bay Püspöki'nin misafirperverliğinden yararlanıyor, odanın içinde koşturup duran farelerin şeytani gürültülerine rağmen sefil yatağımın üzerinde harika bir uyku çekiyordum. Onların mevcudiyetini başlangıçta hayli yadırgamıştım, zira ayakkabılarımı ve elbiselerimi kemiriyorlardı, ama daha sonra gereken tedbirler alındığında kendileriyle daha fazla ilgilenmedim. Güzel bir havanın teveccühüyle, İstanbul'da kalışımın ilk altı haftası yeniliğin cazibesi içinde hoş bir şekilde geçip gitti. Her sabah uyandığımda, akşama karnımı nerede doyuracağımı bilmiyordum; zerre kadar gelecek kaygım da yoktu; şapkamı da bir fes ile değiştirdiğim ve gezgin bir vaiz gibi görünmeye yetecek kadar kılıksız olduğum için, avare hayatımın tadını tümüyle çıkartarak günlerimi geçiriyordum.

Boğaziçi kıyılarında temasta olduğum her türden milliyet, dillerine ait teorik bilgilerimi tamamlamak açısından duyduğum ihtiyaçlarını tümüyle karşılıyor, ayrıca kulak ve hafıza bu durumda birbirlerine tam bir destek veriyordu. Vakit geçmeden düzgün bir aksan ve ifade edindim; ses ve tonlama açısından olabildiğince gerçeğine yakın bir şekilde farklı dilleri taklit edebilmem, yerli halktan biri gibi algılanmamı sağlıyordu ve bu diller karmaşasının yol açtığı jestler ve şakalar ise sayısız zevkli anlar yaşamamı sağladı. Maalesef bu mutluluğum Bay Püspöki'nin ani ayrılışı ile bozuldu, kendisi

Messageries Impériales şirketinin buharlı gemilerinden birinde aşçı olarak işe başlamıştı. Bu gelişme, yattığım yeri kaybetmeme sebep oldu ve uzun bir müddet kalacak bir yer aradım, sonunda *Magyar Egylet*'in [Macar Birliği] sekreteri gecelerimi cemiyetin -kısa bir süre sonra kapatılacak- toplantı salonunda geçirmemi teklif etti. Bu boş ve geniş salonda eski bir kanape bulup uzandım, ama geceler soğuk geçiyor ve uyumam da mümkün olmuyordu. Sonunda sekreter Bay Frecskay'dan battaniye gibi bir şey vermesini istedim. Bu iyi yürekli adam elinde yırtık bir üç renkli bayrakla geldi ve bunu gayet üzüntülü bir halde bana uzatarak, "Elimde şanlı mücadelemizin bu kıymetli hatırasından başka bir şey yok. Zamanında bu bayrak, hürriyet ve adalet mücadelesi veren savaşçılarımızın hatlarına coşku ateşini göndermişti; bunu üzerine ört, seni de ısıtacaktır" dedi. Tabiatıyla orada kalmaya devam edemezdim, bu yüzden bir kez daha yeni bir yatak arayışına koyuldum ve çok geçmeden de bir başka soydaşımın -Binbaşı E.'nin- yardımıyla aradığımı buldum. Bu şahıs maalesef bekçi köpeğini kaybetmişti ve karısı Hasköy yakınlarındaki ıssız bir evde tek başına kalamıyordu; iş sebebiyle taşrada olduğu günlerde yeni bir bekçi köpeği alıncaya kadar orada kalmamı teklif etti. Böylece bekçi köpeğinin yerini dolduracaktım! Bu durumun kesinlikle cazip bir tarafı olmasa da umduğumdan iyi çıktığını söyleyebilirim. Köpek kulübesi yerine konforlu bir odam oldu, yanında bol miktarda kahve ve sabah kahvaltısı için ekmek de vardı. Böylece bu takasla yetindim ve eski bohem hayatıma devam ettim.

Sabahlarımı büyük oranda Türkçe kitaplarımı okumaya ayırıyordum, ardından bahçeyi temizliyor ve -yakında olduğunu söyleyemeyeceğim- kuyudan su taşıyordum; akşamları ise bilinen aşk şiirlerini okuyarak birkaç kuruş kazanmak için farklı kahvehanelerin yolunu tutuyordum. Etrafım Türk ve Ermenilerle çevrili bir halde, yüksek bir sandalyeye yerleşmiş, genizden gelen ahenkli bir sesle şiir okumaya başladıktan sonra çok geçmeden ortamdaki konuşmalar giderek azalır ve nargile fokurtuları da dinmeye başlardı. Aşıkların bahtsız kaderini anlatırken, etrafımdaki insanlar da Vamık ile Azra

ve Hüsrev ile Şirin'in kara sevdalı feryatlarını dinlerlerdi. Anlattığım hikâyeler ile okuduğum şiirlere genellikle coşkulu duygular veya dinleyicilerimden gelen hayranlık nidaları eşlik ederdi. Sonraki yıllarda İran'a yaptığım seyahatlerde, sıklıkla aynı hadiseleri tecrübe ettim; bugün bile, o zamanları düşündüğümde, bu sıradan Doğuluların dikkatini çekip, kalabalıkları efsunladığım o görüntülerin büyüsü bedenimi sarıyor ve geçmiş günlerin hatırasından ayrı bir haz alıyorum. İçten konuşma ile ağızdan çıkan kelimeler, güçlü bir enstrümandır! Onunla dağlar yerle bir edilir ve taş kadar katı yürekler yumuşatılır. Önünde inanç ve milliyet ayrılıkları kaybolup gider; Asya'daki macera dolu kariyerimin tam başlangıcında bütün bunları tecrübe etme talihine sahip olmam, uzak gelecekteki pek çok karanlık akıbetten kurtulmamı da sağlayacaktı.

Sonbahar yaklaşıncaya dek günler böyle geçti, durumumun ciddiyetini fark etmeye başladığımda, düzgün bir hayat sürebilmek için ders almayı denemeye veya hususi öğretmen olarak sabit bir iş bulmaya bir kez daha karar verdim. Doğu'da, tumturaklı konuşmalar ve abartılı duyurular hiç de nadirattan sayılmazlar; bununla birlikte Pera'daki tüm kitapçılara yapıştırdığım ve kendimi bir dizi doğu ve batı dilinin öğretmeni olarak tanıttığım ilânlar büyük ilgi toplamıştı. İlânım, acayip, abuk-subuk ve inanılmaz görünebilirdi, yine de hedefini tutturmuştu; zira uzun bir zaman geçmeden, önce Üsküdar'da oturan bir Türk, ardından da Danimarka Başkonsolosu von Hübsch tarafından çağrıldım. Bunlardan ilkine, yakın bir tarihte büyük bir miras kalmıştı ve modern bir *dandy*[90] pozisyonunun hakkını vermesi için bir miktar Fransızca konuşabilmek istiyordu. Bu yüzden benden Fransızca dersi almak niyetindeydi. İkincisinin arzusuysa, doğuştan bir Şarklı olarak Danimarka dilini öğrenmekti; bu dili konuşma amacıyla değil de daha ziyade Danimarka Krallığı'nın genelgelerini ve bu dilde basılan gazeteleri okuyabilmek için istiyordu. İskandinav tetkiklerime yönelik yegâne ve son derece şaşırtıcı talep de bu şekil-

90 Giyiminde, tavırlarında ve beğenilerinde aşırı bir özenti içinde olan erkek. [ç.n.]

de gerçekleşmişti; en çılgınca hayallerimde dahi, Danimarka hükümetinin resmi bir temsilcisine kendi ülkesinin dilini öğretmek için çağrılacağım katiyen aklıma gelmemişti! Ama durum aynen buydu. Bay von Hübsch, on sekiz ay müddetle talebem oldu. Bu zamanın sonunda Andersen'in *Kun ā Spillman* [Sadece Kemancı] romanını bitirmiştik, bu arada kendisi de *Berlinske Tidninger*'i okuyabiliyordu. Ben de bu dünyada her şeyin mümkün olabileceği ve maceralı bir kariyerin de tabiatıyla en garip tecrübeleri beraberinde getireceği kanaatine varmıştım. Bu arada Türk talebemle işlerin pek de iyi gittiğini söyleyemeyeceğim. Modaya düşkün biri olarak asıl gayesi eve bir Fransızca *maître*'inin [hocasının] gelmesini sağlamaktan ibaretti, ama kendileri hem tembel hem de havai olduğundan bütün öğrenme işi benim tarafımdan gerçekleştiriliyordu. Zira Üsküdar sırtlarında bulunan Çamlıca'daki evinde her akşam bir grup *Efendi* ve Babıâli memurunu ağırlıyordu, ben de bu misafirlerle saatler boyunca sohbet ediyor ve hem Türklerin adetleri ve cemiyet adapları hem de Osmanlıca konuşmanın incelikleri hususunda hızlı bir ilerleme kaydediyordum. Üsküdar'daki iskele ile Çamlıca arasındaki mesafe, her gün yürüyerek kat etmek açısından bunaltıcı bir yolculuk manasına geliyordu, ama bu durum bir tür *gradus ad Parnassum*[91] idi ve üç aylık görevden sonra sadece dış görünüş olarak değil, hal-tavır ve adap-erkân bakımından da bir *Efendi*yi oynamakla kalmıyor, aynı zamanda Türkçeyi -gereken tüm zarafetiyle- konuşabiliyordum.

Yüksek sınıflara mensup Türklerin, özellikle alışılmamış hasletlerine ayak uydurup -dünyanın en zor lisanlarından biri olan- dillerini öğrenme zahmetine katlandığınızda çok hoş insanlar olduklarını anlıyordunuz. Bundan ötürü, sahip olduğum dost ve ahbap çevresinin gözle görülür biçimde artmasına kimse hayret etmiyordu ve birçok dilin öğretmeni olarak mütemadiyen yeni teklifler ve yeni davetler almaktaydım. Şu ana kadar Pera'yı merkez üssü olarak kullanıyordum,

---

91 Latince "Parnassus dağına ilk adım" manasında. Basitten başlayarak, basamak basamak, giderek zorlaşan ve ağırlaşan bir metotla öğrenme tarzını tarif etmek amacıyla kullanılmaktadır. [ç.n.]

ama soydaşlarımdan biri olan İsmail Paşa'nın[92] tavassutuyla Hüseyin Daim Paşa'nın Kabataş nahiyesindeki konağında hususi hocalık teklifi aldım ve anında kabul ettim, akabinde Türk mahallesine geçtim ve böylelikle sıradan bir Türk olup çıktım. Bende eksik olan sadece bir isimdi, bu da Sultan Mahmut'un sarayında eğitim görmüş saygıdeğer bir Çerkez olan patronum tarafından halledildi. Kendisi, ev ahalisine bundan sonra bana -mert ve dürüst kişi manasına gelen- Reşid ismiyle hitap etmeleri talimatını verdi; sahip olduğum linguistik yeteneklerin gücü ismimin sonuna bir de *Efendi* unvanını ilâve edecekti. Böylece resmen Reşid Efendi oluyordum, ama ne Paşa ne de ben ihtida etmemi düşünmüyorduk. Daha sonraları reform aleyhtarı bir tertibe de karışacak su katılmamış bir Müslüman olan Paşa, şüphesiz belli bir zaman zarfında -yönetici sınıfa katılmamım getireceği maddi avantajların tümüyle farkına vardığımda- benim de Batı'ya dönme fikrinden tümüyle vazgeçerek Müslüman olacağımı düşünmüştü. Kendi açımdan, din değiştirmenin düşüncesi dahi benim çok uzağımdaydı. Uzun süredir tescilli bir hür düşünce sahibiydim ve İslam da tüm sağlam temelleri ve rasyonel dogmaları sebebiyle nefsini terbiye etmek isteyenler için çok daha tehlikeli bir dinî dünyaya açılıyormuş gibi görünüyordu; ama müspet dinlere karşı deklare edilmiş husumetimle bunu kabul etmem iradémin ötesindeydi. Aynı zamanda itiraf etmem gerekir ki Türklerin metropolündeki üst sınıfların müsamahası takdire şayandı; zira onların çoğu, sadece benim Müslümanlığımı değil Avrupalı diğer mühtedilerinkini de ikiyüzlü tabiatları üzerinden gayet iyi değerlendirmekte ve Avrupalıların din değiştirmelerine zerre kadar güvenmemekteydiler. Mamafih, bunları *incognito*[93] hiçbir şekilde tasvip etmedikleri veya yeni benimsenen inancın sadece dış görünüşüne içerledikleri söylenemezdi. Bu nokta-

---

92 1810 yılında doğan ve 1848-49 Macar bağımsızlık savaşı liderlerinden olan György Kmety, savaşın kaybedilmesinden sonra Türkiye'ye sığındı ve "İsmail Paşa" adını alarak, Halep'e yerleşti. Kmety, 1855 yılındaki Kırım Harbi'nde, Kars Kalesi'ni Rus kuvvetlerine karşı savundu. Hayatının son dönemlerini ise Londra'da geçirecekti. [ç.n.]

93 Kim olduğunu belli etmeden. [ç.n.]

da, Türkiye'nin üst tabakaları -daima kendi lehlerine olacak şekilde- Avrupa toplumlarının *soi-disant* [sözüm-ona] kültürlü sınıflarından ayrılmaktaydılar; zira önyargı, dar görüşlülük ve ikiyüzlülük engelleri içinde yetiştirilen bu Avrupalı soylu beyefendiler, kendi mürtetlerinde de aynı samimi inanç eksikliği bulunduğunu varsaymakta ve iman değişikliğini tümüyle mümkün bir hadise olarak değerlendirmektedirler. Bu arada kültürlü bir Türk, dindar biri dahi olsa, İslam'ın bir düşünce dünyası olduğunu, doğumundan itibaren kişinin kanında yer aldığını, eğitim ve mental gelişime bağlı bulunduğu ve Batılı tahsil almış biri tarafından benimsenmesinin kesinlikle mümkün olmadığını kabul etmektedir. Onlar bana Reşid Efendi diye hitap etmekte, dini törenlerinde bulunmama -ve onlara iştirak etmeme- izin vermekte, en derin ve anlaşılması güç dinî meseleleri benim önümde samimiyetle ve çekinmeden tartışmakta ve hatta dervişlerle temasa geçmemi sağlayıp, söyledikleri ilahilere katılmamı veya tartışmalarında rol almamı gülerek izlemekteydiler; ama bir Müslüman olmayı, evlenmeyi ve sıradan bir Müslümanın hayatını yaşamayı gerçekten düşünüp düşünmediğim sorusunu sormak kimsenin aklına gelmemişti. Bu soru sadece tahsilsizler tarafından soruluyordu.

Bu şekilde Reşid Efendi olarak hiçbir taahhüdün altına girmeden Türklerin cemiyetine katılmaya muvaffak oldum. Sosyal adetlerine giderek daha fazla aşina olup, Doğulu yaşama ve düşünme tarzlarına bir o kadar gömüldükçe, dost ve ahbap çevrem de bir o kadar genişledi ve sadece küçük memurların değil, ayrıca üst -ve hatta en üst- kademeden devlet görevlilerinin tüm kapıları da tereddütsüz açılır oldu. Türkiye, soya dayalı aristokrasiyi tanımamaktadır. Karanlık bir kökenden gelen bir şahıs bir anda mareşal veya büyük vezir olabilir ve istikballerini bir başlarına kurmuş olan bu şahısların büyük bir kısmının kökenleriyle ilgili bir sıkıntıları da yoktur; keza ecnebilerde de, şahsi becerileri kadar mazisinin sorgulandığına pek tanık olunmaz ve Türk dili hocası olarak ünüm de artarken yüksek sosyetenin kapılarının önümde açıldığını gördüm ve bir yıllık bir zaman zarfında, Kıbrıslı Paşa'nın evinde kalmakta olan Murad Efen-

di'yi[94] istisna kabul edersek, resmen İslam'ı kabul etmeden *Efendi* olan ve Babıâli çevrelerinin *protégé*'si[95] haline gelen yegâne Avrupalı olduğumu söyleyebilirdim. İstanbul'un üst tabakalarının toleransı sayesinde bu dönüşüm kolay olsa da, alt tabakaların benden talep ettiği fedakârlıklar çok daha fazlaydı. Türk evlerinde hizmetkârlar mühim roller üstlenmektedirler; onlara aile fertleri gözüyle bakılır ve evdeki pederşahi düzen içinde Efendi, Paşa ve bilhassa çocukları üzerinde büyük etkileri bulunur. Anadolu ve Rumeli'nin iç kesimlerinden Boğaziçi kıyılarına getirilen bu hizmetkârlar umumiyetle en alt seviyeden bir tahsil görmüşlerdir; Avrupalılara bakışlarıysa son derece kuşkulu ve hatta yobazcadır, bu arada ev sahibinin teveccühünü kazandıkça onların haset ve husumetlerinin arttığına da tanık olduğumu söyleyebilirim. Edebi ve dinî bilgime rağmen neden dindar bir Müslüman olmadığımı ve Paşa, Bey veya Efendi'nin bana, yani bu gizli gâvura, niçin bu kadar ihtimam gösterdiğini anlayamıyorlar-

94 Murad Efendi'ye ikinci bir Vámbéry gözüyle bakmak mümkündür. İkisinin arasındaki fark ise Murad Efendi'nin tabiyet değiştirdikten sonra, kısa ömrünün sonuna dek Türklerin hizmetinden ayrılmayışıdır. Kendisi 30 Mayıs 1836'da Viyana'da doğmuştu. Dünyaya Franz Xavier von Werner ismiyle gelen bu şahsın babası mülk sahibi bir Hırvattı. 1853'te henüz 16-17 yaşlarındayken, genç bir subay adayı olarak Galiçya'ya gönderilen Franz'a Rus casusu olduklarından kuşku duyulan iki kişiyi vurma görevi verilmiştir. Aslında bir şair olan Franz, onları da yanına alarak Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmıştır. Türkiye'de önce bir gazetenin Fransa muhabiri olarak çalışmış, sonra da Mehmet Ali ve Ethem Paşaların hizmetine girmiştir. Kırım Savaşı'na da katılan Franz von Werner'e Türkiye'de Murad adı verilmiştir. 1856 yılından sonra Osmanlı İmparatorluğu'nu dış ülkelerde başarıyla temsil etmiş, çok kısa bir zaman zarfında, önce konsolosluk, sonra da elçilik makamına yükselmiştir. 1859'da çeşitli görevlerle Bükreş'e, 1860'ta Palermo'ya gönderilmiş, 1864 yılında Temeşvar'a konsolos olarak atanmıştır. 1873'te Venedik'te başkonsolos olarak görevlendirilmiş, daha sonra aynı görevle Dresden'e giden Murad Efendi, 1876 yılında Paris sefareti müsteşarı, 1877'de Ethem Paşa'nın gözde diplomatlarından biri olarak önce İsveç, sonra da Lahey sefiri olarak görev yapmıştır. Paris'te sefir olarak göreve başlamak üzereyken, bir damar tıkanması sonucu, 14 Eylül 1881'de, 45 yaşında hayatını kaybetmiştir. Türkçe konuşmayı çok çabuk öğrenen, anadili Almanca'nın dışında Fransızca, İtalyanca, Hırvatça ve Macarcayı da çok iyi konuşan Murad Efendi'nin dile olan yatkınlığı Osmanlı İmparatorluğu'nun diplomatik ilişkilerinde önemli rol oynamıştır. [ç.n.]

95 Güçlü bir kişi veya makam tarafından korunan. [ç.n.]

dı. *"Ekrimu ed-düyûfe velevkâne kâfirun"* ifadesi[96] Kur'an'ın amir hükümlerinden biri olduğu için hem dinleri hem de ulusal gelenekleri misafirlere iyi muamele edilmesini buyursa da, çok büyük nezaketsizliklerle de karşılaştım ve pek çok aşağılanmaya tahammül etmek zorunda kaldım. Bu arada beni en çok eğlendiren de yaşlı ev hizmetkârlarının tavrıydı; bunlar ev sahibine, eşine ve çocuklarına karşı akıl hocası rolüne bürünür, sıklıkla etiket kuralları ve hayata dair genel konular hakkında bana da öğüt verirlerdi. İslam'ın medeniyet getiren etkilerini reddeden kâfir Avrupa, bu insanların gözünde barbarca bir vahşilikten ibaretti ve İstanbul'daki dar bir çevre içinde yetişmiş eski nesle mensup bu Türkler için şahsıma çeki-düzen vermek ve oturup-kalkma, yürüme, yeme-içme, konuşma ve genel davranış konularında tavsiyelerde bulunmak bir tür lütufkârlık sayılıyordu. Bir kez daha söylemek gerekirse, diğerlerinin davranışlarıysa kötü niyetli ve yobazca oluyor, şahsımı kötü şakalarının hedefi yapıyor, kaygılanmama yol açıyordu; hatta bir keresinde, evin zorbası konumuna yükselmiş bir şerefsiz, keyfine uyacak kadar parlatmadığım çizmesini kafama bile fırlatmıştı. Kendi hesabıma tüm bu hesaplaşmaları daha önce yapmıştım: Doğulu hayatın okulu, bitirmem gereken yeni bir okuldu ve bedeli de ödenmeliydi.

Hizmetkârlardan sonra büyük sıkıntılar yaşamamım bir diğer sebebi de Türk kadınının dünyasını teşkil eden harem idi. Türk kadınları -ve genel manada erkekler dışındaki tüm insan varlıkları- bariz biçimde mutaassıptı ve Paşa veya Efendi'nin, haremin burnunun dibindeki selamlıkta bir gâvurun varlığına ne sebeple tahammül gösterdiğini ve çocuklarının eğitimini bir inançsıza emanet etmeyi nasıl düşündüklerini bir türlü anlayamıyorlardı. Günümüzde bile Türk kadınları, erkeklerine kıyasla çok daha bağnazdır; ama o zaman, reform döneminin başlarında, Hıristiyan olan her şeye karşı önüne geçilmez bir nefret ve tiksinti sergiliyorlardı. Benden hazzetmediklerini de alay ve muziplikleriyle belli etmekteydiler. Harem ile dış dünya

96 "Misafirinize ikramda bulunun, bir kâfir dahi olsa". [ç.n.]

arasındaki yegâne münasebet, dönen bir *dolap* üzerinden gerçekleştirilmektedir. Selamlığa gönderilecek her şey bu dolaba yerleştirilir ve kadınlar dışarıdan biriyle konuşmayı arzu ettiklerinde bu işi söz konusu bu dolap üzerinden yaparlar. Bir kadının sesini duyduğumda adet gereği dolaba doğru "Buyurun" diye seslenirdim, bunun üzerine ya hiç ses gelmez ya da küfürle karışık bir cevap alırdım. Ancak daha sonraları, zarif ve nazik konuşmalar ve şairane komplimanlar yapabilecek şekilde kendimi eğittiğimde, bana kısa cevaplar vermeye tenezzül ettiler. Aylar süren çabalarımdan sonra, sonunda buzları kırmayı başarmıştım. Gençlik ateşim etkisini göstermeyi başarmıştı, çoğunluğunu çok güzel Çerkezlerin oluşturduğu ve evin düşkün ve yaşlı efendisinin ihmal ettiği hanımlar onları memnun etme arzuma ve linguistik ustalığıma giderek değer verir oldular ve teveccühlerinin kanıtları da kendini göstermekte gecikmedi. Altı ay içinde Büyük Hanım, hayatının baharını geride bırakalı çok olan odalıklardan biriyle ilgilenme vazifesini bana vermişti; bu odalık şiddetli bir diş ağrısı çekiyor ve Pera'daki bir diş hekimine götürülmesi gerekiyordu. Pera'ya doğru uzanan dik, uzun ve zorlu yokuş tam ortasında insanı dinlenmek zorunda bırakıyordu, ben de hasta hanım ile birlikte Macar soydaşlarımdan birinin evinde durdum. Orada gördüğü nazik misafirperverlik Türk kadının hoşuna gitmiş gibiydi, zira aradan fazla zaman geçmeden -bazıları gayet genç olan- haremdeki başka bayanlar da aniden diş ağrısı çekmeye başladılar ve ben de onları diş operasyonları için sırayla Pera'ya götürmek zorunda kaldım. Harem sakinleriyle ilişkilerim gayet gergindi; katı etiket kurallarına bağlı kalmak çok zordu. Türk geleneklerinin gerektirdiği gibi bir hanımın varlığında gözlerimi yerde tutmaya bir türlü alışamıyordum. Yirmi dört yaşındaki birinin gözlerini güzel bir Çerkez kızının ateşli bakışlarından kaçırmasının kolay olduğunu kimse söyleyemezdi. Bu arada üstesinden gelmek için büyük sıkıntılara gireceğim başka zorluklar da yok değildi.

Ama, sebat etme ve her şeye göğüs germe prensibime sadık kalarak -ve önceki tecrübelerimle çile çekmeye alışmış biri olarak- koy-

muş olduğum hedefi takip edecek gücü buldum. Adım adım yükselerek önce Divan-ı Hümayun beylikçisi[97] Afif Bey'in evine geldim, onun damadı Kamil Bey'e on iki ay süreyle ders verirken Babıâli çalışanlarının kaymak tabakasıyla günlük sohbetlere girme imkânını da buldum. Evimiz, Babıâli'ye çok da uzak olmayan Sultan Mahmut Türbesi'nin tam karşısında idi; burası akıl ve irfan sahibi insanların, meşhur yazarların ve genel manada yüksek sosyetenin buluştuğu yerdi. Daha sonraları Türk meşrutiyetinin fikir babası olarak tanınacak Midhat Paşa ile de burada tanışma imkânını buldum. O tarihlerde Midhat Efendi olarak biliniyor ve paşamın kâtipliğini yapıyordu. Midhat, yerinde duramayan, hayalperest ve hoş bir genç adamdı; o sıralarda Fransızca çalışıyor ve her defasında lûgatte kelime arayacak sabrı olmadığı için, her gün birkaç saat benimle birlikte okumayı tercih ediyor ve bunun karşılığında Sadettin Kemalpaşazade'nin tarihî eserleri gibi çok zor Türkçe metinleri çözmeme yardımcı oluyor veya yazdıklarımı düzeltiyordu. Bu arada medreseye kaydolmamı da sağlamıştı, orada -diğer softalarla birlikte- dönemin ünlü muhaddis, imlâcı ve hukukçularının derslerine girmeme izin vermişlerdi. Medresede, önümüzde rahle, koca sarıklı hocaların dizinin dibinde ders görüyorduk; o derslerde İslam'ın hayata dair pratik bilgileriyle tanıştım ve sınıf arkadaşlarımın coşkuyla katıldığı derslerin benim açımdan çok daha enteresan olduğunu fark ettim. Bu arada genel anlamda Türklerin nazarında daha da yükseldikçe, daha sonraki gezi ve seyahatlerimde bana rehberlik edecek bir muska taşımaya da hak kazandım. Formel olarak İslam tetkikleriyle uğraşan birçok Avrupalı arasında böyle bir medrese eğitimi gören ilk kişi ben oluyordum ve mevcut çalışmalar benim için daha bir kolaymış gibi görünüyor, zira buradaki hâkim ruh, bana güçlü bir şekilde Ortodoks Musevilerin okullarını hatırlatıyordu. Orada olduğu gibi burada da tartışmalar ve

---

97 Babıâli'de, Divan-ı Hümayun kaleminde çalışan yüksek memur. Şer'î sahanın dışında kalan divan muamelâtının düzenlenmesi, üst makamlara sunulması, divan defterlerinin tutulması, ahidnâme, ferman, hatt-ı hümâyun, nâme-i hümâyunların hazırlanması ve kontrolü hep onun sorumluluğunda bulunurdu. Daha fazla bilgi için bkn. Mehmet İpşirli, "Beylikçi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, VI, ss. 78-79.

münazaralar büyük bir dinî coşku içinde yapılıyordu; dinî ritüellerin en ince ayrıntılarına kadar titizlikle giriliyor, eleştirilerde bulunulup, lehte ve aleyhte nutuklar atılıyordu; kendi argümanını en uzun süre savunabilen kişi de en iyi âlim olarak kabul ediliyordu. Bir *mühtedi* olarak bana, bilhassa lütufkâr davrandıklarını da hissediyor ve bütün tespitlerimin alkışlandığına şahit oluyordum.

1859 yılı itibariyle tek başıma münazaralara girebiliyor ve toplum içinde ismimin de sıkça anıldığını biliyordum. Fazla bir zaman geçmeden sabık Hariciye Nazırı Rıfat Paşa'nın konağından tarih, coğrafya ve Fransızca dersleri vermek için bir davet aldım. Söz konusu ev o dönemde sadece Türklerin payitahtının en zengini olarak değil, aynı zamanda -kadim Asya kültürünün bağnaz taraftarları olarak her daim Türk yazı ve edebiyatına öncelik veren- Türk *literati*sinin [münevver sınıfı] toplanma mekânı olarak da biliniyordu. Konağın genç efendisi Rauf Bey, bir akşam etrafında ünlü kâtipleri topladığı vakit, konuşmayı Türk müelliflerinin seçkilerine getirdiğinde, Osmanlı lisanındaki harikûlade mecazların ve hitabet incilerinin zevkinden kelimenin tam manasıyla mest olduğumu söyleyebilirim. Tarih, felsefe ve buna benzer konular bu meclise sunulmamıştı ve siyasete gelince de konuşmalar -o dönemde görevde bulunan yüksek makam sahiplerinin sert bir şekilde eleştirilmelerine vesile olan- birtakım kıymetli mevkilere terfilerle veya bazı resmi ihsanlarla sınırlı kalıyordu. Zira herkes onların hatalarını nükteler eşliğinde hicvederek göstermeye veya uygunsuzluklarını, suistimallerini ve adaletsizliklerini süslü ve teferruatlı bir dille kanıtlama gayreti içindeydi. Ağır başlı akşam toplantılarından bu kadar söz etmek sanırım yeterli olacaktır. "İçki âlemleri" başlığı altında *Sketches of East*'de kapsamlı bir şekilde bahsettiğim, kadeh sohbetleri de denen neşeli akşam toplantılarına gelirsek, benim gözümde bunların her daim menfur ve mahzurlu olduğunu söyleyebilirim; zira hiçbir zaman alkollü içkilerden hazzetmemiştim ve akşam yemeği servisi başlamadan önce büyük efendilerin kendilerini mastikalarıyla sarhoş etmelerini bekleyerek saatlerce boş mideyle oturmak zorunda kalıyordum. Bu ortamlarda-

ki muhabbetler son derece kaba ve iğrenç idi, genç insanların önünde alenen ve serbestçe tartışılan mevzular ise Avrupa toplumunun en alt tabaka mensuplarını dahi mahcubiyetten kulaklarına kadar kızartacak nitelikteydi. Bu noktada Batı topraklarından gelen bir ecnebiye, kadının toplum üzerindeki etkisinin ne kadar faydalı olduğunu ve hayatı güzelleştiren unsurların iki cinsin sıkı bir şekilde ayrı tutulmasıyla bir arada bulunamayacağını ve sonunda da -günümüzde Doğu'da olduğu gibi- ahlaki çöküntüye götüreceği net ve açık bir şekilde görünüyordu. Saatler boyunca bir sandalyeye yapışıp kalmak ve bu arada -görgü kurallarına uygun düşmeyeceğinden- herhangi bir rahatsızlık belirtisi sergilememek yanında genellikle cinsel ilişkiyle ilgili en iğrenç hikâyelerle birlikte saçma-sapan, ehemmiyetsiz, çocukça konuşmaları dinlemek zorunda kalmak, yüksek idealler peşinde koşan genç ve coşkulu bir Avrupalı'nın birçok şey içinde maruz kalabileceği en korkunç ceza idi. Dil öğrenmekle birlikte gelen yenilikler mevcut olduğu müddetçe bu işkenceye katlanmak mümkündü ama daha sonraları bu toplantılar benim açımdan bir tür cehennem azabı halini aldığından, kışın sona ermesiyle birlikte Boğaziçi kıyılarında Kanlıca'da bulunan köşke geçmemiz bana büyük bir memnuniyet vermişti. Her halükârda, dünyanın en güzel yeri olan Boğaziçi'nde dumanlı odalardan kaçıp ciğerlerimi taze yaz akşamlarının havasıyla doldurmanın tadına varabilecektim.

Doğulu karakterin önde gelen özelliklerinden biri de olağanüstü iç huzuru ve uyumlu, mütefekkirane düşünce tarzıdır. Keza bu özellikler, aile hayatında da kendini gösterir. Bir ecnebi sıfatıyla ancak selamlığa girme iznim vardı, bütün gün boyunca kendimi yalnız hissediyor ve çalışmalarım için bol zaman buluyordum. Türk evlerinde geçirdiğim dört yıl, birçok açıdan manastırda geçmiş gibiydi, ancak daha sonraları, cemiyetin üst tabakalarından insanlarla muhatap olmaya başladığımda, sık sık yaptığım ev ziyaretleriyle bu monotonluğun dışına çıkacak ve çalışmalarıma biraz çeşni katacaktım. Bu evlerden birinde öğretmen, bir başkasında dost ve misafir olarak ama her defasında güler yüzle karşılanırdım, düzenli olarak

kaldığım aile dışında genellikle iki veya üç günü başka ortamlarda geçirdiğim olurdu. Bu muhtelif evlerden her birinde kendime ait geceliğim ve -bir divan, yastık ve battaniyeden oluşan- bana ayrılmış bir yatağım da olurdu. Hava karardıktan sonra bir eve gelişim, geceyi burada geçireceğim ve akşam yemeğine de kalacağım manasına gelirdi. Doğuluların, ama bilhassa Türklerin, misafirperverliği sınır tanımıyordu; bu durum onlar açısından sadece bir memnuniyet vesilesi olmakla kalmıyor, aynı zamanda dinlerinin en kutsal ödevlerinden birini yerine getirmek manasına da geliyordu. Bir Türk'ün sofrasına fazladan bir ya da iki kişinin oturması kendisi açısından büyük bir önem taşımıyordu, zira her defasında gelebilecek birkaç davetsiz misafiri tatmin edecek kadar yiyecek bulunuyordu; ister zengin, isterse fakir olsun bir Türk'ün sofrasında misafir olduğunda kendisi de son derece mutlu olacaktır. Ama beni özellikle etkileyen, sosyal hayatta aristokratik gurur ile sınıf farkının hiç olmayışıydı. Vezir, müşir, nazır veya Sultan'ın damadı, hepsi de beni aynı oranda içtenlikle karşıladı ve hiçbiri geçmişimi sorgulamadığı gibi, kimse de mali durumumu öğrenmeye çalışmadı ve anavatanımdaki evimde, mutlak bir inziva içinde yaşayan, kimsenin bilmediği bir Yahudi öğretmen olan ben, bugün, iki yıl gibi kısa bir zaman zarfında, en önemli ve varlıklı makam sahiplerinin sırdaşı haline gelmiştim. Özel ve resmi meselelerin bütün gizli yanları kendisine açılan bir dost ve misafir olarak, kısa bir zaman zarfında, İstanbul'da doğmuş ve Babıâli tarafından yetiştirilmiş bir *Efendi* kadar tahsilli ve bilgi sahibi olmuştum. Türk toplumundaki bu ayrıcalıklı yerim, zaruri olarak, Pera'daki Avrupalı diplomatik çevreler ve Batılı entelijansiya ile sıkça temasa geçmemi sağlamıştı. Viyana'dan tanıdığım Baron Schlecta'nın beni tanıştırmış olduğu alt kademelerden Avusturyalı hariciye memurları yanı sıra, Prusya, İtalya ve İngiliz sefaretleriyle de münasebetim vardı. Prusya elçiliğinde Kont Kayserling'e Türkçe öğrettim, İngiliz Sefareti'nin rezidansında başdragoman Kont Pisani tarafından o dönemlerin kudretli kişisi Lord Stratford Canning'e takdim edildim ve birçok kez kendisine, Mahmut Nedim Paşa'nın Bebek'teki konağına yapmış

olduğu özel ziyaretlerinde tercüman olarak eşlik ettim. Bu sert tavırlı adam, *Efendi* olarak düşündüğü kişinin akıcı bir İngilizce konuştuğunu işittiğinde hayret etmemiş de değildi. Türk gibi görünmem ve Türkler arasında, dilleriyle ilgili bütün bilgilere sahip olduğum yönünde edinmiş olduğum şöhret, çok geçmeden Pera'daki diplomatik çevrelerde konuşulur olmuştu. Suarelere ve toplu yemeklere davet ediliyordum, bu sayede Batılı sosyal hayata ilişkin ilk izlenimlere de sahip oldum, dürüstçe konuşmak gerekirse, buradaki sıkı etiket kuralları ile katılık başlangıçta hiç de hoşuma gitmemişti.

Türk toplumunun -yerli Rum ve Ermenilerin bile yerine göre çekinerek baktıkları- tüm kademelerine serbestçe giriş imkânına sahip oluşum, 1850'ler Türkiyesi'nin sosyal ve siyasal şartları hakkında muhtemelen herhangi bir Avrupalıdan çok daha derin bir öngörü kazanmamı sağlamıştır. Bu durum, Doğu medeniyetinden Batılı olana geçişteki ilk evreyi görmemi sağladığı için çok daha ilgi çekici olmaktadır. Evde, okulda, haremde, dinî alışkanlıklarda ve hükümet kademelerinde, haddizatında neredeyse her yerde kısmen kendiliğinden kısmen de zoraki bir değişim kendini göstermeye başlamıştı ve maatteessüf bu transformasyonun işte bu ilk evresi, bu metamorfozun nihai neticesi -bir başka deyişle- Doğu'nun Batılı tarzlara asimilasyonu hakkında bu kaygılı gözlemciye çok az ümit veriyordu. Üzerine bina kurulacak kadar sağlam bir zemin mevcut değildi ve çağdaş medeniyetin şu ana kadar sunuluşu haddinden fazla aceleye getirilmişti. Zira görünürdeki hedef Batı'nın -doymak bilmeyen- sabırsızlığını tatmin etmekti. Nereye baksanız, reform hareketinin aldatıcı, zoraki ve gerçek olmayan belirtilerine gözünüz takılıyordu; tüm bunlar, yüksek mevkilerden söylenen sözlere itaatten öteye geçmiyordu; asimilasyon zaruretinin kabul edildiği yerlerde bile, Doğulu karakterden Batılı olana geçiş neticede akim kalıyordu. Bu harekete önderlik eden kişilerle sürekli konuşmalarımda sıklıkla bu mevzuya temas etmiş ve her defasında -Asya ile Avrupa medeniyetleri arasındaki muazzam farka işaret ederek- tarihî, dinî ve sosyal gelişmeler üzerine kurulu tedrici bir ilerleyişin zaruri olduğunu savunmuştum.

Ama her defasında aldığım cevap da "Acele etmek zorundayız; yüzyıllardır sahip olduğumuz Doğulu kültürümüzden nefret ediyor, *Deus ex machinâ*[98] gibi bir anda Avrupalı olmamızı istiyorlar; bize biraz zaman tanısalardı, dönüşümümüz yavaş da olsa neticede daha etkili olurdu" şeklindeydi.

Günümüzde, Japonya'daki son olaylar göz önüne alındığında bu sözler, Müslüman Doğu'nun tembelliği ve ağırdan alma ruhu için kuru bir bahane olarak izah edilmektedir. Bu arada, hiçbir zaman İslam kadar aşırı ahlakçı olmayan Şinto inancının, Avrupa medeniyetinin etkilerine Hz. Muhammed'in muzafferane doktriniyle aynı kertede direniş göstermediği de gözden kaçmaktadır. Bundan da fazlası, Müslüman hükümdarların olabildiğince müstebit yönetimlerinin, çağdaşlaşma faaliyetini -Japonya'nın hürriyetperver müesseselerinin desteklediği oranda- köstеklediği de ne bugün ne de yarın fark edilecektir.

Paşamın konağındaki, yenilik hareketinin lehinde ve aleyhinde her türden argümanların öne sürüldüğü gece toplantılarını düşündüğümde, kendini inkâr etme ile -kaçınılmaz biçimde Batılı medeniyetin avantajlarını kabulle ilişkilendirilecek- görkemli geçmişin mecburen göz ardı edilişi arasındaki mücadeleden özellikle etkilendiğimi söyleyebilirim. Kendi başına hiçbir millet, "sahip olduklarımızın tamamı kötü ve başkalarının sahip oldukları da külliyen iyidir" diye düşünmeyecektir. Bu mevzunun daha düzgün bir şekilde ele alınmasını sağlamak açısından, dillerimize ve ilimlerimize vakıf Türklerin sayısı da yeterli değildi ve modern kültürleri yönünden, iyi bir fikir oluşturacak durumda olanlar arasındaki şahsi hırs ve rekabet de birçok iyi teklifin akim kalmasına yol açmıştı. Bu girişimin başında

98 *Deus ex machina*, bir kurgu veya dramada beklenmedik, yapay veya imkânsız bir karakter, alet veya olayın senaryo akışı içinde kimsenin ummadığı bir yerde aniden ortaya çıkması, örnek vermek gerekirse, anlatıcının bir anda uyanıp her şeyin rüya olduğunu anlaması veya aniden ortaya çıkan bir meleğin sorunları çözmesi için kullanılan Latince kalıp. Bire bir çevirisi "makineden tanrı" olup, antik Yunan tiyatrosunda bir tanrıyı canlandıran karakterin bir vinç (*machina*) yardımıyla yukarıdan indirilmesi anlamında kullanılmaktaydı. [ç.n.]

bulunan Reşit Paşa, son derece nazik ve saygılı, adil ve yurtsever bir insan, herhangi bir önyargının veya tarafgirliğin kendisini kösteklemesine ya da engellemesine müsaade etmeyen, güçlü bir enerjiye ve sebat hissine sahip, ayrıca hükümdarının da mutlak güven hissiyle onurlandırdığı bir devlet adamıydı. Bu arada, bizzat kendi talebeleri ve yardımcıları gizlice muhalefet edip, birçok planını akamete uğratmasaydı birçok konuda başarılı da olabilirdi. III. Napolyon'un sefiri M. Thouvenel'in, Fransızcayı birçok Fransız diplomatından daha iyi yazdığını söylediği Âli Paşa, Doğulu entrikacıların ve riyakârların kusursuz bir numunesiydi. Bu çelimsiz görünümlü ufak-tefek adam, vücuduna kıyasla kocaman bir kafaya sahipti; hafifçe kambur gibi durmasındaki sebep de muhtemelen buydu. Yavaş yavaş konuşarak, neredeyse zar zor duyulan kelimelerle, efendisinin ve hamisinin siyasetine karşı veryansın eder ama meseleleri düzeltmek için parmağını bile oynatmazdı. Masa başında veya salonda yanında olduğum sıralarda bana doğru yan gözle bakar ve ancak ketumiyetimden emin olup, zararsız olduğuma kanaat getirdikten sonra yanı başındakilerle yüksek sesle konuşmaya koyulurdu; ancak zengin kütüphanesinden bazı Çağatayca kitapları ödünç alışımdan itibaren, bir dilbilimci olarak siyasetle zerre kadar ilgilenmediğime -tümüyle- kanaat getirerek, bulunduğum ortamlarda rahatça kendini ifade etmeye başlamıştı. Gerçekten de birden çok kez sadrazamlık ve hariciye nazırlığı yapmış olan bu şahsın Kanlıca'daki konağında geçirdiğim saatler benim açımdan çok öğretici olmuş, reform hareketi ile Babıâli'nin yüksek memurlarının hayatı ve emelleri hakkındaki ilk izlenimlerimi de burada edinmiştim.

Âli Paşa'dan sonra, beni en çok etkileyen Fuad Paşa'nın şahsiyeti olmuştu. Bu uzun boylu, yapılı şahıs, zarif ve Avrupaî tavırları, kıvrak zekâsı ve mizah dolu *aperçu*leri [akılcı tespitleri] ile bir Türk'ten ziyade bir Fransız'ı andırıyordu ve bilindiği gibi zamanında sıradan bir askerî tabipken, ülkenin en üst makamına dek yükselmişti. Şu anda da üç reformcu paşadan biri olarak kabul ediliyordu. Adaletli ve yurtsever bir kişi olmasına rağmen, pozisyonunu fevkalâde ciddiye

alan biriymiş izlenimini vermiyordu. Umumi bir kayıtsızlık içinde olduğunu bile söyleyebilirdim, ama ince alaylarından Zat-ı Şahaneleri bile kendini kurtaramıyordu. Bir keresinde tesadüfen yanında bulunduğum bir ilham anında, kendisini "Evet, her yerde aydınlık var, sadece hazine dairesinde karanlık hüküm sürüyor" dediğini dahi işitmiştim.

Zamanında söylemiş olduğu *bon-mots* [nükteler] bugün bile hâlâ ortalıkta dolaşmaktadır; örnek vermek gerekirse, evinde misafir ettiği meraklı bir diplomat, haremin kapısını zorlamak istediğinde kendisine *"Monsieur, vous n'êtes accredité qu'à la Porte- au dela vous n'avez pas de droit"*[99] dediği bilinmektedir. Kendisinin Madrid'de fevkalâde elçi olarak bulunduğu dönemde verilen bir ziyafette, yanında oturan kraliçenin, domuz salamı üzerine yerleştirilmiş, yan yana duran İspanyol ve Türk bayrakları şeklindeki dostluk amblemine dikkatini çekmesi üzerine *"Madame! Je reconnais volontièrement l'emblème de l'amitié- mais comme Musulman, je ne peux pas reconnaître la neutralité du terrain"*[100] diye cevap verdiği de söylenmektedir. O günlerde kendisine ait Türkçe ve Fransızca *aperçu* ve şiirlerden oluşan bir külliyat oluşturmayı da başarmıştım, zira şairlik kabiliyeti babası meşhur İzzet Molla'dan tevarüs etmişti. İzzet Molla da zamanında Sultan Mahmud'a karşı bir hiciv yazmaya cüret etmiş ve ceza olarak da Küçük Çekmece'ye sürgüne gönderilmişti. *Mihnetkeşân* adını taşıyan uzun şiirini de orada kaleme almıştı; bu şiirde şefkatli baba, isimlerinin sonu kâfiye ile biten iki oğlu Fuad ve Reşad'ı Allah'ın koruyuculuğuna emanet etmektedir. Daha sonraları Fuad da iki oğluna keza sonları kafiyeli Nazım ve Kâzım isimlerini koyacaktı. Fuad, hayatı boyunca Âli'nin sadık bir dostu olarak kalmıştı; onun entelektüel üstünlüğünü memnuniyetle kabul etse de istihza oklarını kendisinden

99 Bunun tam tercümesi "Mösyö, akreditasyonunuz kapıya kadar, ötesine hakkınız yok" şeklindedir. Burada, Babıâli'nin Fransızca karşılığının da "La Porte" yani *kapı* olduğunu da hatırlatmak yerinde olacaktır. [ç.n.]

100 "Hanımefendi! Dostluk amblemini memnuniyetle kabul ederim- ama bir Müslüman olarak arazinin tarafsızlığını tanıyamam". [ç.n.]

esirgemeyecekti. Fuad Paşa, bana karşı her zaman ziyadesiyle lütufkâr olmuştur, sadece benim -somut neticeler elde etmeksizin- bilgiye susamışlığımı, daha çok aç bir adamın bir bardak su için kıvranmasına benzetmişti; *"Kuşişi bi faide, vesme ber abrui kur"*[101] benim için sıkça söylediği Farsça beyitti.

O tarihlerden itibaren, ülkenin iç ve dış siyasetinde bu üç reformcu paşadan -yani Reşid, Âli ve Fuad'dan- başka ancak birkaç kişi ön plana çıkabilmiştir. Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa ile Mehmet Rüştü Paşa bu istisnaları teşkil etmektedir. Bunlardan ilki Kıbrıs doğumludur, uzun bir süre Londra sefirliği yapmış olduğundan -diğerinin Fransa yanlısı olduğu kadar- İngiltere yanlısıdır. Kıbrıslı'nın karısı İngilizdi ve doğduğu adanın Britanya İmparatorluğu tarafından gelecekte ilhak edileceği düşüncesiyle bu evliliği yaptığı düşünülüyordu. Siyasetinde, müstakil hareket etmeye yönelik birçok kanıt sergilemiş ve saray çevresinde kendisinden sonra sadrazamlığa getirilecek kişi kadar yumuşak başlı olmadığını da göstermiştir. Mütercim sıfatıyla anılan Rüştü Paşa ise, o zamanlarda dahi hürriyetperver olarak tanınıyordu ve Midhat Paşa ile birlikte daha sonraları Sultan Aziz'in tahttan indirilmesinde önemli bir rol oynayacaktı. Her ikisinin konağına rahatça girip çıkmaktaydım, lakin bu ikisi, Fuad ve Âli Paşaların konaklarına düzenli olarak uğramam yüzünden bana karşı mesafeliydiler; yine de bu tutumları evlerindeki hüküm süren havayı gizleyemiyordu. O zamanda ön planda yer alan kişiler arasında Arifi Efendi, Safvet Efendi ve de -Âli Paşa'nın hizbinden ve sonraları önemli makamlara gelecek olan- Server Efendi bulunmaktaydı. Bunların hepsi de ıslahatçı partinin coşkulu mensupları olup, Batılı medeniyetten ileri derecede etkilenmiş kişilerdi, ama hiçbiri de siyasî liderlerin dokunduğu kumaştan yapılmamıştı. Yanar-döner siyasete dâhil olanlar arasında, kendini saray çevresinin elinde körü körüne oyuncak ettiren ve Sultan Abdülmecid'e Hazine-i Hassa'da belirlenenin çok üstünde para tahsis etmekten çekinmeyen, zamanın Maliye Nazırı Mehmet Hasib Paşa da bulunuyordu. Fuad Paşa, konuyla

101 "Körün gözüne sürme çekmek beyhude bir iştir". [ç.n.]

ilgili olarak kendisini çağırıp hesap vermesini istediğinde, "Banknot matbaası çalışıyordu, ben de birkaç milyon az ya da çok basmasının fark etmeyeceğini düşündüm" demişti. Ayrıca Harbiye Nazırı Rıza Paşa vardı, Tophane Müşiri Fethi Paşa ile birlikte, dönemin en güçlü ve en nüfuzlu adamı olduğu söylenebilirdi, sarayla akrabalığı olduğu gibi son derecede zengindi, zira muazzam miktarlarda parayı zimmetine geçirdiği söyleniyordu. Rus sempatisi yüzünden akabinde Nedimof olarak anılacak Mahmud Nedim Paşa da -sonuncu olmasa da- son sırada geliyordu. Damadının Fransızca hocası olarak -haftanın üç gecesi yatıya kalmak suretiyle- bu zatın konağında iki yıl geçirdim; daha o tarihlerde bile, sonraları Türkiye'ye büyük zararları dokunacak bu adamdan hiç hazzetmemiştim. Gerçek bir Doğulunun numunelik örneği olduğu gibi, Türkün karakterini teşkil eden iyi vasıflardan birine dahi sahip değildi. Gece yarısından itibaren saatlerce devam eden içki alemleri esnasında şarkılar yazmaya kalkar, rakının verdiği ilham altında güfteleri kâğıda dökerken, yanındaki Mevlevi dervişi de uygun bir ney taksimiyle kendisine eşlik ederdi. Daha sonraları bu şarkılar Sultan'ın haremindeki kadınların çok hoşuna gidecek ve akabinde elde edeceği nüfuzlu mevkilere katkıda bulunacaktı. Bir siyasetçi olarak herhangi bir yeri olduğu söylenemezdi, zira Batılı meselelerdeki cehaletinin sınırı yoktu. Hariciye Nezaretine vekâlet ettiği dönemde Lord Stratford Canning kendisini Bebek'teki konağında ziyaret etmişti, bu esnada ben de tercüman olarak yanında bulunuyordum. Bu şahsın, ziyaretin konusunu teşkil eden Süveyş Kanalı'na ait coğrafi bilgiler hususundaki cahilliği benim bile yüzümü kızartmıştı. Daha sonraları Ignatieff'in[102] modern Türkiye'yi yerle bir etmek üzere harekete geçen Rusya hesabına bu canavarı zahmetsizce avcunun içine alabilmesinde şaşılacak bir taraf da yoktu.

Yukarıda saydıklarımdan başka, eski ekolden kıymetli bir Türk olan Damat Kamil Paşa'nın dostluk ve misafirperverliğinden de is-

102 Dönemin Rus elçisi. [ç.n.]

tifade etmiştim, kendisinin muazzam bir serveti vardı. Doğu ile Batı arasındaki tereddüdüne rağmen, ileri yaşında Fransızca öğrenmeye koyulmuştu, beni de çok seviyordu zira Fénelon'un *Télémaque*'ını çevirme teşebbüsünde onun için ayaklı sözlük yerine geçiyordum. Bebek koyundaki konağında mütefekkirane bir hayat sürüyor, okuduğum Türkçe şiirlerden de büyük bir zevk alıyordu.

Şahsi münasebetimin olduğu ve dostluklarından istifade ettiğim tüm Türk devlet adamlarını burada sıralamak beni çok uzaklara götürecektir. Bu arada o dönemin *literati*siyle de ilişkilerim oldu; tarihçiler Şinasi Efendi, Cevdet Efendi ve Hayrullah Efendi, hepsi birden bana yardımcı olma nezâketini gösterdiler. Bu arada, Babıâli nezdinde büyük itibarı olan Rıfat Paşa'nın -sonrasında da oğlu Rauf Bey'in- hanesine mensup oluşumun da bu duruma katkısı olduğunu düşünüyorum. O günleri düşünmekten büyük zevk alıyorum. Büyük ölçüde Türk-Rus savaşının etkisiyle ortaya çıkan devletin iflası ve genel yoksullaşma halinin getirdiği tehdit edici kara bulutlara rağmen, 1850'lerin Türkiyesi'nin Avrupa'da bir saygınlığı da vardı, zira finans dünyamızda, *Concert of Europe*'un[103] en genç üyesi olan bu ülke borç üzerine borç almaktan çekinmemişti, Türk toplumu zengindi ve yabancı paranın gücüne dayanarak zevk ve sefa içinde yüzmeye başlamıştı. O dönem, ülkenin ve hükümdarının içine gömüldüğü çocukça bir umursamazlık ve her şeyi oluruna bırakma dönemiydi. O günlerin gerçek bir prototipi olan Sultan Abdülmecid nazik bir hükümdardı, devlet işlerini memnuniyetle yüksek memurlarına bırakmış, kendini de saray hayatının her türlü zevkine vermişti; dış görünüşte Avrupalı tacidarları her yönüyle taklit etmeyi samimiyet-

103 Avrupa Milletler Camiası. "Avrupa Uyumu" veya "Uluslararası Viyana Düzeni" olarak da bilinir. Napolyon Savaşlarının sona erdiği 1815 yılından, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılına kadar geçen dönemde Avrupa devletlerinin uluslararası arenada siyasî güçler dengesini gözeterek hareket etmelerini sağlayan sistem. Bu sistem, Napolyon İmparatorluğu'nu mağlup eden dört devlet, Avusturya, Prusya, Rusya ve Britanya tarafından Viyana Kongresi'nin ardından kurulmuş, daha sonra Fransa da dâhil edilmiştir. 1856 yılında Osmanlı İmparatorluğu da Avrupa Uyumu'nun üyesi olacaktır. [ç.n.]

le denerken, biraz önce isimlerini zikrettiğimiz reformcu üçlünün elinde -kendi isteğiyle- oyuncak olmuştu. Diplomatik yemeklerde Avrupalı sefirlere kendi eliyle Havana purolarından ikram eder ya da hasbelkader misafiri olan bir Avrupalı prensesin koluna girmesini ister veya resmi kabullerde bulunduğu zaman yabancı temsilcilerin ellerini sıkarken mükemmel bir centilmen zarafetiyle hareket ederdi. Bu arada sadece iki nesil önce Avrupalı sefirlerin Sultan'ın huzuruna uzun kaftanları içinde ve iki yandan kollarını tutan iki hizmetkâr eşliğinde getirildiğine çok az kişi inanırdı. Babası Sultan Mahmut, resmi kabullerinde, hazine dairesinde sergilenen giysiler arasında hâlâ görebileceğimiz, Macar tarzı zengin işlemeli bir üniforma giyerdi. Ama Sultan Abdülmecid, Paris'te *Dusetoy* tarafından dikilen sade bir siyah takım elbise giyer ve şehrin sokaklarında at sırtında göründüğünde, tezahürat yapan kalabalıkları beyaz eldivenli eliyle selamlarken, kendisinin Hz. Muhammed'in dünyevi temsilcisi, gerçek inanç sahiplerinin halifesi ve hâlâ üç kıtada uzanan bir imparatorluğun güçlü bir otokratı olduğunu kimse düşünmeyebilirdi. Tüm bu zarif tavırlarına rağmen, yine de Doğulu bir despot ve müstebit olarak kalmıştı. Fuad veya Âli Paşaların önünde kendini bu şekilde gösterdiği vakit, bu iki devlet adamı kendi yakın çevrelerine bu hususta yorumlar da yapıyordu. Bu konuşmalarda Sultan'ın öfke dolu feveranları aslına uygun olarak aktarılırdı ve Fuad Paşa, bir keresinde hazineden çektiği avanslar konusunda kendisine serzenişte bulunmaya kalktığında aldığı cevap "Ülkenin hükümdarı ve bu mülkün sahibi olan Osmanlı Sultanı ben değil miyim?" olmuştu. Tabiatıyla ecnebilerin bu tarz öfke nöbetlerinden çekinmesine gerek yoktu, zira Sultan onlara karşı daima nazik bir şekilde davranırdı. Bir keresinde -Yukarı Mısır'da keşfolunan ve Peygamber'in mührünü taşıdığı iddia edilen bir mektubu satmak amacıyla gelen- bir İngiliz ve bir İtalyan'a, Sadrazam Kıbrıslı Paşa'nın emriyle tercümanlık yapmak üzere iştirak ettiğim bir kabulü zevkle hatırlıyorum. Otantikliği şüphe götürür bu tarihî eser için bu iki şahsa yüklü bir para ödenmişti.

Yaklaşık beş adım uzağımda oturan Sultan, alçak bir sesle bana, bütün Macarların Türkçeyi bu kadar rahatlıkla konuşup konuşamadığını sormuştu. En dokunaklısı da Lord Stratford ile konuşmalarıydı. Kendisine "Baba" diye hitap eder ve tavsiyelerine uymaya çalışırdı.

İstanbul'daki tecrübelerimin ayrıntılı bir anlatımı ciltler tutar. Buna mukabil, Pera'daki diplomatik mahfillerde, Babıâli ve Türklerin aile hayatlarıyla aşina olan yegâne ecnebi olarak tanınmaktan büyük bir haz aldığımı söylemek yeterli olacaktır. Böylece kısmetime düşenden memnun olabilirdim. Gelirim büyük oranda artarken, açlık, sefalet ve yalnızlığa karşı verdiğim sonu gelmeyen mücadeleler sonrasında belli bir ölçüde zenginlik, rahatlık ve üne kavuşmuştum; ama söylemesi garip kaçsa da gelecekteki kariyerim hususunda bir karar verememiştim ve hangi istikamete doğru gideceğimi de bilmiyordum. Zira bir dönem için en büyük tutkum Avrupalı sefaretlerden birinde bir tercüman olmaktı: Pera mahfillerinde belli bir oranda temayüz eden, hizmetkârların eşliğinde gösterişli bir ata binerken gördüğüm ve Babıâli'de onurlandırıldığına ve korku saçtığına tanık olduğum tercümanlardan biri gibi. Ama böyle bir amaca ulaşmak için asla büyük bir gayret göstermedim, çünkü böyle bir pozisyonun ancak ilgili hükümetlerle kurulacak resmi bağlantılar üzerinden sağlanacağını biliyordum. Buna mukabil, özellikle Hariciye Nezaretindeki Tercüme Kaleminde uzun bir müddet istihdam edildiği için, kariyerini -gayet iyi bilindiği üzere- Lahey'de Osmanlı sefiri olarak tamamlayan sabık meslektaşım Murad Efendi benzeri, en yüksek makam sahipleriyle olan ilişkilerim bir işe yarayabilir ve benim açımdan Babıâli nezdinde bir iş bulmak çok daha kolay olabilirdi. Sebebini söyleyemeyeceğim ama Türkiye'de, Avrupa'da ancak tahammül edilen bir devlette, bir kariyer yapmak benim için hiç de cazip görünmüyordu. Burada resmi görevlilerin maaşları düzensiz olarak ödeniyor ve istikballeri de mutlak surette amirlerinin kaprislerine bağlı bulunuyordu; terfiler kat'i surette şahsi liyakate bağlı değildi ve bir bütün olarak bakıldığında böyle bir devletin hizmetine girmenin benim açımdan bir cazibesi de yoktu.

Muhtemelen benzeri saikler beni Avrupalı devletlerden herhangi birinin hizmetine girmekten de alıkoymuştu, zira biz Avrupalılar da Türkiye'yi ölüm döşeğine düşüren aynı hastalıktan mustariptik; ama ailevi kökenim ve mali imkânlarımın yeterli olmayışı yüzünden kendi vatanımda bir diplomatik makamı düşünmeye bile cüret edememiştim. Bunlara ilâveten, vakit geçmeden böyle bir resmi dairedeki en büyük başarılardan bile muhtemelen bıkıp usanacaktım, zira hepsinden evvel sahip olduğum hürriyet hissi uzun vadede herhangi bir müdahaleye ve geri plana atılmaya tahammül gösteremeyecekti. İkinci sebepse, sadece olağanüstü işlerden zevk alan bir hayalci ve heveskâr olmam ve olmaya devam edeceğimdi; olmayan hayaletlerin peşinden paldır-küldür koşan bir adam, kendine gelip de, ne istediğine ya da ne yapabileceğine bir türlü karar veremiyordu. Belki de bazıları, olağanüstü işlerin üstesinden gelmeleri için tam da bu tarz insanlara başvurulduğunu ve -biraz düşündükten sonra- birçok çılgınca girişimin yanına dahi yaklaşmamış olabileceğimi de söyleyeceklerdir. Doğrudur; fakat böylesine yanlış hesaplanmış ve kötü organize edilmiş adımların kusur ve hataları da göz ardı edilmemelidir ve bu türden kusur ve hataların etkilerini seyahatlerim esnasında ve hayatımın sonraki dönemlerinde sıkça tecrübe ettiğim de olmuştur!

Bütün bu karmaşık tutkularım ve gayesiz çabalarımdaki yegâne teselli ve sığınma noktası, çalışmalarımın sürekli olarak ilerleme göstermesi ile hayatımın erken dönemlerinde kabul ettiğim *"Nulla dies sine linea"*[104] prensibine sadık kalarak, kayda değer bir günü bile boş geçirmeyişimdir. Türk dili alanında, ancak yerinde pratik yapma ve sürekli konuşmayla öğrenilebilecek bazı hususi incelikleri kazanmada kendimi mükemmelleştirirken, Türk evlerinde gecelemeye başlayışımdan itibaren bulabildiğim el yazmalarını okumaya koyuldum ve böylece bu tarz manüskrileri deşifre etmenin en büyük zorluklarının üstesinden geldim, ayrıca Osmanlı tarihinde de hızlı bir gelişme kaydettim. Kütüphanelere girmeye ve daha önce sadece ismen bildiğim

104 Latince, "Okumadan -ya da öğrenmeden- geçen gün, gün değildir". [ç.n.]

bazı tarihî çalışmaları tetkik etmeye iznim olduğundan, Macaristan tarihiyle alâkalı çok fazla esere ulaştım ve edebi kariyerime bunları tercüme ederek başlamaya karar verdim. Bütün bunlar yanında, konuşma dili üzerine tetkikleri de ihmal etmedim ve 1858 yılında Georg Köhler tarafından Pera'da yayınlanan ve 14.000'den fazla kelime içeren bir Almanca-Türkçe cep sözlüğü beni kamuoyuna tanıtan ilk eserim oldu. Keza bu çalışma, İstanbul'da basılan ilk Almanca kitaptı. Bu tümüyle bilimsel meşguliyete, çok geçmeden gazete yazılarını da ekledim, zira Babıâli'nin siyasî mahfilleriyle olan dâimi ve samimi münasebetim, günün siyasî meseleleri hakkında doğru bilgilere ulaşmamı sağlıyordu. Eski İstanbul, Pera'dan sadece Haliç ile ayrılmış olmasına rağmen -Türk mahfilleriyle Pera arasındaki güçlü *démarcation*[105] hattı cihetiyle- Avrupalı hayatın bu merkezinden ziyadesiyle kopmuş bir vaziyetteydi. Avrupa mahallesine yaptığım düzenli günlük ziyaretler esnasında siyasetçiler ve gazetecilerle de temaslarım oluyordu. En son haber ve ifşaat hakkında bilgi verebilecek bir kaynak olarak aranan ve saygı gören biri olmuştum. Pera'daki dünyanın İstanbul'da olup bitenlere dair ne kadar az şey bildiğini görerek şaşkınlığa uğruyordum. Bu dünyayı doğru bilgilerle aydınlatmada gecikmedim ve bu sayede aslında isteyip, arzu etmesem de bir muhabir ve gazeteciye dönüştüm. İlk gazetecilik dürtülerimi, *Augsburger Allgemeine Zeitung*'un -aynı zamanda bir Prusyalı subay olan- muhabiri Reiner üzerinden kazanmıştım. Kendisine bazı notlar göndermiştim, o da bunları yazışmalarına eklemişti. Sonrasında da Türkçe "Reşid" ismim altında Budapeşte'deki *Pesti Naplo* gazetesi için mektuplar kaleme almaya başladım ve bunların karşılığında elime geçen ise bir ücret yerine sadece yurtsever takdirler oldu. Viyana'nın dikkati, Macar gazetelerindeki yazılarımın özgünlüğüne çekildiğinde, *Wanderer* gazetesi de beni düzenli muhabiri yapacaktı. Öğretmen, tarihçi, softa ve linguist gibi çok yönlü meşguliyetlerim arasında, Macarların kökenlerine ilişkin araştırmalarım daima en başta geliyordu. Macar dili ve milletinin bugüne dek izah edilememiş gizemli kö-

---

105 Gayri-resmi sınır çizgisi. [ç.n.]

keni, linguistik çalışmalarıma başladığım tarihten itibaren özellikle ilgimi çeken bir konu olmuştu. Keza bu mevzu gençlik fantezilerim içinde de yerini almıştı, zira okul günlerimde bu mevzuları bizlere açıklamak için çok sayıda hikâye ve efsane anlatılmıştı. Günümüz Macarlarının cengâver atalarının savaş kampanyaları her zaman için Macarların kalplerinde Asya derinliklerindeki topraklara dair hususi bir ilgi ve şairane bir cazibe duygusu uyanmasına sebep olmuştu ve (Ural-Altaylıların batıya doğru büyük göçleri esnasında ana yurdu olarak kabul edilen) Orta Asya bozkırlarının bugüne dek ardında gizlendiği perdeden, Avrupalıların nazarında bir ulusun romantizm ve ilhamına kaynak oluşturacak türden en harika tablolar hayal meyal izlenmekteydi. Asya içlerinden gelen Doğuluların rengârenk kıyafetlerine baktığımda, tabiatıyla bu merakım da ziyadesiyle canlanıyordu. Yerlere kadar inen kaftanlarının güzel renkleri, bellerindeki fişeklikler, gururlu ve vakur duruşları bu eski-dünya karakterleriyle akrabalığı daha da arzulanır hale getirmekteydi. Macar ve Türk dilleri arasındaki benzerliklerin Asya içlerine doğru giderek arttığını da fark ettiğimde, zihnimin en derinliklerinden Orta Asya'daki bu *terra incognita*'nın[106] benim için beklenmedik sürprizlerle dolup taştığına dair düşüncelerin geçmesini engelleyemiyordum.

Macar milletinin kadim tarihini araştırmaya yönelik gerçek saik çocukluk günlerime dek uzanmaktadır. Geçmiş gün, bir mısır tarlasında oyun arkadaşım çocuklarla birlikte oturuyordum. Hasat mevsimiydi ve Fort Komárom'un düşüşünün üzerinden fazla bir zaman geçmemişti. Bazı *Honvéd*ler,[107] hüzünlü ve perişan bir görünümde, bağımsızlık savaşının sona ermesinden sonra dağınık nizam halinde evlerine dönüyorlardı; mücadelelerinden bahsetmek için bulunduğumuz tarlanın önünde mola verdiklerinde, anlattıkları hikâyeler bizleri ziyadesiyle üzmüştü. Tarlanın sahibi olan yaşlı bir köylü, bizi teselli etmiş ve "Her şeyin zamanı var. Milletimizin ne zaman başı

106 Latince, "bilinmeyen topraklar". [ç.n.]

107 O tarihlerde, Macar bağımsızlık savaşına katılan gönüllü askerler için kullanılan bu ibare, sonraları tüm Macar askerlerine teşmil edilmiştir. [ç.n.]

sıkışsa, Asya topraklarından kadim Macarlar yardımımıza koşar, zira bizler de onların soyundan geliyoruz; bu defa da bizi hayal kırıklığına uğratmayacaklar. Emin olabilirsiniz" demişti. Ben de kendi kendime "Demek kadim Macarlar" var diye düşündüm ve o tarihten itibaren de bu düşünceyi aklımdan çıkartamadım. Bu sözler eski bir gelenekten mi, yoksa daha sonra ortaya çıkan bir tarihî efsaneden mi kaynaklanıyordu, bunu söylemek mümkün değildi, ama çarpıcı olan husus bu "kadim dünya" hikâyesinin asırlar sonra dahi milletin ortak hafızasında yaşamakta oluşuydu. Bunları anlatan köylü, okuryazar biri de değildi ve kulaktan dolma bilgilerle konuşuyordu.

Mukayeseli filoloji alanında yapmış olduğum tetkiklerin tabiî bir neticesi olarak, iptidai Macar tarihinin karanlık kısımlarında bana yol gösterecek birkaç ışık huzmesini Orta Asya'da bulmayı ümit etmekteydim. Çağatayca veya Doğu Türkçesi de diyebileceğimiz Orta Asya'da konuşulan dil, o tarihlerde ancak Fransız oryantalisti Quatremère'in çalışmaları sayesinde Batı'da bilinir olmuştu. Osmanlıların yazı ve konuşma dilleri arasındaki münasebete bakarak edindiğim izlenime göre, bozkırın ve Amu Derya Nehri'nin öte yanındaki kasaba sakinlerinin tabirleri arasında, Macar diliyle anlamlı benzerlik ve münasebet ortaya koyacak linguistik unsurları bulmanın ümidi ve beklentisi içindeydim ve neticede önemli keşifler yapmaktan geri kalmayacak ve bu köken konusunun çözümlenmesine büyük katkılar sağlayacaktım. Orta Asya'ya yolculuk yapma fikri senelerdir aklımdaydı; bunu hep düşünüyor ve -Mekke dönüşü İstanbul'a uğrayan-muhtelif Orta Asya hanlıklarından gelen hacılarla temasa geçmeye çalışıyordum. Öte yandan, bulduğum her Çağatayca metin parçasını anında okuyup bitiriyordum ve meşhur Âli Paşa'nın -çok sayıda bu tarz kitap bulunduran- kütüphanesine girme iznini aldığımda mutluluğumun haddi hesabı yoktu. Türkler, bu merakıma bir tür edebi çılgınlık gözüyle bakıyorlardı. Sabit bir işi ve geliri olmayan, günü gününe yaşayan benim gibi birinin böylesine muğlak, faydasız ve gülünç bir şey karşısında bu kadar coşkulu olmasına bir mana veremiyorlardı ve esprili Fuad Paşa, daha önce bahsettiğim ifadesiyle

heyecanımı yatıştırmaya çalışmıştı. Bu arada diğer Türkler de *"Allah akıllar versin"* demekten kendilerini alamıyorlardı. Milli hissiyatları ancak çok sonraları kendini gösterecek olan Türkler, Arapça ve Farsçanın garip bir terkibiyle yetinmekteydiler. Hakiki Türkçe kendilerine hiç de uygun düşmüyor, hatta bunu avama mahsus bir dil olarak görüyorlardı. Ana dilleri olan Türkçe'nin İç Asya'nın kardeş lehçeleriyle olan ilişkisi hakkında -o da varsa- son derece sathi fikirlere sahiptiler. Türk dili tetkiklerim onlara çok garip geliyordu; daha fazla bilgi toplamak için bu uzak ve güvensiz bölgelere seyahat etme tutkumu anlamaları ise mümkün değildi. Beni, hoş ve rahat bir hayat sürmek için, nüfuz sahibi büyük adamların teveccühünün peşinden koşmaktansa, kurtulmanın kesinlikle mümkün olmadığı en büyük yoksunluk ve tehlikelere atılmayı tercih eden bir manyak olarak görmekteydiler. Birçoğu başlarını sallayarak bana merhametle bakıyordu; hatta Orta Asya'dan gelen -ve sıklıkla İstanbul'a da uğrayan- paçavralar içindeki yarı-çıplak hacılarla birlikte göründüğümde, bazı dostlarım benden uzak durmaya başlayıp, iflâh olmayacak kertede kaybolmuş olduğumu ilân edeceklerdi.

Bu esef verici cehalet işaretleri ile birlikte yüksek ideallerin hiç olmayışının beni zerre kadar rahatsız etmediğini söylememe gerek yoktur. Benimsemiş olduğum Türklüğüm, sahte Doğulu karakterim ve tabiatım, hepsinden öte dış görünüşümle sınırlıydı; benliğimin derinliklerindeyse Batı'nın ruhu yatıyordu ve Asya toplumlarının hayat ve düşüncelerine ne kadar derinden nüfuz edersem Batılı değerlere o kadar tutkuyla ve samimiyetle bağlanıyordum, zira insanlığa değer emelleri sadece orada bulmakta, sadece orada gerçekten soylu ve yüce değerleri görmekteydim. Beni kısırlaştırmasından korktuğum İstanbul'daki hayatımı geride bırakma kararlılığım değişmemiş, sadece planlarım zaruri seyahat imkânları sağlanıncaya kadar -bir şekilde- ertelenmişti. Edebi çalışmalarımı takdir eden Macar Bilimler Akademisi, beni muhabir üye olarak kabul etmişti ve akademiye kabul konuşmamı yapmak üzere dört yıllık bir aradan

sonra 1861'de Peşte'ye döndüğümde Başkan Kont E. Dessewffy'ye planlarımdan bahsetmiş ve akademinin seyahat için bir katkıda bulunmasının mümkün olup olmadığını öğrenmek istemiştim. O tarihlerde Macar Akademisi'nin durumu pek de iç açıcı değildi, yine de bir talih eseri bilimsel geziler için zamanında bin florinlik bir bütçe ayrılmıştı. Enerjik ve önyargısız bir insan olan Kont Dessewffy de vakit kaybetmeden bunu alabileceğime karar verdi. Sadece bir şartı vardı: Asya içlerine Macar dilinin ilişkilerini araştırmak için gidecektim. Başkan'ın bu kararına -bedensel kusurlarım ve çelimsiz görünüşüm, belki de verilecek paranın yetersizliği sebebiyle- başlangıçta, bazı üyelerin itirazları da oldu. Bu itirazlarını oturumda da dile getirdiler ama Kont, kararından dönmedi ve hevesli bir kranyolog,[108] Macar kafataslarıyla kıyaslamak üzere bazı Tatar kafataslarını getirmekle görevlendirilmemi de istediğinde, Kont, "Üyemizden istediğimiz, hepsinden önce kendi kafatasını sağ salim geri getirmesi ve bu vesileyle kendisine tevdi edilen görevi layıkıyla ifa etmesidir" diye cevap verdi.

Orta Asya hakkında o günlerde Avrupa'da çok az şey bilindiğinden, ülkemin tahsilli yurttaşlarının o uzak diyarlara dair zerre kadar telâkkisi bulunmuyordu; neticede bu işe girişilmesini savunan taraf kazandı ve üyelerin ekseriyeti de bunun büyük bir risk olduğunu düşünmelerine rağmen sonunda rıza gösterdiler. Beni en içten dostluk gösterileriyle uğurladılar ve herhangi bir tehlikeye karşı Latince yazılmış aşağıdaki serbest geçiş belgesini elime tutuşturmayı da ihmal etmediler:

Magyar Academia.

Academia Scientarium Hungarica sub Auspiciis Potentissimi et Inclitissimi Principis Francisci Josephi II. Austriae Imperatoris et Hungariae Regis vigens.

Lecturis Salutem.

---

108 Kafatası uzmanı. [ç.n.]

Socius noster Vir ingenuus honestissimusque Árminius Vámbéry Hungarus eo fine per nos ad oras Asiae Tartaricas mittitur; ut ibidem studio et disquisitoni linguae et dealectorum Turcico-Tartaricarum incumbat et sic nova perscrutandae linguae nostrae popularis Hungaricae, familiae altaicae cognatae adminicula scientifica procuret.

Omnes igitur Viros Illustres, qui literas has nostras viderint, quive, vel Rei Publicae administrandae in Imperiis Summorum Principum Europaeorum funguntur, aut secus amore literarum tenentur, rogamus obtestamurque, ut eidem Socio nostro Arminio Vámbéry in rebus quibuscunque, quae ad promovendum eius scopum literarum pertinent, gratiose opitulari eumque benevola protectione sua fulcire velint.

Datae Pestini in Hungarica, die 1 Augusti anno mdccclxi.

BARON JOSEPHUS EÖTVÖS

(Acad. Sci. Hung. V. Praeses)

DR. FRANCISCUS TOLDY,

(Acad. Sci. Hung. Secretarius perpetuus)

[Mühür][109]

Ülkemin iyiniyetli beyefendileri, Türkistan hanları ve Türkmen reisleriyle muhatap olurken bu tavsiye mektubunun işe yarayacağı-

109 Söz konusu mektubun takribi tercümesi aşağıda verilmiştir: "*Macar Akademyası. En üstün güç ve ilme sahip, Avusturya İmparatoru ve Macar Kralı Prens II. Franz Joseph'in himayesindeki Macar Bilimler Akademisi [bu mektubu] okuyanları selamlar. Bir Macar beyefendisi ve seçkin bir şahıs olan üyemiz Árminius Vámbéry kendisini Türk-Tatar dilinin –ve de elitlerin konuştuğu lehçenin– tahlil ve tetkiklerine verebilmek, ayrıca Macar halk dilinin Altay dil ailesiyle olan ilişkilerinin derinliğine araştırılmasını sağlayacak bilimsel verileri toplamak için, masrafları tarafımızca karşılanmak üzere, Küçük Asya'nın Tatar sınırlarına gönderilmiştir. Bundan maada, mektuplarımızı gören tüm seçkin insanlara, Avrupa'nın yüksek prenslerinin imparatorluklarındaki cumhuriyet idarelerinin başında bulunanlara ya da okuma aşkına sahip olanlara, kendisini zarif ve lütufkâr korumaları ile destekleme çağrısında bulunmak isteriz. Peşte, Macaristan. 1 Ağustos 1861. Baron Josephus Eötvös (Başkan), Dr. Franciscus Toldy (Daimi Sekreter)*". [ç.n.]

nı ümit etmişlerdi. Ama, kâfirlere ait bu yazıyı bozkırda veya Amu Derya üzerinde göstermenin, en azından, darağacını veya celladın kılıcını garantileyeceği manasına geleceğini düşünmedikleri belli oluyordu.

Olağanüstü beklentilerle dolu biçimde İstanbul'a gitmek üzere 1861'de ikinci kez Peşte'den ayrıldım. İlkbaharın başında Anadolu ve İran üzerinden gezilerime başlamama imkân verecek zaruri hazırlıkları orada yapmak istiyordum. Kambiyo komisyonu anlamsızca yüksek olduğundan, Avusturya banknotları halindeki bin florin, yedi yüze inmişti bile ve İstanbul'da birkaç ay daha kalmanın masrafı, elimdeki hazır paranın biraz daha azalması manasına geliyordu. 1862 Martı'nda Trabzon'a gitmek için Lloyd şirketinin *Progresso* adlı buharlı gemisine bindim, belimdeki kemerde beni ancak Tahran'a götürmeye yetecek kadar para bulunuyordu. Kalkıştığım işin riskini, belki de deliliğini, ayrıca beni bekleyen tehlikeleri o zamanlar fark ettiğim de pek söylenemezdi. İstanbul'daki her türden arkadaşlarımdan ayrılmak kolay olmamıştı. Bu soylu insanlar, bana yardım etmek ve -düşündüklerine göre- mahvoluşumu olabildiğince geciktirmek için ellerinden geleni yapmışlardı. O an için sadece İran'a kadar gitmemi tavsiye etmişlerdi; zira o dönemde Tahran sarayındaki Osmanlı sefiri ve fevkalâde elçisi -hâmim olan Rauf Bey'in yakın dostu- Haydar Efendi idi. Elimde Âli Paşa'nın resmi tavsiye yazısı yanında Babıâli'nin mümtaz memurlarının imzalarını taşıyan ve benim gibi eksik akıllı bir zavallıyı onun nazik ihtimamına emanet eden bir kolektif mektubu da taşıyordum. Bu mektuplarda, Avrupa asıllı oluşuma, yolculuğumun hedef ve gayesine ilişkin tek kelime edilmemişti. Sadece Reşid Efendi olmam ve tavsiye mektuplarındaki halime uygun bir şekilde hareket etmem icap etmekteydi. Başka bir şey yapmaya cüret etmemeliydim, zira gerçek bir Türk, İstanbul'dan gelen bir *Efendi* gibi davranmam yeterli olacaktı.

Ayrılış vaktindeki halet-i ruhiyeme gelince, o kadar heyecanlıydım ki ne yaptığımı bilemiyordum. Çocukluğumun rüyaları, gençli-

ğimin tasavvurları ile *Fata Morgana,*[110] Doğulu ve Batılı diyarların eserlerindeki bütün abuk sabuk konuşmalarım içinde gözlerimin önünden geçti, tüm bunların gerçekleşmesi fazla zaman almayacaktı ve gözlerim tüm bu harikaların cismani şekillerini görmek üzere hazır beklemekteydi. Bu beklenti, içimdeki akhselim ile sağduyunun sesini bastırmış durumdaydı. Hepsinden öte beni bekleyen tehlikeler -yoksunluk, kötü hava şartlarıyla mücadele, sağlık problemleri, hastalık gibi- sadece maddi karakterdeydi. Ölüm ve başarısızlık, düşüncelerimde asla yer almamıştı. Bütün bu sıkıntılar benim için ne mana ifade ederdi ki? Hayatımın ilk yıllarında tüm bunlardan ziyadesiyle tecrübe etmemiş miydim? On sekiz yaşına dek çektiğim açlık, ilk gençliğimden itibaren doğru dürüst giysilerimin olmayışı yanında, Hıristiyan okul arkadaşlarından işittiği diğer hakaretler yanında bu zavallı Yahudi çocuğu yeterince küçümseme ve alaya da maruz kalmamış mıydı? Onların alaycı "Hep! Heps!" çığlıkları ve attıkları taşlar ile bağnaz Şiîlerin hakaretleri ve Orta Asyalıların kuşkuları arasında ne fark olabilirdi?

İnsani kaprisleri ve zayıflıkları gayet iyi biliyordum, tecrübelerimse insanların -ister kaba saba bir Asyalı kılığında isterse zarif Batılı elbiseler içinde olsunlar- aşağı yukarı her yerde aynı olduğunu bana öğretmişti; ama dahası da var, bunlardan birincisinde, ikincisine nazaran çok daha fazla şefkat ve nezaket bulunduğuna şahit olmuştum. Bu yüzden edebi eserlerde bize anlatılan barbarca adetler ve davranışlara ilişkin tasvirlerden haddinden fazla etkilenmem de gerekmeyecekti. Bu niyetimi uygulamaya kesin olarak karar verişimde bariz biçimde beni etkileyen tek bir husus vardı, o da sefalet ve perişanlık okulundan bir kez mezun olduktan, konfor ve mutluluğun tadına bir kez baktıktan sonra, gönüllü olarak bunları ardımda bırakmamın gerekmesiydi. Daha önce de söylemiş olduğum gibi, İstanbul'daki

110 "*Fata Morgana*", Morgana Perisi'nin İtalyanca karşılığıdır. Orta Çağ efsanelerinde geçen bu büyücü, efsaneye göre -güçleri arasında- şeklini değiştirme kabiliyetine de sahip olup, başta Messina Boğazı olmak üzere, su üzerinde görülen karmaşık hayallerden sorumlu tutulurmuş. [ç.n.]

son birkaç yılımı gerçekten de hayli iyi şartlar altında geçirmiştim. Konforlu bir barınağa, istediğim kadar yiyeceğe ve hatta bir ata sahiptim, ama şimdi, bütün bunları kendi hür isteğimle bir dilencinin değneğiyle değiştirecektim. Bu da benim açımdan takdir edilecek belki de yegâne husustu.

Lakin tutkularımızın tahrik edemediği ne vardı ki! Bu şevkin, tüm bu enerjilerin kaynağının mevcut olmadığı ya da zayıf düştüğü yerde hayatımızın değeri ne olabilirdi? Maddi rahatlıkların, nişanlar ve payelerin -sadece bir an için bizleri büyüleyen- rengârenk oyuncaklardan başka bir şey olmadığını söylemek mümkün müydü? Gerçek bir tatmin, genel manada insanlığa verilmiş -az da olsa- küçük bir hizmetin bilincinde olmakta yatmaktaydı ve bu dünyada, entelektüel hayatın önümüzde açılmış olan kitabını bir harfle de olsa zenginleştirebilme ümidinden daha muhteşem ne olabilirdi! İşte bunlar benim duygu ve düşüncelerimdi.

BİRİNCİ BÖLÜME EK

Genç Mirasyedi'nin Evinde[111]

Koymuş olduğum her şeyi vaat eden ilânlar etkisini göstermekte gecikmedi ve bir gün, kazara Mr. S.'in kitapçı dükkânındayken, geniş maiyetinin varlıklı biri olduğunu gösterdiği genç bir Türk içeri girdi ve vitrinde ismini gördüğü *Macarlı*'yı sordu. Söylediğine göre kendisini Fransızca *hoca*sı olarak tutmak istiyordu.

Bu genç beyefendi, daha sonra da öğrenme fırsatını bulacağım üzere, büyük bir servetin üzerine konmuş bir *miraskâr* olup, zenginliğine tekâbül eden bir dış görünüm kazanmaya çalışıyordu. O dönemlerin Türkiyesi'nde bu vasıflar aşağıdaki gibiydi: (1) En son modaya ve tarza uygun biçimde kesilmiş, en kalitelisinden ince yünlü kumaş bir takım elbise, (2) gayet sıkı, açık deri ayakkabılar, (3) alımlı bir şekilde başın bir tarafına yatırılmış olarak giyilen özenle kesilmiş küçük bir fes yanında doğal olarak eldivenler, (4) zarif adımlar yanı sıra modaya uygun el ve kol hareketleri ve (5) Fransızca konuşma. Avrupalı tüccarlar bunlardan ilk dördünü temin etmişlerdi, beşincisini de ben sağlayacaktım. Anında hoca olarak işe alındım, günlük bir saatlik dersin karşılığı on kuruş olarak kararlaştırılmıştı, ayrıca gidiş ve dönüş yol paralarım da ödenecekti, zira bizim *dandy* Üsküdar'da oturuyordu.

---

111 Árminius Vámbéry, *His Life and Adventures*, T. Fisher Unwin, Londra, 1884, ss. 19-22.

Bu ders bana ilk kez gerçek bir Türk evinin içine girme imkânı sağladı. Her gün kararlaştırdığımız saatte -bir dakika bile sektirmeden- evde oluyor ama talebemi umumiyetle daha yeni uyanmış bir vaziyette ve önceki gece yaşamış olduğu sefahat aleminin etkilerinden tümüyle kurtulamamış bir halde şişmiş göz kapaklarını kaldırmaya çalışırken buluyordum. Bu arada, Galyalıların dilini edinmeye yönelik zerre kadar kabiliyeti olmadığını da keşfetmiştim. Sadece alfabeyi sökmesi bile tam bir ayını almıştı.

Talebemi, sıklıkla saygıdeğer bir mollanın refakatinde buluyordum, bu molla ne zaman gâvurların dili kulağına çalınsa şiddetli bir titreme geçiriyordu; zira talebemin babası dindarlığıyla ün salmış bir Müslümandı ve bulunduğumuz odanın duvarları şu ana dek sadece Kur'an sesleri, ilâhiler ve dualarla çınlamıştı.

Bu mollanın sakalının altından "Kâfirliğin ruhu işte bu şekilde evlerimize sızıyor" diye mırıldandığını da sıklıkla işitmiştim.

Burada edindiğim bilgilerin benim için çok faydalı olduğunu söylemem gerekmiyor. Başlangıçta Fransızca çalışıyorduk, ama daha sonra bizim Fransızca dersleri yerini Avrupa hayatına ve Avrupalı fikirlere ait izahata bıraktı. Evin beyine -tabiatıyla biraz da süsleyerek- sosyal, siyasal ve bilimsel kurumlarımızdan bahsettim, zira bir Avrupalı Doğu'ya ilk kez geldiğinde, daha yakın bir tarihte terk etmiş olduğu Batı'ya muhabbetle bakar ve zamanında lanetlemiş olduğu aynı şeyler kendisine uzaktan hayli cazip görünür.

Anlattıklarım, her defasında beğeni ve hayranlıkla karşılanıyordu. Bu insanların, Ruslara karşı Türkiye'nin yardımına koşan İngiliz-Fransız müttefiklerinin nezdinde Avrupa'nın en iyi örneklerini göreli çok olmamıştı; bundan ötürü Türkler, Batılı topraklara dair tüm bilgileri öğrenmeye heves ediyorlardı ve bu tarifler arada bir gıpta etmelerine yol açtığında, itirazda bulunuyor veya kendi kuruntularını haykırıyor ama her defasında zevkle dinliyorlardı.

Ders bitiminde, iyi hazırlanmış ve zengin bir kahvaltı sofrası her defasında beni bekliyor olurdu ve daha işin başından itibaren İstan-

bul'un üst tabakalarının sahip olduğu gastronomik zevklerinin beni derinden etkilediğini de söylemeden geçemeyeceğim. Çoğu kez de kahvaltıdan hemen sonra at sırtında gezintiye çıkardık, talebem de benim yanımda günlük direktiflerini veriyordu. Kısaca, günümün önemli bir kısmını bu şekilde Türklerin arasında geçiriyor ve Pera'ya, yani Avrupalı hayata, ancak akşam saatlerinde dönüyordum.

Hüseyin Daim Paşa'nın Konağında[112]

Bununla birlikte, Türklerin arasında dâimi olarak kalışım, yurttaşlarımdan birinin tavsiyesi üzerine, oğlu Hasan Bey'in hocası olarak, Ferik Hüseyin Daim Paşa tarafından davet edilişime dek uzanmaktadır.

Geçici ikametgâhımı Pera'dan -bir sıra zarif evin bulunduğu- Fındıklı'ya taşıdım; orada kendime ait müstakil bir odam vardı ve hayatımda ilk kez Doğulu hayatın sakinliği ile Türk konforuna ait güzelliklerden istifade etmeye başlamıştım. Buradaki hayat kesin bir şekilde şehrin Müslüman mahallesi içinde cereyan ediyordu, bitişiğimizdeki caminin zarif minarelerinden kasvetli bir melankoliyle okunan ezanlar garip tınılarıyla kulaklarımda çınlıyor, dış cephesindeki binlerce bezemesi ile muhteşem Beşiktaş Sarayı ve penceremden gözüme çarpan binlerce deniz manzarası gözlerimi süslüyordu. Evin içini dolduran vakur ve pederşahi havadan da ayrıca söz etmek isterim. Bütün bunlar benim için hiçbir zaman unutmayacağım yeniliklerin cazibesini taşımaktaydılar.

Hafızamda belki de en derin izleri bırakan, kır sakallı bir Anadolu yerlisi olan *vekilharç* idi. Bu iyi insan, ne zaman -gayet katı diyebileceğimiz- Doğulu adetlere ters düşen bir davranışta bulunsam her defasında bilhassa müsamahakâr bir şekilde davranırdı. Adaba uygun bir şekilde bağdaş kurarak oturmayı öğretmek için büyük sıkıntılar çekmişti. Başımı nasıl dik tutmam gerektiğini, ellerimi nasıl

112 Arminius Vámbéry, *His Life and Adventures*, T. Fisher Unwin, Londra, 1884, ss. 22-25.

usulüne uygun bir şekilde kullanacağımı, esnerken veya hapşırırken nasıl davranacağımı da ondan öğrenmiştim. Dikkati en ehemmiyetsiz noktalara dek uzanıyordu.

Şefkatle bana "İlk kez bir büyük şehirdesin, cemiyet hayatına daha yeni girmiş bulunuyorsun, bu yüzden her şeyi öğrenmen gerekiyor" diyordu.

Tabiatıyla bu yaşlı insanın gözünde -kendi düşüncesine göre adab-ı muaşeretten ve ahlaki değerlerden tümüyle uzak- "kara kâfirliğin" memleketinden gelen bir kişiydim. O da buralardan gelen bir ecnebinin, Harput ve Diyarbakır varoşlarından gelen bir köylü kadar eğitilmeye ihtiyacı olduğunu düşünüyor gibiydi.

Patronum olan paşa da çok daha enteresan bir şahsiyetti. Kendisinin daha sonra meşhur Kuleli Vakası'nın[113] lideri olduğu ortaya çıkacaktı. Tertibin amacı da Sultan Abdülmecid ile tüm devlet erkanının iktidardan uzaklaştırılmasından başka bir şey değildi. Tertipçiler,

---

113 Kuleli Vakası, 1859 yılı başlarında cereyan eden ve adını komplocuların yargılanmak üzere götürdükleri kışladan alan bir olay. Tam olarak aydınlatıldığını söyleyemeyeceğimiz bu hadise Osmanlı Devleti'ndeki giderek artan batı etkisine karşı gelişen tepkilerden birisi olarak nitelendirilmektedir. İstanbul'da, Süleymaniye'de Şeyh Ahmed'in liderliğinde gizli bir örgüt kurulmuştu. Şeyh Ahmed'in Ferik Çerkes Hüseyin Daim Paşa'yı da örgüte dâhil ettiği ve onu bir çeşit ikinci adam payesiyle yanında tutarak nüfuz ve parasından istifade ettiği anlaşılmaktadır. Tophane kâtiplerinden Arif Bey'in ise en faal üye olarak bir tür umumi kâtip gibi çalıştığı da ifade edilmektedir. Caferdem Paşa ve Rasim Bey isimli şahsiyetlerin adları da örgüte ilk giren kişiler olarak geçmektedir. Bu şahısların Batılılara aşırı tavizkâr davrandıklarına inandıkları Abdülmecid'i ve bazı paşaları -şeriat adına- katletmeyi düşündükleri belirtilmektedir. Sonraki hedefleriyse azınlıklara tanınan ayrıcalıkların kaldırılması olacaktı. Örgütün çalışmaları uzun sürmeyecek aralarından birinin ihbarı neticesiyle akim kalacaktı. Örgüt mensuplarından Hasan Paşa'nın jurnallemesi ile Kılıç Ali Paşa Camii'nde toplantıya gelenler yakalanmışlardır. Sanıklar yargılanmak üzere Kuleli Kışlası'na götürülürken Caferdem Paşa denize atlayarak intihar etmiş, diğer üç sanık idama mahkûm edilse de padişah tarafından affolunarak cezaları kürek mahkûmiyetine çevrilmişti (M. Tanju Akad, "Kuleli Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, V, Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı, İstanbul, 1994, s. 118; konuya ilişkin kapsamlı bilgi sahibi olmak için bkn. Burak Onaran, *Padişahı Devirmek: Osmanlı Islahat Çağında Düzen ve Muhalefet-Kuleli ve Meslek*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018).

Türkiye'nin içinde bulunduğu kötü gidişatın bu şekilde izale edileceği ve tek bir darbeyle köhne ve malûl Osmanlı İmparatorluğu'nun bir zamanlarki gücüne yeniden kavuşacağı şeklinde yanlış bir zehaba kapılmışlardı. Hüseyin Daim Paşa, köken itibariyle Çerkes idi ve soydaşlarının birçoğu gibi -o tarihlerde henüz Rus işgali altına girmemiş olan- dağlardaki evinden yedi tepeli şehre gelirken kuvvetli bir dozda hürriyet aşkını da beraberinde getirmişti. Gençlik yıllarını Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ve Türk-Mısır ihtilâfı gibi olayların vuku bulduğu çalkantılı bir dönemde Sultan Mahmud'un sarayında geçirmişti; çağdaşlarının birçoğu gibi o da siyasî ve radikal bir değişiklik fikrine aşina olmuş, Türkiye'nin kökü derinlerde olan siyasî hastalıklarını bir mucizeyle çözme düşüncesi zihninde yer etmişti.

O dönem Türkiye'de bulunan mültecilerle olan yakın ilişkisi, siyasetin coşkusuna kendisini kaptırmasının sebebi de olabilirdi. Kars kuşatması boyunca çadırda geçen uzun ve tedirgin geceler esnasında onlardan dinledikleri hayal alemini harekete geçirmişti. 1848 yılında ülkemde yaşanan bazı hadiseleri anlattığımda bu uzun boylu ama ince yapılı şahsın -beni dinlerken- gözlerindeki pırıltıyı, erkeksi yüzünün her adalesinin nasıl kasıldığını bugün bile gayet iyi hatırlıyorum.

Bu meş'um tertip hareketinin gizlice hazırlandığı ve eylem planlarının yapıldığı dönemde ben de paşanın hane halkından biriydim. Nadir görülen akli melekelere, muazzam bir bilgi dağarcığına, bir fakirin hayat tarzına ve haddi hesabı olmayan bir fanatizme sahip Ahmed Efendi ismini taşıyan Bağdatlı bir molla tüm bu tertibin kalbini ve ruhunu oluşturuyordu. Bir gazi olarak özentisiz sadeliği ile İslam'ın ilk dönemlerini akla getiren bir kılıkta, açık baş ve çıplak ayakla Kırım Savaşı'nın tamamına iştirak etmişti. Dediğine göre namaz saatleri dışında kılıcı ince belini asla terk etmediği gibi, sıkıca kavradığı mızrağı da gece-gündüz elinin altından eksik olmamıştı. Kar altında, fırtınada, savaş meydanında muharebelerin en şiddetli anında, yorucu yürüyüş anlarında, kısaca her yerde, -bizim patronun

kumandasına verilmiş bir tümenin her daim başında olmak üzere-gözlerinden ateşler saçan bu yobazın bir hayaleti andıran görüntüsüyle karşılaşmak mümkündü.

Bu tarz bir şahsın Hüseyin Daim Paşa'nın hoşuna gitmesi gayet tabii idi. Cephede başlayan bu dostluk, burada bir tür kan bağına dönüşmüştü. Zira İstanbul sokaklarında yalın ayak dolaşan bu sıska molla -Türk aile hayatının kutsallığınca korunan ve arzu edilmeyen dinleyicilerin en uygun biçimde uzakta tutulduğu- haremin eşiğinden geçme imtiyazına da sahipti. Ahmed Efendi'nin görünümünde başlangıçta beni dehşete düşüren bir şeyler vardı ve ancak daha sonraları, paşam tarafından samimiyetimizin hatrına -mert ve sağduyulu manasına gelen- Reşid ismini taşımama izin verilmesinden sonra bu ürkütücü şahıs yanıma geldi ve dostluk göstermeye başladı. Muhtemelen bu ismi benimsememe bakarak İslam'ı kabul etmemin an meselesi olduğu sonucu çıkarmıştı. Bu öngörüsü aslında hiç de doğru değildi! Lakin ümitlerini boşa çıkarmak istemedim, iyi niyetinden bu şekilde istifade ederek bana Farsça öğretmesini arzu ediyordum.

Ahmed Efendi, kaldığı caminin avlusunda bulunan hücresinde kendisini ziyaret etmeme dahi izin vermişti. Öğrenmeye hevesli diğer gençlerle yan yana, dizinin dibinde oturarak, onunla birlikte geçirdiğim saatler son derece ilgi çekiciydi. Bir an geldi ki, şaşkın gözlerimin önünde bütün bir Müslüman Asya'nın kilidinin sihirli bir şekilde açıldığına tanık olduğumu bile düşündüm.

Ahmed Efendi'nin insanı hayrete düşüren, neredeyse tabiatüstü diyebileceğimiz bir hafızası vardı. Kendisi dört dörtlük bir Arapça ve Farsça âlimiydi ve bir dizi klasik eseri ezbere biliyordu. Spiegel'in Farsça metinler derlemesinden, Hakanî, Nizamî ve Câmî'ye ait hangi dizeye başlasam, bir anda tüm eseri sonuna dek okuduğuna şahit oluyordum. Gerçekten de bu tarz coşkulu konuşmalara saatlerce devam edebilirdi.

Bu meyanda, bir Avrupalıdan bir Asyalıya dönüşmemi, herkesten çok Ahmed Efendi'ye borçluyum. Söz konusu bu dönüşümümden

bahsederken, bu satırları okumakta olan dostlarımın, bir an için bile, Asyalı düşünce tarzları ile yakından temasa geçişimin zihnimi Batı'nın ruhundan uzaklaştırdığını düşünmeyeceğinden eminim. Bin kez daha hayır! Aslında olup biten bunun tam tersiydi. İslam medeniyetini -ve buna inanan milletlerin görüşlerini- ne kadar tetkik edersem, Batı medeniyetinin değerleri de benim gözümde bir o kadar yükseliyordu.

İstanbul'daki Hayat[114]

1860 yılında, Türk toplumunun tüm tabakaları ile rahat ve kesintisiz temas imkânına sahip olan belki de yegâne Avrupalı bendim ve muhtemelen o zaman zarfında gerçek İstanbul hayatına dair benden öncekilerden çok daha fazlasına tanıklık etmiş durumdaydım. Eğer şu anda, Avrupaî hayatımın tam orta yerinde, en soylu Türklerin evlerinde karşılaşmış olduğum cömertçe misafirperverliği gizlemeye gerek görmediğim bir zevkle hatırlıyorsam, hiç kimse bende bir kusur bulmayacaktır. Devletin üst makamlarındaki şahısların teklifsiz lütufkârlıkları, su katılmamış bir azamete veya küstahça bir kibre hiç rastlanmayışı gerçekten de medeni dediğimiz Batılı dünyamızda sıklıkla beyhude yere aradığımız erdemlerdi. Bazı aristokrasilerin aptalca debdebesi, gülünç küstahlığı ve içler acısı cehaleti -Avrupa'da hakir görülmesi adetten olan- Asyalı makam ve mevki sahiplerinin davranışlarıyla kıyaslandıklarında perişan bir tablo arz etmektedir. Bir Doğulu, kanla geçen asalete ancak atları ve cins köpekleri söz konusu olduğunda ehemmiyet verir, buna mukabil bizim seçkinlerimiz bu tarz "hayvani avantajlar" ile iftihar ederler ve bilmek isterim ki, hangi Avrupa ülkesinde adı sanı duyulmamış bir ecnebinin sadece öğrenme iştiyakının gücüne dayanarak en itibarlı mahfillere girme ve buradaki insanların iyi niyetini ve himayesini kazanma ihtimali bulunabilir. Emin olunuz, içinde bulunduğumuz Avrupa ülkelerinde -sanat ve edebiyat alanında faaliyet gösterenlere yardım elini uzatan-

---

114 Arminius Vámbéry, *His Life and Adventures*, T. Fisher Unwin, Londra, 1884, ss. 26-34.

yüksek mevkilerdeki hamiler ile koruyucuların sayısı az değildir, ama bunlar bile Doğu topraklarındaki hamilerin entelektüel tutkularının peşinde koşanlara bahşetmiş olduğu yakın dostluk ve samimiyetle asla boy ölçüşemez. Avrupa'da, uzun şecerelere, kökleri çürümüş ve kabuklarını kurt yemiş kadim soy ağaçlarına sahip olanlar, toplumdaki önderlik vazifelerinin kendilerine emanet edildiklerini görseler de Asya'da durum böyle değildir. Araplar, atalarının kahramanca hareketleri ve cömert davranışlarıyla iftihar etseler de Avrupa'nın birçok ülkesinde olduğu gibi kendi başarılarıyla övünmezler.

Edebi uğraşılarıma geçecek olursak, 1858 yılında, İstanbul'da kaldığım esnada, kusur ve eksikliklerinin farkında olmadığımı söyleyemeyeceğim küçük bir Almanca-Türkçe sözlük neşretmiş olduğumu belirtmek isterim. Bu sözlük şu ana kadar yazılmış yegâne örnek olmakla kalmıyor, bugün bile bir Alman seyyahının başvuracağı biricik kaynağı teşkil ediyordu. Türkçe metinleri tetkiklerimin ekseriyetle gözle görülen iki ana noktası mevcuttu. İlk olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihinde ülkemin tarihini ilgilendiren o kadar fazla husus olduğunu bulduğumdan, bunun bir tercümesini yapmam gerektiğini hissetmiştim. Bu çeviriler üzerinden, erken sayılabilecek bir tarihte Macar Akademisi ile temasa geçme fırsatını da yakaladım. Osmanlı tarihçilerinde, çoğu kez, tahlil eksikliği bulunmaktadır; lakin büyük bir gayretkeşlikle verdikleri bilgilerin tâli açılardan noksansız oluşları sıklıkla bunlardan yararlanma fırsatı da yaratmaktadır. Herkesin malûmu olmayabilir ama mahvedici ordularının başında güneydoğu Avrupa'ya akınlar düzenleyen -ve kendilerine karşı çok sayıda haçlı seferlerinin tertip edilmiş olduğu- Türk Sultanları'nın attıkları her adımda kendilerine saray vakanüvisleri eşlik etmekteydi ve bunlar ilham perisi Clio için zamanın gerçek Katolik prenslerinin birçoğundan daha fazlasını yapmışlardır.

İkinci sırada ise, o zamana kadar çok az kişinin ilgilenmiş olduğu Doğu Türkçesi üzerine yapmış olduğum linguistik araştırmalarıma kendimi tümüyle vermem geliyordu. Muhtelif kütüphanelerde bul-

muş olduğum ve tetkiklerime büyük faydası dokunan manüskrilerin yanı sıra Buharalıların kalmakta olduğu tekkelere devam etmiştim ve bundan başka bu eserleri baştan sona anlayabilmek amacıyla kendime Orta Asya kökenli bir de hoca bulmuştum. Molla Halmurad adlı bu hoca, Orta Asya'nın örf ve adetleri ile düşünce tarzlarını öğrenmemi sağlamıştı. Kendisi, ülkesinin dört bir yanını dolaşmış olduğu için, Buhara ile Semerkant hakkında öyle hikâyeler anlatırdı ki, Amu Derya ile Sir Derya nehirlerinden bahsederken nefesimi tutup dinlediğimi hatırlıyorum. Arabistan'daki kutsal şehirlere de iki kez gitmişti ve de her Asyalıya -özellikle çok seyahat etmiş Asyalılara- mahsus olan ileri derecede kıvrak bir zekâya ve ferasete de sahip bulunmaktaydı.

Onların bu uzak görüşlülüğü, derviş hüviyetinde yaptığım gezilerim esnasında birden çok kez hayatımdan endişe ederek titrememe de sebep olmuştu.

Doğu Türkçesi tetkiklerinde bilimsel olduğu kadar, bu dilin zengin kelime dağarcığını Macar diliyle karşılaştırmaya yönelik -zihnimi tamamıyla işgal eden- milli bir his de duyuyordum. Araştırmalarıma yeni başladığım dönemlerde, bu meyanda, bu ecnebi kelime haznesinin, Osmanlılar ile Macarların, Macaristan topraklarında yan yana yaşamış oldukları en eski dönemlere dek uzanmış olabileceği öngörüsünde bulunmuştum. Buna mukabil İstanbul'da ve özellikle Anadolu kökenlilerle temaslarımda, Türk'ün yaşadığı topraklarda doğuya doğru gidildikçe konuştuğu dilin ulusal karakteristiklerinin giderek daha saflaştığını ve daha az tağşiş edilmiş bir hale büründüğünü ve -bunun bir sonucu olarak- Macar diline benzeyişinin giderek daha sıklaştığını ve bariz bir hal aldığını gözlemlemiştim. Yine de hayal gücüm, giderek artan bu dil ilişkisinin bir neticesi olarak, sonunda Macar halkıyla yakın bağlantıları olan bir Turani kavim bulma ümidine dek gitmeme sebep olmamıştı. Bazı mahfillerde hatalı bir şekilde bana atfedilen böyle bir beklentinin, öncelikli olarak, mukayeseli filoloji ile sathi de olsa ilgilenmiş bulunan herhangi biri tarafından

tasavvur edilmesi mümkün değildi. Ayrıca -o dönemde tümüyle keşfedilmemiş durumdaki- Asya'nın derinliklerinde kimsenin haberdar olmadığı bir halk kitlesinin yaşamakta olduğunu farz etmek gibi aşırı bir cehalet örneği sergilediğim için suçlu olduğumu kabul etmiştim. Bu yüzden, Macarların anayurdunu keşfetmeyi yolculuğumun hedefi olarak seçtiğim iddiasının tümüyle asılsız olduğunu bir kez daha tekrar ediyorum. Benim istediğim ve aramakta olduğum sadece Türk dilinin, yabancı unsurlardan etkilenmeden kalmış kadim diyalekti idi; daha sonra da ortaya çıkacağı gibi bu diyalekti kitaplardan öğrenmek de mümkün değildi, bu yüzden yapabileceğim yegâne iş bu uzak bölgelere gitmek üzere yola çıkmak ve kuramsal olarak elde edemediklerime tatbiki olarak bizzat ulaşmaktı. Buna rağmen içimde yatan gezi tutkusu, doymak bilmeyen merak ve macera peşinde koşma hevesimin Çağatay diyalekti tetkiki kadar önemli bir rol oynamış olduğundan da bir an için dahi şüphe etmiyorum.

Tüm çekicilikleri ve enteresan olayları ile İstanbul hayatı, belli bir süre sonra üzerimde bir tür bezginlik oluşturmaya başlamıştı. Pera'ya sıkça yaptığım ziyaretler, bu arada Asyalı hayatın en izbe köşelerinden yarım saatten daha az bir zaman zarfında Avrupa'nın telaş ve keşmekeşine geçişim, iki medeniyet arasında mukayeseli bir çalışma fırsatı verdiği için benim için cazibesini koruyabilirdi. Ama, Avrupa milliyetlerinin bu Babil kulesinde hasbelkader karşılaşmış olduğum aynı insanlar arasında, içimdeki ateşi körükleyen ve -birkaç yıldır süregelen Şarklılaşmaya rağmen gerçek bir Avrupalı olarak kalmış olan şahsımı- en cüretkâr başarılara doğru teşvik eden bazıları da vardı. Sadece Buhara, Semerkant ve Sir Derya isimlerinin söylenmesiyle dahi heyecan ateşine düştüğüm için böylesi teşviklere ihtiyaç duymakta mıydım? Tabiatıyla hayır; benim açımdan onların teşvikleri sadece tasarılarımın uygulanabilirliğinin doğrulanması manasına geliyordu. Gerçekten de o dönemin seyahat literatürüyle aşinalığım da vardı ve hissettiğim yegâne endişe bu tarz bir işin getireceği tehlikelerden ötürüydü.

Beklenmedik bir şekilde Macar Akademisi'nin muhabir üyeliğine atandığım andan itibaren, Asya boyunca yapacağım bir seyahatin planlarını tasavvur etmekteydim. Böyle bir atama, Türkçe tarihî kaynaklardan yaptığım çevirilerin bir mükâfatı olmalıydı, ama beni gelecekteki planlarımı hayata geçirmeme yönlendiren çok güçlü bir teşvik olduğunu ispatlamıştı. O zaman zarfında Macaristan'ın siyasî hayatında önemli değişiklikler de vuku bulmuştu ve birkaç yıl sonra 1861 baharında dönüşümde akademik konuşmamı yapmak üzere Peşte'ye gittiğimde dönemin akademi başkanı Kont D'nin seyahat masraflarım için bana -600 gümüş florine denk gelen- bin florin banknotluk bir fon ayırması için basit bir imada bulunmam yeterli olmuştu. Tabiatıyla kendi vatanımda dahi böyle bir girişimin başarılı olacağından şüphe ettiklerini söyleyen çok sayıda insan vardı. Zayıf bir bünye ve kısıtlı imkânlarla bu kadar uzun bir yolculuğu nasıl tamamlayacağım soruluyordu. Bu beyler, Asya boyunca seyahat etmenin ne güçlü bacaklara ne de paraya değil de, kıvrak bir dile bağlı olduğunu bilmiyorlardı. Bu tarz yorumlara pek fazla itibar ettiğim de söylenemezdi.

"Akademi", Tatarların daha iyi anlaması için (!) Latince yazılmış ve Tataristan'ın tüm sultanlarına, hanlarına ve beylerine hitap eden bir tavsiye mektubunu da elime tutuşturmuştu! Bu belge, Asya çöllerinde herhangi bir yerde veya Sir Derya boyunca çıkarıp gösterdiğim takdirde, gerçekten de idam sehpasını veya celladın kılıcını garantilemem manasına gelmekteydi. O sıralarda bir tür hıdivlik vasfını kazanmış olan Macar hükümeti de Buhara'ya dek sürecek yolculuğum için bana bir pasaport temin edecek kadar cömert davranmıştı. Bu tarz iyi niyet gösterileri karşısında itirazda bulunacak bir halde değildim ve üç ay sonra -bir sonraki bahar mevsiminde Orta Asya'ın uçsuz bucaksız topraklarına yapacak yolculuğumun başlangıç noktası olacak İstanbul'a gitmek üzere- Peşte'den ayrıldım.

Cebimdeki altı yüz gümüş florinin yarısına mal olan hazırlıklarım, büyük oranda, Orta Asya'dan gelen seyyah ve hacıların toplan-

dıkları yerleri ziyaret etmek ve onlarla tanışmaktan oluşmaktaydı. Çoklukla yoksul olan bu insanların cebine, aldığım her bilgi kırıntısı ve yaptığım her saatlik sohbet karşılığında, elimden geldiğince, bir miktar para da koyuyordum; zira daha işin başında, Sir Derya boyunca yer alan ülkelerde konuştukları lehçeye aşina olmam gerektiğinin farkındaydım. Gerçekten de bütün bunlara, senelerdir Fransız romanları okuyan bir Avrupalının Seine Nehri üzerindeki başkente aşina olduğu kadar, okuyup dinlediklerimle Müslüman Doğu'nun birçok bölgesi -ve hatta birçok mahallesi- hakkında bilgi sahibi olduğumu ilâve edebilirim.

Bu noktada son derece dikkate şayan ve zaman zaman da eğlendirici olabilen bir başka husus da benim kıymetli İstanbullu dostlarımın uzaklardaki Türkistan seyahatim için yaptığım hazırlıklara nasıl baktıklarıydı. Sadece bilgiye susamışlık yüzünden yapılan bir seyahat, modern Müslümanların gözünde, en hafifinden eksantrik bir davranış olarak görülüyordu; zira Masudi, Yakut, İbn Fadlan ve Batuta'nın günleri çoktan geride kalmıştı. Ama herhangi biri böylesine ücra, barbar ve tehlikeli ülkeler boyunca seyahat etmeyi teklif ederse, bu tarz bir tecrübenin düpedüz delilik olacağını ilân ediyorlardı. Çöller boyunca yapmayı düşündüğüm seyahati büyük bir coşku içinde teferruatlarıyla anlatışım üzerine, bu efemine efendilerin, nasıl tir tir titreyerek, ifadesi mümkün olmayan acıma hisleriyle bana baktıklarını gayet iyi hatırlıyorum. "Allah akıllar versin!" hepsinin bir arada mırıldandıkları beyhude dilekleriydi. Hoş ve güzel Boğaziçi'ni kendi rızası ile terk eden, makam sahibi bir Türk'ün evindeki konforlu hayattan vazgeçen, tatlı bir sükûnetin cazibelerini bırakan bir kişi onların indinde çılgının biri olmalıydı.

Yine de bu iyi insanlar, zahmet verici güzergâhım üzerindeki bazı engelleri kaldırmak ve neticedeki mahvoluşumu geciktirmek amacıyla -imkânları dâhilinde- bazı girişimlerde bulunmaktan da geri kalmadılar. Yolumun üzerindeki ilk ülke İran olacaktı ve bir Türk sefiri de maiyeti ile birlikte senelerdir Tahran'da bulunmaktaydı; Sul-

tan'ın tam yetkili elçisi olan -sözünü ettiğimiz- bu Haydar Efendi, hasbelkader benim hâmimin de aile dostuydu. Âli Paşa'nın resmi tavsiye mektubu ile birlikte K. Bey'in bütün dost ve ahbapları tarafından imzalanmış -en sıcak ifadelerle benim gibi bir bahtsızı korumasını talep eden- bir kolektif mektup da tarafıma verildi. Türk toprakları boyunca devlet yetkililerine hitap eden ve hepsinde de benden seyyah Reşid Efendi olarak bahseden fermanlar da almıştım. Bu belgelerde ne Avrupa kökenli oluşumdan ne de seyahatlerimin hedef ve maksatlarından söz ediliyordu, yapmam gereken ise bunlarda yazılanlara harfiyen uyacak biçimde hareket etmemdi. Gerçekten de kendimi İstanbul'dan gelen hakiki bir Türk ve bir efendi olarak göstermek istemem halinde başka bir şey yapmama gerek kalmayacaktı.

Hazırlıklarımın amelî kısmından bu kadar söz etmek yeterli olur sanırım. İçinde bulunduğum ruh haletine gelince, kalkış tarihim yaklaştıkça içimdeki özlemin güçlendiğini, heyecanımın daha arttığını söylemeye gerek duymuyorum. Daha çocukken düşünü kurduğum, gençliğimde düşüncelerine boğulduğum, Doğuya ve Batıya ait metinler arasında gezerken *Fata Morgana* tarzında gözlerimin önünden gitmeyen hayallere sonunda ulaşacak ve bizzat gözlerimle görerek tadını çıkaracaktım. Böylesine bir tutku, tıpkı güçlü bir dalga gibi üzerimize çöktüğünde, aklıselimin ve ferasetin sesine kulak vermeyiz. Mamafih bedeni ihtiyaçlar, kötü hava şartlarına maruz kalma ve sağlığıma bir zarar gelmesi düşüncesi beni korkutan hususlardı; zira, o zaman zarfında, neticede ölüm manasına gelecek başarısızlık fikri aklıma dahi gelmiyordu. Şimdiyse, sevgili okuyucuya soruyorum, kaderin sillelerine daha gençken maruz kalmamış olsaydım, bunca zorluk ve yoksunluğa katlanabilir miydim? Hayatımın ilk on sekiz yılını açlıkla mücadele ederek geçirmiştim ve gençliğimin en erken günlerinden itibaren düzgün bir giysimin olmayışı benim için sıradan bir hadiseydi. İnsanın kaprislerini ve zaaflarını tanımayı da öğrenmiş, kaba-saba Asyalı kıyafetler içindeki kişinin, az ya da çok, medeni Avrupalı elbiseler giyen insanın aynısı olduğunu da keşfetmiştim.

Bu ilkinin ellerinden çok daha fazla merhamet ve nezaket gördüğüm için, edebiyatımızda yer aldığı şekliyle bu barbarların korkutucu görüntüsü zerre kadar cesaretimi kıramıyordu. Kalkışacağım bu işle ilgili olarak dikkate alınması gereken belki de tek bir husus olabilirdi, o da refah ve rahatlığın nimetlerini tattıktan sonra bir kez daha sefalet ve mücadelelerle dolu bir hayata yeniden atılmamdı. Zira bu yıllar boyunca İstanbul'da gerçekten de rahat ve huzur içindeydim. Rahat ortamlarda konforlu bir hayat sürmekteydim, kendime ait bir bineğim bile vardı ve bütün bunları kendi hür irademle bir dilencinin değneği karşılığında değiştiriyor olmam, hakkımda söylenecek yegâne iyi sözdü. Allah aşkına! Eğer tutkularımıza kendimizi kaptırmasaydık hayatımız nasıl bir hal alırdı? Ya da tutkularımız baskı altında tutulsa veya hiç olmasaydı hayatımızın değeri ne olurdu? Zenginlik, makam ve temayüz bizleri uzun süre eğlendiremeyecek şatafatlı oyuncaklardır ve aklıselimimiz er ya da geç bunlardan yorulacaktır. Bununla birlikte küçük de olsa insanlığa bir hizmette bulunmuş olmanın bilincinde olmak gerçek manada soylu ve yüce bir değerdir. Zira önümüzde açılmış olan entelektüel hayatın kitabını tek bir kelime ekleyerek zenginleştirebilmek ümidinden daha muhteşem ne olabilir? İşte bundan dolayı düşündüm ve hissettim ve de bu hissiyat ve düşünceler ile şu ana kadar maruz kaldıklarımdan bin kez daha büyük imtihanlara ve zorluklara kendimi teslim etme gücünü buldum.

Huzur içindeki İstanbul limanını terk edip Karadeniz'e doğru yola çıkarken içinde bulunduğum hayat şartları bunlardı. Beni uğurlayacak bir dost veya akraba yokluğunda Haliç'e ve Boğaziçi'ne ve de müstakbel kariyerimi hazırlarken çok hoş günler geçirmiş olduğum diğer mekanlara veda ettim. Hoş görünüşlü gemimiz Asya kıyılarına doğru dönerken -hayatımda bir daha yeniden görebileceğimden emin olmadan- batı istikametine doğru kaçamak bir bakış attım!

Eve Doğru[115]

Tebriz'den Trabzon'a kadar olan yolculuğum eğer bir zafer dönüşüne benziyorsa, yolculuğumun kalan kısmı da daha ziyade Türkiye'de tanımış olduğum her Avrupalı tarafından seyahatim esnasında yaşamış olduğum büyük zorlukların takdirine vesile oluyordu. İstanbul'a varışımdan itibaren, Orta Asya'nın kasvetli vahşiliği ile Boğaziçi'nin tabii güzelliklerini kıyaslayarak, Türklerin payitahtını öncekine nazaran çok daha büyüleyici bulmakla kalmadığımı, aynı zamanda buradaki Türklerde -Asya içlerinde yaşayan soy ve din kardeşlerinin çok daha önünde yer alan- medeni bir milletin görüntüsüyle karşılaştığımı söylemeliyim. Üstelik, onların fiziki karakteristikleri, İrani ve Turani ırkların temsilcilerinden çok daha fazla gerçek Avrupalılarınkileri andırıyordu. İlk ziyaretimi Avusturya büyükelçisine -Türk metropolündeki kalışım esnasında bana her zaman nezâket gösteren- kültürlü diplomat, müteveffa Kont Prokesch-Osten'e yaptım. Kendisi beni gerçek bir içtenlikle karşıladı. İlk karşılaşmamızda, kötü hava şartlarının perişan ettiği bir deri bir kemik kalmış ziyaretçisini bir an için tanımakta zorlandığını da söylemeliyim; ne zaman ki kendisine Almanca hitap ettim, o zaman gözlerinden yaşlar boşanarak "Allah aşkına Vámbéry! Ne yaptın ne oldu sana?" diye cevap verdi. Kısaca seyahatlerimin ve maceralarımın bir özetini anlattım ve asil kalbi en derinlerinden etkilenen bu yaşlı ve soylu insan, her şeyden önce gücümü yeniden toparlamam ve ancak dinlendikten sonra Budapeşte'ye doğru yoluma devam etmem için evinde birkaç gün geçirmeye beni ikna etmeye çalıştı. Teklifini nazik bir biçimde geri çevirdim ve Avrupa'da atacağım bundan sonraki adımlar hakkında verdiği ipuçlarını büyük bir dikkatle dinledim. Kont "öncelikle Londra'ya gitmekle en doğrusunu yapıyorsun. Zira İngiltere, Orta Asya coğrafyası ve etnografyası ile yakından ilgilenen yegâne ülke. Orada iyi bir şekilde karşılanırsın; ama seyahatlerinin anlatısına uygun bir üslûp yakalamayı da aklından çıkarma. Anlattığın mace-

---

115 Arminius Vámbéry, *His Life and Adventures*, T. Fisher Unwin, Londra, 1884, ss. 291-295.

ralara kat'i surette bağlı kal; tanımlarında kısa ve özlü ol; özellikle inandırıcı olmayan tartışmalarla veya filolojik ve tarihî notlarla dolup taşan bir kitap yazmaktan kaçın".

İstanbul'daki ikinci ziyaretim, İran ve Orta Asya'daki siyasî durumla ilgili kendisine bir rapor sunmaya niyetlendiğim, dönemin büyük veziri Âli Paşa'ya idi. Pera'dan İstanbul'a -bir başka deyişle Babıâli'ye- kadar uzanan yolum üzerinde zamanında tanımış olduğum birçok kişiyle karşılaştım ama aralarından biri bile beni tanımadı. Aynı hadise Babıâli'nin bulunduğu büyük binanın koridorlarından geçerken de başıma geldi. Âli Paşa, ancak ismimin söylenmesinden sonra -koleksiyonundaki nadir el yazmalarını ödünç vermek suretiyle linguistik çalışmalarını desteklediği- bir zamanların Reşid Efendisi'ni tanımaya muvaffak oldu. Beni büyük bir dostlukla karşıladı ve İstanbul'da kalmam için ısrarcı oldu, ben ise bu teklifi nezaketle reddettikten sonra, Avusturyalı Lloyd Şirketi'nin Köstence'ye gidecek gemisine vaktinde yetişmek için apar topar limana dönmek üzere koşturmaya başladım. Fındıklı yakınlarındaki limana vardığımda son derece tatsız bir iş olan, Hive'den başlayarak Boğaziçi kıyılarına dek yanımdan hiç ayrılmayan sadık yardımcım Tatar ile -Amu Derya sahillerinden itibaren evime kadar devam eden bu tehlikeli yolculuğun her türlü yorgunluk ve yoksunluğunu benimle paylaşan, bu arada zerre kadar hoşnutsuzluk belirtisi sergilemeyen ve benim için neredeyse bir kardeş gibi olan bu samimi ve genç insanla- vedalaşmam gerekiyordu. Benim açımdan bu durum hayatımdaki tarif edilmeyecek derecede acı verici bir andı! Geçiş ücreti olmadığından, Peşte'ye varışıma dek karnımı doyuracak kadar bir miktarı kendime ayırdıktan sonra üzerimdeki nakit paranın neredeyse tamamını kendisine uzattım; ayrıca kendisine tüm giysilerimi, malzemelerimi de verdim, bundan sonra yapacağı Mekke yolculuğu ve dönüşündeki Hive'ye dek olan yolu hakkında nasıl hareket edeceğine ilişkin uzun bir konuşma yaptım ve kendisini tam kucaklamaya hazırlanıyordum ki, Tatar gözyaşlarına boğularak "Efendi, beni affet ama senden ayrılamıyorum. Harem-i Şerif'in kutsiyetinin cazibesi tabiatıyla çok daha fazla, Peygamber'in mezarını görmek ise bir ömre bedel, lakin

seni terk edemem, tek başıma gidemem! Tüm bu zevkleri ve geleceğin güzelliklerini bırakmaya hazırım; evimi bile bırakırım, ama seni bırakamam" dedi. Bu satırları okuyanlar, *ci-devant* [bir zamanların] Orta Asyalı genç medrese talebesinin sözlerini işittiğimde içine düştüğüm hayreti tasavvur edebilirler; kendisine dedim ki "Sevgili dostum, biliyor musun ki kâfirlerin ülkesine, Frengistan'a gidiyorum; sözünü ettiğim diyarın iklimi, suyu ve dili ile birlikte farklı bir halkın örf ve adetleri de tümüyle sana yabancı gelecek; ayrıca burası, kısa bir zaman zarfında kendini evinden muazzam bir mesafeyle ayrılmış bulacağın ve -Hive'deki baba ocağını hayatın boyunca bir kez daha görme ümidi bile olmaksızın- sonunda yerleşmek zorunda kalacağın bir yer. Ne yaptığını iyi düşün, zira pişman olduğunda çok geç olabilir ve ben de talihsizliklerinin müsebbibi olmak istemiyorum!" Biçare Tatar'ın beti benzi attı ve bir an için meyus olduğunu gördüm, benliğindeki muazzam mücadeleyi ancak gözlerindeki çılgınca hareketlerden anlamak mümkündü; dudaklarını ısırdığını fark ettiğim ve akabinde "İnançlı ya da inançsız umurumda değil, nereye gidersen oraya geliyorum. İyi insanlar kötü yerlere gitmezler. Dostluğuna mutlak bir inancım var, Yüce Allah'ın her ikimizi koruyup kollayacağına da inanıyorum" dediğini işittim. Bu kafa karışıklığının tam ortasında geminin kalkış zili kulağımda yankılandı. Düşünmek ve tartışmak için artık fazla bir zaman da kalmamıştı. Bagajımı ve Tatar'ı buharlı geminin güvertesine taşıdım ve kısa bir zaman içinde demir aldık ve Boğaziçi tarikiyle Karadeniz'e ve Köstence'ye gitmek üzere hareket ettik.

Aylardan Mayıs idi ve Tuna üzerinden Peşte'ye doğru yolculuğum zevk ve ilgi doluydu. Macaristan sınırına yaklaştığım her adımda yeni dostlar ve yeni hayranlarla karşılaşıyordum, zira Orta Asya'daki başarılı seyahatlerimin haberi Avrupa boyunca yayılmış ve Asyalı kökenlerine dair hayal meyal bilgi sahibi oldukları bilinen, ayrıca Macar soyunun beşiği durumundaki atalarının ülkesi hakkında taze haberler almayı dört gözle bekleyen ülkemdeki insanların bizatihi dikkatini uyandırmıştı. Peşte'ye varışımda, ilk olarak akademimizin başkan yardımcısı ve benim de asil yürekli velinimetim Baron

Joseph Eötvös tarafından karşılandım. Kendisi gençlik mücadelelerimde bana yardımcı olmuş, seyahatlerimi teşvik etmiş ve şimdi de -ülkemizdeki zahmetli uğraşılardan ötürü bayağı bir yıpranmış durumda olsa da- sağ-salim döndüğümü görmekten büyük zevk almıştı. O dönemde Macaristan'ın yetiştirmiş olduğu en büyük edebi deha diyeceğimiz Baron Eötvös aynı zamanda parlak bir felsefi eser olan "19. Asrın Hâkim Fikirleri"[116] kitabının da yazarıydı, kendisi henüz yüzyüze gelmediğim zorluklardan bahsetmeyi de ihmal etmedi. "Bir an önce Londra'ya git" dedi ve "önemli şahıslara götürmek üzere tavsiye mektupları aldığın takdirde, sıcak bir şekilde karşılanacağından ve kabiliyetlerine değer verileceğinden de şüphen olmasın" diye ekledi. Aslında bu plan, müteveffa Sir Charles Allison ile bilhassa -İngiltere'nin Fars sarayındaki hâlihazır elçisi- Mr. Thompson'ın benzeri tavsiyelerde bulunduğu Tahran'dan ayrılışımdan itibaren kafamda şekillenmekteydi. Mümkün olduğunca çabuk biçimde -bir başka deyişle yolculuk için yeterli parayı bulur bulmaz- İngiltere'ye gitmek için kesin kararımı verdim. Gerekenleri temin etmenin kolay bir iş olmadığı da çok geçmeden ortaya çıktı. Gazetelerdeki takdir yazıları, yemekli partilere davetler Peşte'ye varışımdan itibaren eksik olmuyordu; lakin Londra yolcuğum için gerek duyulan parayı temin etmem kolay olmadı, yol arkadaşım Tatar'ı da dostlarımdan birine emanet etmek zorunda kaldım ve İngiltere'ye doğru tek başıma yola çıktım. Molla İshak'ı[117] (Tatar'ın ismi buydu) Thames kıyılarına dek beraberimde götürememem beni çok üzmüştü, zira kendisinin Burlington House'daki *Royal Geographical Society*'de büyük sükse yaratacağından emindim; ama bu zaruretlere boyun eğmem gerekiyordu, bu yüzden yanıma sadece notlarımı ve birkaç Doğulu el yazmasını aldım, Mayıs sonlarına doğru Macaristan'ı terk ettim ve durmaksızın İngiltere'ye doğru yola koyuldum.

---

116 Jozsef Eötvös, *The Dominant Ideas of the Nineteenth Century and Their Impact on the State*, East European Monographs, 1996.

117 Molla İshak, hayatının geri kalan kısmını Avrupalı bir âlim olarak Macaristan'da geçirecekti. Bkn. Salih Yılmaz, "İngiliz Casusu Ármin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatinde Ona Eşlik Eden Özbek İshak Molla Hakkında", *TDAV Tarih Dergisi*, Sayı: 211, Temmuz 2004, ss. 51-56.

İKİNCİ BÖLÜM

SULTAN ABDÜLHAMİD İLE MÜNASEBETLERİM[118]

Sultan Abdülhamid ile şahsen tanışıklığım, Reşit Paşa'nın akrabası Rıfat Paşa'nın konağında yaşadığım zamana dek uzanmaktadır. Reşit Paşa'nın oğlu Galip Paşa, Sultan Abdülmecid'in kızı ile evlenmişti ve eşinin Fransızca dersleri almasını arzu ediyordu; bu iş için de ben seçilmiştim, zira Türk adetlerine aşina olduğum için haremin katı kurallarına uygun bir şekilde davranacağım öngörülmüştü. Haftanın altı günü Paşa'nın Bebek'teki yalısına icabet etmem gerekiyordu ve her defasında bir harem ağası tarafından mabeyne götürülüyor ve orada bir perdenin arkasında beni beklemekte olan talebem hanım sultan hazretlerine takdim ediliyordum. Bu zaman zarfında bir kez bile hanım sultanı görme fırsatını bulamamıştım. Seçmiş olduğum öğretim sistemi, küçük cümlelerin ezberlenmesinden ve akabinde muhtelif kelime ve formların tedricen öğretilmesinden oluşuyordu. Perdenin arkasından "*Père*-baba; *mère*-ana; *le père est bon*-baba iyidir; *la mère est bonne*-ana iyidir vs." şeklinde sesleniyor ve perdenin ardındaki hanım sultan da benden sonra aynı cümleleri tekrarlıyor ama her defasında telâffuzumu dikkatle taklit ederken büyük zorluk çekiyordu. İsmi Fatma Sultan idi ve yumuşak ve

---

118 Arminius Vámbéry, *The Story of My Struggles, The Memoirs of Arminius Vámbéry*, Vol. 2, T. Fisher Unwin, New York, 1904, ss. 343-390. Bu bölüm daha önce de Türkçeye çevrilmiştir (İsmail Tosun Saral, "Sultan Abdülhamid ile ilişkilerim", *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry ile Sohbetler* içinde (18-46), Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara, 2014). Biz kendi çevirimizi kullandık.

âhenkli bir sesi vardı, buradan hoş bir karaktere sahip, keza düşünceli ve şefkatli olduğunu tahmin ettim; zira derse başladıktan belli bir süre sonra, hemen yanı başımda bulunan ve daha doğru bir deyişle beni izlemekle görevlendirilen harem ağasına bana içecek getirmesini söylüyor ve ardından özel hayatıma ilişkin sorular yöneltiyordu. Mabeyndeki bu hususi dersler devam ederken zaman zaman gelen ziyaretçiler arasında soluk benizli zayıf bir çocuk özellikle dikkatimi çekmişti; sıklıkla gelip yanıma oturur, gözlerini bana diker ve konuşmalarımla ilgileniyormuş intibaını verirdi. İsmini sorduğumda, talebemin kardeşlerinden biri, Şehzade Hamid Efendi olduğunu öğrendim; kendisi, kardeşleri arasından hayat dolu bir tabiatla tebarüz ediyordu. Zaman içinde bu küçük hatıra da, tıpkı birçoğu gibi, hafızamdan silinip gidecekti.

Orta Asya'dan döndükten sonra, diğer çalışma alanlarına yöneldiğim zaman, Osmanlı kavmi ile temasım, sadece linguistik ve etnik çalışmalarımda bu büyük Türk ailesinin en batıdaki koluna verdiğim referanslarla sınırlı kaldı. Çoklukla Orta Asya'daki hadiseleri ele alan politik yazılarımda bile, Babıâli'nin talihsiz kaderi beni müessir etmeyi sürdürmekteydi. Asil misafirperverliği yüzünden her zaman medyun olduğum ve kendimi vatanımdaymış gibi hissettiğim, gençlik hayallerimin ülkesine karşı asla kayıtsız kalamadım. Sıkıntılarını ve bahtsızlıklarını yüreğimde hissettim ve ne zaman bir fırsat ortaya çıksa Türkiye adına mücadeleye girişmekten de geri durmadım; Babıâli ile şahsi münasebetim bulunmamasına rağmen, sıklıkla haksızca iftiraya uğrayan bu ülkenin çıkarlarını kalemimle savunmayı daima kutsal bir vazife bildim. Tabiatıyla bu Türkofil sempatilerim Boğaziçi kıyılarında da duyulur oldu ve Türkiye ile demiryolu bağlantısı tesis edildikten sonra İstanbul'a gittiğimde ve Türkler ve hükümdarları tarafından sessiz ve gösterişsiz ama bir o kadar sıcak ve gönülden karşılandım. Karşılıklı ilişkimiz zaman içinde şekillendi. İlk seyahatimde neredeyse kimse benim farkıma varmamıştı, otuz yıl sonrasında ise eski tanıdıklarımdan ancak birkaçı hayattaydı ve *ci-devant* [bir zamanlar] Babıâli tarafından bilinen ismiyle, Reşid Efen-

di, çok az kişi tarafından hatırlanıyordu. İkinci ziyaretim ise büyük bir başarıydı ve kamuoyunda yeniden ortaya çıkışım eski hatıraları canlandırmış, akıcı bir şekilde konuştuğum Türkçe bu "ecnebi"nin, Türk toplumunda bir ilgi odağı haline gelmesini sağlamıştı. Halk içinde nerede görülsem bir şekilde kuşkuyla karşılanıyor, zira beni daha önceden tanımayanlar, Türk efendisi tarzındaki konuşmalarımdan ötürü bir tür Türk mürtedi olduğumu tahayyül ediyorlardı. Eski bağlantılarım sayesinde bu mesele de kısa bir zamanda çözümlendi. Türk gazeteleri mütevazı şahsıma dair kapsamlı makaleler neşretmeye koyuldu ve aradan uzun yıllar geçmesine rağmen ülkelerine yapmış olduğum hizmetleri övmeye başladılar.

Tabiatıyla Sultan Abdülhamid, biraz vesveseli ve fevkalâde otoriter olsa da müteyakkız ve aydın bir hükümdar sıfatıyla, liyakatı takdir etmede halkının gerisinde kalacak biri değildi. İlk ziyaretimde vuku bulan nahoş bir hadise kendisini teveccühlerini göstermekten alıkoyduğundan ötürü, birkaç ay sonra hususi misafiri olarak Türk payitahtına davet edildim. Bir önceki ihmali telâfi etmek için neredeyse krallara lâyık bir şekilde karşılandım. 1857 yılında genç ve fakir bir maceraperest olarak tırmandığım Pera'ya giden yokuşu şimdi daha istasyondayken beni karşılamış olan saray görevlilerinin refakatinde bir konak arabasıyla çıkıyordum. Hükümdar adına başmabeynci tarafından karşılanıp, Sultan'ın emriyle benim için hazırlanmış olan daireye yerleştikten sonra peri masallarındaki eski hikâyeler aklıma gelmeye başladı. Püspöki'deki içinde farelerin cirit attığı geçici meskenim, Binbaşı A.'nın izbe ikâmetgâhında bana verilen ev köpeği rolü, kahvehanelerde şarkıcı ve hikâyeci olarak ilk işlerim ve doğudaki kariyerime kör topal bir şekilde nasıl başladığıma ilişkin diğer hatıralar, geçmişe ilişkin bulanık görüntüler halinde birer birer gözlerimin önünden geçip gittiler.

Gelişimden sonraki ilk sabah, Boğaz'a bakan pencerenin önünde durup, bu noktada vuku bulmuş olan yüzlerce farklı hadiseyi hatırlayarak saatlerce vakit geçirebilirdim ama Yıldız Sarayı'ndaki kabul

törenine götürmek için beni almaya gelen Sultan'ın yaverlerinden biri tarafından bu tatlı rüyalardan uyandırıldım. Sultan'ın sabahları ziyaretçilerini kabul etmeyi alışkanlık haline getirdiği mekân olan Çit Köşkü'nün methal salonundan geçerken, müşirler, paşalar ve diğer saray erkânının beni karşılamak üzere ayağa kalktıklarını fark ettim ve bu esnada, emperyal efendilerinin, bir sefir dahi olmayan bu ehemmiyetsiz, aksak Avrupalıyı niçin, nasıl ve hangi sebeple bu kadar onurlandırdığına ilişkin yüzlerindeki şaşkınlık ifadesi de gözümden kaçmadı. Sultan'ın huzuruna alındığımda kendisi bana doğru ilerleyerek elimi sıktı ve yanıbaşındaki rahat koltuklardan birine oturmamı işaret etti. Söylediğim ilk sözlerden sonra -tabiatıyla elimden geldiğince zarif ve kibar konuşmaya çalışıyorum- tüm gerçek inanç sahiplerinin efendisinin yüzünde bir hayret ifadesi peydah oldu ve Fransızca dersleri verdiğim, Ali Galip Paşa'nın karısı, ablası Fatma Sultan'ın konağında kendisini on iki yaşında bir çocuk halindeyken hatırladığımı söylediğimde aramızdaki buzların bir anda eridiğini gördüm ve başka şartlar altında çekingen ve şüpheci olan hükümdar bana eski bir dostuymuş gibi davranmaya başladı. Sultan'ın bir işaretiyle görevli mabeynci salonu terk etti ve Sultan ile baş başa kaldım; bu hal birçok Avrupalıdan esirgenen bir lütuf idi. Sultan, Avrupa dillerine tam manasıyla hâkim olmadığı için, saray kurallarına göre, ecnebilerle yüz yüze görüşmesi de muhtemel değildi. Konuşmamız, büyük oranla son otuz yılın kişi ve olayları üzerine kaydı; bir zamanlar kendisine takdim edilmiş olduğum babası Sultan Abdülmecid'den başlayarak, Reşit Paşa, Sultan'ın sitayişle hatırladığı Lord Stratford Canning ve zamanın diğer şahsiyetleri ve ayrıntılarından bahsettik. Sohbet ilerledikçe Sultan'ın gözümdeki heybet ve ihtişamı kaybolup gitti. Sanki, İstanbul'un yüksek sosyetesinde ziyadesiyle görmüş olduğum Türk paşalarından veya efendilerinden birine bakıyordum, ama arada büyük bir fark vardı; zira Sultan Abdülhamid, mükemmel hafızası ve Avrupa olayları hakkındaki şaşırtıcı bilgisiyle, bu alanda büyük yeteneklere sahip uyruklarından çoğunu geride bırakabiliyordu. Doğal olarak sohbet ilerledikçe ben

de konuşmalarımda kendimi daha bir rahat hissediyordum ve Sultan içmem için bir sigara ikram edip, kibriti de kendi elleriyle çaktığında, bu mutlak hükümdarın, padişahın, Hz. Muhammed'in halifesinin ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesinin lütufkârlığının altında ezildiğimi de fark ettim.

İlk kabul yarım saatten fazla sürmüştü ve Sultan tarafından kapıya kadar geçirildikten sonra, makam ve mevki sahibi insanlarla dolup taşan methal salonunu bir kez daha boydan boya kat ederken bu insanların şaşkınlığı öncekinden bile daha fazlaydı ve günler boyunca İstanbul'daki Babıâli mahfillerinde ve Pera'daki diplomatik çevrelerdeki sohbet konusu umumiyetle çekingen ve içine kapanık Sultan ile mütevazı şahsım arasındaki bu fevkalâde ünsiyet olacaktı. Bu samimiyet üzerine bugüne dek Avrupa'da da yorumlar yapılıp muhtelif izahatlar getirildiği için, Sultan'ın bana karşı olan ilgisinin nedenini ve teveccühünü muhafaza etmek için niçin bu kadar istekli olduğumu kısaca açıklamaya çalışacağım.

Her şeyden önce kendini batıda olduğu kadar doğuda da evindeymiş gibi hisseden, dünyanın her iki kısmındaki diller, adetler ve siyasî meselelere aşina, huzurunda Avrupalılar gibi katı bir resmiyet içinde değil de safkan bir Asyalı gibi munis bir şekilde davranan -Sultan'ın bilgisi dâhilindeki- ilk Avrupalı idim. Her defasında karşısına kafamda fesle çıkmış, kendisini bir Doğulunun hükümdarını karşıladığı şekilde karşılamış, ona hitap ederken ağdalı konuşma biçimlerini kullanmış ve huzurunda hiçbir Batılının dikkat etmediği tüm muaşeret kurallarına uyacak biçimde hareket etmiştim. Bunun da ötesinde, tecrübelerimden etkilenmiş ve bilgiye tutkun olduğundan, muayyen hususlarda bilgilendirilmekten de memnun olmuştu. Kendi başlarına bütün bunlar bile ilgisini çekmem için yeterliydi. Sultan Abdülhamid'in şahsıma göstermiş olduğu dostluk ve cana yakınlığın ikinci sebebi ise, Macar oluşum ve herkesçe bilinen faaliyetlerimde sergilediğim, kendisinin de ancak son zamanlarda haberdar olduğu, Türkofil karakterdi. Macaristan'ın son Türk-Rus Savaşı

esnasında sergilemiş olduğu dostane hissiyat Sultan'ı derinden etkilemişti ve bu kardeş Hıristiyan Macar ülkesine duyduğu sempatiler de şüphe götürmeyecek biçimde sıcak ve gerçekti. Yazılarımın muhtemel faydalarına gelince, tıpkı genel manada Türk halkı gibi Sultan da Türkofil gazetecilik faaliyetlerimden haberdar olsa bile Türkiye hakkındaki felsefi ve etnolojik tetkiklerim hakkında zerre kadar fikir sahibi değildi. Bunlardan haberleri bile yoktu ve Sultan'a üzerinde Uygurca yazıların bulunduğu abideler üzerine kaleme almış olduğum monografiyi takdim ettiğimde hayretler içinde kalmış ve *"böylesine kadim Türkçe yazılara sahip abidelerin varlığından hiç haberimiz olmamıştı ve atalarımızın, İslam'a geçmelerinden önce bile, bu garip harflerin ortaya koyduğu gibi bunları yazabiliyor olmaları gerçekten enteresan"* demişti. Sultan Abdülhamid'in mahareti ve siyasî becerisi hususunda ise, bir keresinde, Türklerin geçmişleriyle ne kadar ilgili olduğumu fark ettiğinde, kadim Türk diliyle bağlantılı olarak kabul salonundaki bazı resimlere dikkatimi çekmiş olduğunu söylemekle yetineceğim; bu resimlerden biri Osmanlı hanedanının beşiği Söğüt'e diğeri ise Osman Gazi'nin türbesine aitti; biraz da gururla bu resimlerin bir Türk sanatçısına ait olduğunu söyledi. Keza bana söylediği bir başka husus da, diğer Osmanlılardan sıkı bir şekilde tecrit edilmiş olarak yaşayan emperyal hane halkı içinde, dış etkilere daha açık diğer Osmanlı tebasının bilmediği çok sayıda kelime ve deyimin kullanılmakta olduğu idi. Sultan, bunlara dair bazı örnekler verdi, ben de bunların Azerbaycan'da, Türkmencenin hâlâ konuşulduğu bölgelerde kalmış olduğunu söylediğimde, Sultan'ın, Osmanlı hanedanının safiyeti bozulmamış Türk milli karakterini ispat ettiğini düşünerek gayet mutlu olduğunu ve gülümsediğini gördüm. Bu gururlanma beni çok şaşırtmıştı zira çok yakın bir tarihe kadar Türkler, Türk geçmişlerinden neredeyse hicap duyuyorlardı,[119] şimdi ise hükümdarları bunlarla iftihar etmekteydi!

Sultan'ın bana olan ilgisindeki üçüncü ve belki de en önemli se-

---

119 Bu noktada Vámbéry'nin daha ziyade kimlerle dostluk kurduğunu düşünmek icap eder. [ç.n.]

bep, kalemimin uluslararası karakterinde ve daha ziyade İngiltere'nin yazılarıma vermiş olduğu önemde yatmaktadır. Sultan Abdülhamid, hünerli bir diplomat, insan tabiatından gayet iyi anlayan bir kişi ve tanıdığım en kurnaz Şarklılardan biri olarak, Avrupa'da hakkında neler söylenip düşünüldüğüne büyük ehemmiyet vermekteydi. Batı ülkelerindeki kamuoyu, toplumun sözüm ona mühim yüksek tabakaları tarafından hor görülse, ayrıca olumsuz eleştiriler karşısında kırgınlığını gizlemese de Sultan için daima büyük önem taşıyormuş gibi görünüyordu. Bu kurnaz Şarklı, kamuoyunu kendi lehine çevirme çabalarında -siyasî ve sosyal şartlara dair- Hıristiyan hükümdarların çoğundan daha büyük bir öngörüye sahip olduğunu da ispat etmiştir. Neticede kaderinin Avrupa'ya bağlı olduğunun bilincinde olarak, kendisini sadece bir ülkenin saray çevresine değil, Avrupa'nın muhtelif halklarına sevdirtmeye ve her türden utanç ve ağır eleştiri vesilelerinden kaçınmaya çalışmıştır. İngiltere'nin fikrine büyük önem veriyormuş gibi görünmekteydi; zira her ne kadar ehemmiyet vermiyormuş, hatta hasmane bir hava sergiliyormuş izlenimi verse de zihninin derinliklerinde İngiltere'nin, kendi menfaatleri gereği, Osmanlı Devleti'nin tarafını tutacağına ve kritik bir anda imdadına koşup yardım eli uzatacağına dair sağlam bir kanaat taşıyordu. Bu son umut dayanağını gizlemek için, İngilizleri taciz etmek ve hatta kıskandırmak amacıyla, sıklıkla Fransa'ya ve hatta Rusya'ya yanaşıyormuş gibi göründüğü de olurdu; ama gerçek duygu ve beklentilerinin ne kadar farklı olduğunu da kendisiyle yaptığım konuşmalardan çıkarmışımdır. Sultan Abdülhamid, alışılmamış bir şekilde asabi ve fevri bir tabiata sahip olagelmiştir; arzu etmese de kendini sıklıkla öfke nöbetlerine kaptırır, eli ayağı titrerken konuşamaz hale gelirdi. Bir defasında, İngiltere'ye karşı en sıcak hislerle yetiştirildiğini, babasının bu ülkeden Türkiye'nin en iyi dostu diyerek söz ettiğini, ama saltanatı esnasında Gladstone'un politikaları ve Mısır'ın İngilizlerce işgali yüzünden en acı tecrübeleri yaşamak zorunda kaldığını anlatmıştı. Ardından her türlü yapmacıklık kaybolmuş ve ben de bu olağanüstü insanın doğrudan kalbine baktığımı hissetmiştim.

Bir sohbet esnasında Sultan, İngiltere ile bir ittifakın Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uygun düşüp düşmeyeceğinden bahsederken, konuşmanın harareti içinde aşağıdakileri anlatmıştı: *"Altı ya da yedi yaşındaydım ve rahmetli babam üzerime titriyor ve beni halalarımdan birinin yanına göndermeye hazırlanıyordu. Kendisini, dairesinde kanepeye oturmuş yaşlı bir Hıristiyan beyefendi ile hararetli bir sohbet içindeyken buldum. Beni fark edince seslenerek, gelip yanıbaşındaki yabancının elini öpmemi istedi. Bu talep üzerine gözyaşlarına boğuldum, zira bir gâvurun elini öpme fikri bile bana son derece itici geliyordu. Genellikle sakin tabiatlı olan babam, bir anda öfkelenerek 'Bu beyin kim olduğunu biliyor musun? Kendisi İngiliz sefiri, ailemin ve ülkemin en iyi dostudur, İngilizler de, her ne kadar bizim inancımızdan olmasalar da, en sadık müttefiklerimizdir' diye konuştu. Bunun üzerine gidip bu yaşlı beyefendinin elini öptüğümü hatırlıyorum. Kendisi Büyükelçi Lord Stratford Canning idi.*[120] *Babamın bu sözleri zihnime kazınmıştı ve*

120 Lord Stratford Canning, 1808'den 1858 yılına kadar süren yarım asır boyunca İngiltere hükümetini çeşitli aralıklarla Osmanlı Devleti nezdinde temsil etmiştir. Aynı yıllar, İngiltere'nin ülkemiz üzerindeki nüfuzunun giderek arttığı bir döneme denk gelmektedir. Tanzimat ile birlikte açık pazar haline gelen Türkiye'de büyük devletler sefaretlerinin ve en başta İngiliz sefiri Lord Stratford Canning'in saltanatı kurulmuştur. "Sultan demek, Lord Stratford demektir" kanısı yaygınlaşmış ve Lord'a "Sultanların Sultanı" adı takılmıştır. *Lord Stratford'un Türkiye Hatıraları* adlı kitapta, "Canning'in yardımıyla kabul edilmiş yasaları uygulamayan paşalar tepetaklak olurlardı" denilmektedir. Yine aynı kitapta, Canning'in Babıâli'deki nüfuzu şöyle anlatılmaktadır: "Büyükelçinin kendilerini ziyaret edeceğini öğrenen nazırlar, girecek delik arıyorlardı. Reşit Paşa hariç, büyükelçinin karşısında yılgınlığa kapılmayan kimse yoktu. Öbür devlet elçileriyle görüşme yapıldığı zaman, oyalama kaytarma çareleri pekâlâ yürüyordu, ama Canning Babıâli'de boy gösterdiği zaman memurları bir korkudur alıyordu. Veziriazam bile acele toparlanıp, arzularını söylemek üzere bu azılı İngilizin yanına koşuyordu". Reşit Paşa'nın da "Sultanların Sultanı" Canning'e celâdet gösterdiği sanılmamalıdır. "Büyük" sıfatına lâyık görülen Reşit Paşa, kariyerini, velinimeti saydığı İngiliz büyükelçisine bağlamıştır. Canning, 1853'te karısına yazdığı bir mektupta; "Osmanlı hükümeti apansız değişiverdi. Reşit ile Sadrazam azledildi. O saat padişaha çıktım, yeniden vazifeleri başına getirildiler" buyurmaktadır. Yine aynı kitapta, Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın, gözlerinden yaşlar akarak büyükelçinin elini öptüğü yazılıdır. Tanzimat Paşaları, bu haysiyet kırıcı durumu kabullenmişlerdir (Doğan Avcıoğlu, *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969, s. 19-20; ayrıca bkn. Stanley Lane Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları,*

bu sayede İngilizlerin en iyi dostlarımız olduğu fikriyle büyüdüm. Tahta çıktığımda ise uğradığım hayal kırıklığının tarifi mümkün değildi! Zira, İstanbul'da bahsedildiği şekliyle Marmara Denizi'ndeki donanma gösterisi Türkiye'den ziyade İngiltere'nin çıkarlarına halel getiriyormuş ki bu doğru değildi. Elliot ve Layard gibi sefirleri de sırtımdan hançerlediler ve maddi sıkıntıya düşüp 150.000 sterlin gibi ehemmiyetsiz bir miktarı borç olarak istediğimde de menfi cevap aldım. Batıda siz buna dostluk mu diyorsunuz, işte gençliğimin güzel rüyaları da bu şekilde bir hiçle neticelendi" diye iç çekerek konuşmasını bitirdi. İngiltere'de, parlamentonun rızası olmaksızın ister hibe isterse borç olarak büyük paralar verilemeyeceği şeklindeki izahatım ise Sultan'ı zerre kadar etkilemedi. Doğulu hükümdarlar, bugün bile bunlara inanmamaktadırlar, çünkü onlar için anayasa ve parlamento sadece halkı şaşırtmak için icat olunan isimlerden ibarettir. Doğuştan Asyalılar için liberal hükümet yöntemleri tümüyle akıl dışıdır; bir zamanlar Feth Ali Şah, İngiliz sefiri Malcolm'a aşağıdaki artık gayet iyi bilinen şu sözleri sarf etmişti: İran şeyhinşahı *"Tacidarınıza güçlü bir hükümdar mı diyorsunuz; nasıl oluyor da tebasından altı yüz kişinin (yani parlamento mensuplarının) kendisine ne yapacağını söylemesine müsaade ediyor ve onların emirlerini takip etmesi icap ediyor? Ben olsam böyle bir tacı reddederdim"* diyordu; dostum Max Nordau da takriben aynı fikirdedir, zira *Conventional Lies* adlı eserinde Avrupa'daki meşruti monarşilerin başında bulunan hükümdarların tamamının akıl hastanesine gönderilmesini teklif eder, çünkü bu insanlar kendilerini hükümdar zannetseler de aslında hükmedilenlerdir.

Tıpkı Feth Ali Şah gibi -belki de daha fazla- Sultan Abdülhamid de tüm liberal yönetim şekillerinden nefret etmektedir. Bu fikrini gizlemeye de hiçbir zaman gerek duymamış ve yıllar süren tanışıklığımız boyunca bu mevzuya ilişkin fikirlerini kesinlikle yumuşatmaya ihtiyaç duymaksızın defalarca tekrarlamıştır. Daha önce de bahsettiğim gibi, konuşma ve davranışlarımdaki tepeden tırnağa

---

Üçüncü Basım, Çeviren: Can Yücel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 84 ve 144). [ç.n.]

Türklük -daima bana Reşid Efendi diye hitap eder ve bu şekilde davranırdı- bir bakıma tabiatındaki çekingenlik ve vesvesenin üstesinden gelmesine ve bu mahrem fikirlerini benimle paylaşmasına vesile olmuştur. Ayrıca İngiliz tahtının varisiyle olan ilişkilerim onun nazarında önem addetmiş ve Kraliçe Victoria'dan aldığım davet de şahsımda sıradan bir âlim ve seyyahtan fazlasını görmesini sağlamıştı; haddizatında bana, serbestçe ve güvenle kalbini açabileceği, İngiliz sarayının ve hükümetinin (ona göre bu ikisini ayırmak mümkün değildi) sırdaşı gözüyle bakıyordu.

Bir gün bana *"Etrafımda ikiyüzlülerden ve asalaklardan başkası yok"* demişti. *"Bu bitmek tükenmek bilmeyen yağcılıklardan ve sinsice davranışlardan usandım. Hepsinin istediği şahsi menfaatleri; kulağıma gelenlerin tamamı ise yalanlar ve haince riyakârlıklar üzerine kurulu. İnan bana ne kadar acı olsa da gerçekten düşündüklerini söylemeleri bu boş komplimanlardan daha çok hoşuma giderdi. Senden benimle dürüst ve açık biçimde konuşmanı arzu ediyorum; yaşça ve görmüş geçirmişlik açısından benden daha ilerdesin; hem doğuda hem de batıda kendini evindeymiş gibi hissediyorsun ve senden öğrenebileceğim daha çok şey var"*. Doğulu hükümdarların ağzından pek de duyamayacağınız bu samimi konuşma, tabiatıyla daha da cesaretlenmeme yol açmıştı ve Sultan Abdülhamid ile saatler süren bir mahrem *tête-à-tête* [başbaşa konuşma] esnasında hükümetinin iç ve dış siyasetindeki en hassas ve en incelikli noktalara ve devlet ricalindeki zevatın karakterlerine temas etme imkânını bulmuştum. Sultan, yerinde tespitleri ile beni her zaman şaşırtmıştı. Nazırlarının güvenilmezliğinden acı bir şekilde şikâyet etti, onlardan pek de iltifatkâr olmayan sıfatlar eşliğinde bahsetti ve güçlü görüntüdeki bu otokratın mahrem ifadelerinden, güçsüzlüğüne ve derin yalnızlığına ilişkin -belli belirsiz de olsa- bir izlenim edindiğimi de söyleyebilirim. Bir gün, nedimlerinin yüz kızartıcı davranışlarına dikkatini çektiğimde, özellikle heyecanlanmış gibi göründü ve *"Hepsini ayrı ayrı tanımadığımı ve yaptıklarından haberimin olmadığını mı düşünüyorsun? Heyhat ki gayet iyi biliyorum. Asırlardır iftira çukurunda debelenip duran bir toplumda daha iyi in-*

sanları nereden bulacağım? Burada ancak zamanla ve kültürle faydalı işler yapılabilir. Başka bir şey de yapılamaz" diye haykırdı. Gerçekten de Sultan, önceden düşünülenlerin aksine, okullarında başarılı olmuş ve ülkenin önde gelen aileleriyle hiçbir şekilde bağlantıları bulunmayan genç insanları yakın çevresine almıştı. Gayesi, etrafında kendine bağlı bir çevre oluşturmaktı ve tıpkı ülkesindeki sırdaşları gibi, benden de -ülke dışından- Avrupa'daki kamuoyunun genel görüntüsü, günün siyasî meseleleri, Türkiye dışındaki İslam'ın vaziyeti ve bilmek istediği diğer mevzular hakkında ayda en az iki kez Türkçe yazılmış bir mektup yollamamı ve bu sayede dostluğumu göstermemi istemişti.

Düşünmeden bu isteklerini kabul etmiştim ama, Doğulu prensiplere körü körüne bağlı bir şekilde yetiştirilmiş bir hükümdarın bu tarz itiraflarını gerçek ciddiyetiyle kabul etmemek gerektiğini de vakit kaybetmeden fark ettim, zira bir gün, konuşmanın harareti içinde, bir takım eleştiren tespitlerde bulunmuş ve Majestelerinin bazı tedbirleri ve planlarının uygunluğunu ya da tavsiye edilebilirliğini sorgulamaya cüret etmiştim. Bir anda yüzünün ifadesinde ortaya çıkan hoşnutsuzluk ve hayret emarelerini fark ettim ve o andan itibaren ortaya çıkan küçük bulutlar karşılıklı münasebetimizin ufkunu karartır oldu. Başka türlü nasıl olabilirdi? Tacidarlar -aslında tüm Doğulular- haddinden fazla dalkavukluğa alışmışlardır; çıplak gerçeğin keskin tadı, onların zevkine uygun düşmez ve bir mutlak hükümdar kendi çevresinden üstün olduğunda, bu durum sadece gerçek güç yönüyle değil, aynı zamanda entelektüel kabiliyetler açısından da geçerlidir ve herhangi bir muhalif fikir, üzerindeki şeker kılıfı ne kadar kalın olursa olsun, kolayca yutulacak bir hap olmayacaktır. Sultan Abdülhamid de saltanatının başlangıcından itibaren kesinlikle herhangi bir muhalif fikre tahammül göstermemiştir. Her tür tavsiyeyi sabırla dinlermiş gibi görünür ama önceden belirlediği kanaatin sarsılmasına katiyen izin vermez ve -Hayrettin Paşa, Kamil Paşa, Ahmet Vefik Paşa ve benzerlerinin örneğinde olduğu gibi- kendi görüşlerine sebatla bağlılığıyla tebarüz etmiş bir büyük vezir ya da

bir başkası kısa bir zaman zarfında görevden ayrılmak zorunda kalır. Sultan'ın, olağanüstü keskin zekâsıyla, eksik tahsilinden kaynaklanan birçok hatayı telâfi ettiği de doğrudur. Kendi ana dilinde bile pek de hünerli olmamasına rağmen, konuşmalarında tahsilindeki noksanlığa dair kesinlikle bir ipucu ele vermezdi. Sıklıkla bana *"Lütfen sade bir Türkçe ile konuş"* dediğini hatırlıyorum. Olağanüstü hafızası, üzerinden yıllar geçmiş olmasına rağmen herhangi bir şeyden istifade etmesine imkân verirdi ve kullandığı süslü dilin birçok Avrupalı ziyaretçisini aldatmış olduğunu da söyleyebilirim. Ama hepsi bir araya geldiğinde gerçekten cahildi ve feci bir şekilde tahsil görmeye ihtiyacı vardı, ancak hükümdar olmanın gururu ve "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" şeklindeki yüksek pozisyonu, her şeye vakıf olduğu hayallerine kapılmasını mecbur kılıyordu. Bunları tümüyle bildiğim için, Sultan ile daha sonraki konuşmalarımda kendimi bir miktar frenledim; hatta ifadelerimde daha bir dikkatli olmayı da öğrendim ve Sultan da bunun farkına vardığında bir Fars şiirinden alınmış tek bir dizeyle kendisine cevap vermiştim: *"Prenslerin yakınlığı, yakan bir ateş gibidir"*. Kendisi de bu sözümü memnun bir gülümseme ile karşıladı. Bu meyanda kendimi bir tür dilsiz danışman olarak tarif edebilirdim ve Boğaz'daki Avrupalı diplomatların, pozisyonumu bu ışık altında değerlendirmeyip, tam tersine her türden siyasî entrikayı hesabıma yazmaları da ayrıca beni ziyadesiyle üzmüştür, tabiatıyla Sultan'ın beni saatlerce odasında ağırlamasının ve o esnada en yakın mabeyncisini bile dışarda bekletmesinin bol miktarda spekülasyona sebep olduğunu da kabul ediyorum. Sultan'ın yakın çevresindeki saray görevlilerinin bana reva gördüğü asık suratlar, çatık kaşlar, bezdirici bakışlar ile uzun süren bir kabul sonrası salondan ya da parktan geçerken beni değerlendirme tarzları ziyadesiyle rahatsızlık duymama da sebep olmuştur. Bu basit insanlar beni, hükümdarlarını tuzağa düşürmüş ve Allah bilir nereye sevk edecek olan bir tür şeytan ya da sihirli bir ruhun tecessüm etmiş hali olarak kabul etmişlerdi. Aralarından ancak birkaçı benimle birkaç kelime etmeye tenezzül ediyor, birçoğu ise -kat'i surette- her ziyaretimde inançsızların ülke-

sine götürmek üzere muazzam miktarlarda altın ve mücevher aldığımı düşünüyordu. Daha sonra, saraydaki Müslüman ilim adamları ve mollalar ile konuşmak suretiyle neredeyse bir İslam âlimi olarak isim yaptım ve Farsça ve Tatarca konuşma kabiliyetlerim sayesinde temayüz ettim, esrarengiz şahsiyetim daha bir ön plana çıktıkça hayretleri de aynı oranda artmaktaydı. Beni, tahttan indirilmiş bir Hintli prens, Ruslar tarafından sürgüne gönderilmiş Türkistanlı bir âlim, ama hepsinden öte, hükümdarlarının hiç tanımasa daha iyi olacağı tehlikeli bir şahıs olarak kabul ediyorlardı. Pera'daki Avrupalı mahfiller için de keza ayrı bir muamma idim. Emperyal hazine dairesinde, bazen tek başıma, bazen de diğer Macar akademisyenlerin eşliğinde, Türklerin Ofen'de ele geçirerek İstanbul'a getirdiği, Mathias Corvinus'un[121] kütüphanesinden kalanları arıyordum. Çok şeyler keşfettimse de bu durum benim, neticede İngiltere hesabına çalışan bir tür siyasî casus olarak yaftalanmamama mani olamadı. Tanınmış bir diplomat, *"Ce savant est un homme dangereux, il faut se défaire de lui"* [Bu âlim, tehlikeli bir adam, ondan kurtulmak lâzım] demekteydi. Bu soylu zat yanılmaktaydı. Ben ne "*dangereux*" idim, ne de herhangi bir devletin gizli ajanı; zira, diplomatik sırların taciri şeklinde bir rolü kabul etmeme her şeyden evvel kendi izzetinefsim mani olurdu,[122] bundan başka hangi hükümet, büyük masraflara mal olan resmi temsilciliklerinin dışında bir gizli ajan istihdam etmeyi düşünürdü. Sultan ile siyasî meselelere dair konuşmalarımız esnasında her zaman için Avusturya-Macaristan ile İngiltere'nin tarafı-

121 Matthias Corvinus, 1443-90 yılları arasında yaşamış bir Macar kralıdır. İyi bir asker ve yönetici olmasının yanı sıra, sanatın ve bilimin hamisi, aydın ve bilgili bir kişiydi. Sahip olduğu elyazmaları, resim, heykel ve mücevher koleksiyonları tüm Avrupa'da ün kazanmıştı. Saltanatı boyunca, birçok Avrupalı sanatçı ve bilim adamını sarayında ağırladı ve Buda'da bir üniversite, ayrıca içinde on binden fazla elyazması kitap bulunduran ünlü *Bibliotheca Corvina*'yı kurdu. Bu kitapların bir bölümü, Kanuni'nin Buda'yı ele geçirdiği 1526 yılında İstanbul'a getirilmiştir. Sultan Abdülhamid, 1877 yılında bu kütüphaneden kalan otuz beş cilt kitabı Şeyh Süleyman başkanlığında Mekteb-i Sultani öğretmen ve öğrencilerinden oluşan bir heyetle Macaristan'a gönderecektir. [ç.n.]

122 Vámbéry'nin nefsine hâkim olamadığı anlaşılıyor. Zira kendisi İngilizler için çalışıyor, işin enteresan tarafı, Sultan da bunu biliyordu. [ç.n.]

nı tuttuğumu, söz konusu Rusya olunca silaha sarılmaya bile hazır olduğumu ve kuzeydeki bu büyük gücün hainliğine, barbarlığına ve toprak kazanmaya yönelik doymak bilmeyen açgözlülüğüne karşı çıktığımı bir an için bile gizlemeyi düşünmedim. Türklerin tamamından ve hatta Sultan'dan daha fazla Rus aleyhtarı olarak başka türlü hareket etmem de mümkün değildi, ayrıca siyaseten Rusya'ya ne kadar kara çalarsam Avrupa kültürümüze o denli hizmette bulunduğumu tahayyül ediyordum. Sultan, şüpheleri bertaraf etmek için bir gün beni Rus sefiri Nelidoff ile birlikte bir saray yemeğine davet etmişti; tabiatıyla mazeret bildirip gitmedim. Sefirler arasında sadece İran sefiri, Yunanistan'ın tam yetkili elçisi Prens Mavrocordato ve Baron Marshal von Bieberstein ile birlikte saray yemeklerine katıldığımı ve bu diplomatların, Sultan'ın şahsıma gösterdiği ilgiyi gördüklerinde biraz şaşırdıklarını söyleyebilirim.

Bu şekilde birkaç yıl boyunca Sultan'ın teveccühünden istifade ettim ve sarayında istisnai bir yer buldum. *Grand Seigneur* benim nezdimde -bağnazca hareket eden Avrupa'nın, tüm Doğulu hükümet sistemlerinde var olduğunu iddia ettiği hataları ve yanlış davranışları telâfi eden- sadık bir Türkofil ve İslam'ın savunucusu görmeye devam ettiği, ayrıca hem Türkiye'yi haksız yere zarara uğramış bir ülke hem de Avrupa müdahalesinin her zaman için haksız olduğunu söyleyen bir muhatap bulduğu müddetçe şahsıma tümüyle itimat etmiş ve samimi açık sözlülüğü ile şaşırmama yol açmıştı.

Uzun yıllar boyunca Türk toplumundan edindiğim tecrübe bana, Sultan'ın neredeyse ilâhi bir varlık olarak görülmekte olduğunu öğretmişti; hal böyle olunca akabinde gördüğüm lütufkârlık da bir o kadar hayret verici oluyordu. Söylemek gerekirse bana karşı samimi bir dostuymuş gibi davranmış ve sanki bir Osmanlı ve imparatorluğun naiplerinden biriymişim gibi devlet meselelerinden ve hanedanının menfaatlerinden bahsetmişti. Sadrazamının ve nazırlarının bile önünde sergilemediği bir içtenlikle en hassas siyasî meselelere ilişkin görüşümü almıştı; ben de akabinde Budapeşte'den kendisine

gönderdiğim mektupları -bu hükümdarın muhtemelen daha önce karşılaşmadığı türden- açık ve serbest bir üslûpla kaleme aldığımı söyleyebilirim.

Bugün yeniden düşündüğümde, sohbetlerimizdeki konu başlıklarının tümüyle Türkiye'yi ilgilendiren meselelerle, dâhili reformlar ve ıslahat çalışmalarıyla sınırlı kalması durumunda, Sultan'ın bana duyduğu güveni sarsacak hiçbir sebebin zuhur etmemiş olacağı aklıma geliyor. Ama Sultan Abdülhamid'in zihni mütemadiyen dış politikayla meşguldü ve bu konuda kendisiyle her defasında kayıtsız şartsız aynı fikirde olmadığımdan, bir zamanlar aramızda var olan sıcak dostluk -tümüyle kopmasa da- giderek soğumaya yüz tuttu. Bir müddet için en önemli sohbet konumuz Mısır meselesi olmuştu. Sultan, zaman zaman dış politikasının üzerindeki kötü yıldızdan, tevarüs ettiği eyaletlerin birçoğunu yitirmiş olmasından şikâyet ederdi ve tacının en kıymetli mücevheri durumundaki Nil havzasını kaybetmek kendisini ziyadesiyle üzmüş, İngilizlerin sadakatsizlikleri ise her şeyden fazla canını sıkmıştı. Tabii olarak da bütün öfkesini özellikle İngiliz hükümeti üzerine boşaltıyordu ve Avrupa hükümetlerinden herhangi birine meftun olmasa da -zira hepsinden aynı derecede ürküyor ve nefret ediyordu- hiddetinin asli hedefi ister liberal isterse muhafazakâr olsun St. James kabinesi[123] oluyordu. Tahta çıkışının hemen öncesi ve sonrasında bu hükümeti İstanbul'da temsil etmiş olan iki İngiliz sefiriyle de kötü ilişkileri vardı. Bir keresinde Lady Layard, Sultan'a teslim edilmek üzere çok kıymetli bir çerçeveye yerleştirilmiş resmini vermişti, ben de bu resmi bir akşam kabulü esnasında kendisine verdiğimde, genellikle kusursuz oto-kontrolü ile tanınan *Grand Seigneur*, bir anda heyecana kapıldı ve resmi göstererek bana: *"Resmini gördüğün bu hanımefendiye büyük saygı duyuyorum; zira savaş sırasında büyük fedakârlık göstererek yaralı askerlerimizin bakımıyla uğraşmıştı, her zaman için kendisine medyunum. Ama kocasına gelince"* diyerek devam etti, *"Onu kalbimden söküp attım, zira*

123 Büyük Britanya hükümeti. [ç.n.]

göstermiş olduğum itimadı suistimal etti". Bunları söylerken de bir eliyle sanki bir şey çıkartacakmış gibi göğsünü açmıştı; diğer elini ise boşluğa, aşağıya doğru sallıyor ve o esnada orada olmayan bir mücrimi tepelermişçesine ayaklarıyla yere vuruyordu. Böylesine tutkulu bir duygusal krizi daha ziyade Türk kadınları arasında müşahede etmiştim ve Sultan'ın karakterinde de harem hayatından yansıyan bu gibi çok sayıda özellik bulunmaktadır. Layard'ın almış olduğu mesajı aktarırken sadece bir sefir olarak vazifesini yaptığını söyleyip kızgın tacidarı teskin etmeye çalıştım, suçlanması gerekenler ise böylesi gizli konuşmaların ortalığa dökülmesine müsaade edenlerdi. Bundan başka *"Lâ zeval fil sefirun"* [Elçiye zeval olmaz] şeklindeki meseli de hatırlattım, ama bütün bunlar nafileydi, bu değerli İngiliz diplomatının isminin anılması dahi Sultan'ın köpürmesi için yeterli oluyordu; kendisi, bir devlet adamı ile sıradan bir insanın davranışları arasındaki farkı göremiyor, görmek de istemiyordu.

Haddizatında, sıkça yaşamak zorunda kaldığı acı tecrübeleri düşündüğümüzde Sultan'ın doğrudan ayıplanmaması da icap eder, ama siyasette adalet ve hakkaniyet kelimeleri normal hayattan çok daha farklı manalar ifade etmektedir ve Sultan Abdülhamid de, İngiltere'nin en hayati menfaatlerini göz önüne almaksızın, bu devletten -değişen genel siyasî durum ve ada halkındaki Türkiye'ye karşı giderek artan antipati sebebiyle- mümkün olamayacak bir siyaset takip etmesini istemekle kat'i surette ihtiyatsızca davranmaktadır. İngiltere'deki muhafazakâr hükümetin, Mr. Gladstone'un bütün bu "vahşet aleyhtarı" mitinglerine rağmen, Rusya'nın İstanbul'a girmesine mani olmak için donanmasını Marmara Denizi'ne göndermeyi göze alması da Sultan tarafından asla takdir edilmemiştir. İngiltere'deki liberal hükümetin tahrik ettiği İzmir hadisesi[124] ile Dulcig-

124 On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Anadolu topraklarında faaliyet gösteren misyonerlerin de tahrikiyle birçok yerde Ermeni isyanları patlak vermiş, bunun neticesinde harekete geçen Müslüman ahali sadece Ermenilere ait ev, işyeri ve kurumlara değil misyoner müesseselerine de zarar vermişti. Bu olaylar incelendiğinde bunların neredeyse her defasında misyoner istasyonlarının bulunduğu merkezlerde patlak verdiği de göze çarpacaktır. Misyonerlerin talepleri üzerine harekete geçen

no[125] komedisi gözlerinin önünden eksik olmamış, Mısır'ın işgali ise Rusya'nın meydan okuyuşundan -ve bu Batılı gücün sebep olduğu zarar ziyandan- çok daha haince gelmiştir.

Geçen zamanla birlikte Babıâli ile St. James kabinesi arasındaki ilişkilerin daha da soğuması kaçınılmazdı. *Inter duos litigantes* [iki muhasım arasında], Rusya *tertius gaudet* [gülen üçüncü] oldu ve önceki soğukluğa ilâveten Ermeni problemleri zuhur ettiğinde iki büyük Avrupa devletinin Asya'daki yerlerini değiştirdiğini gördük; zira bir zamanların ezeli düşmanı Rusya -Türk milletinin olmasa da- Türk Sarayı'nın candan dostu haline gelirken, İngiltere ise Osmanlı İmparatorluğu'nun *diabolus rotæ* [şeytan tekeri] olarak görülüyordu. Sultan Abdülhamid'in Ermeni problemlerine ilişkin İngiltere'ye karşı duyduğu kızgınlığın mesnetsiz olduğu da söylenemezdi, zira Ermeni

---

Birleşik Devletler Hükümeti, bunlara ait okul, hastane ve hayır kurumlarındaki zarar ziyanın Osmanlı Devleti tarafından tazmin edilmesini istemişti. Hükümet ve Sultan, bu teklifi kabul etmeyince de iki ülke arasında birkaç yıl süren bir gerginlik yaşanmış, sonuçta diplomatik yollardan çare alamayacağını düşünen Amerikalılar gambot diplomasisine başvurmuş ve bu amaçla o tarihlerde Akdeniz'de bulunan önemli savaş gemilerinden USS Kentucky'ye İzmir limanına gitme emrini vermişlerdi ("Warship sent to Turkey, The Kentucky to make a call at Smyrna in connection with indemnity claim", *The New York Times,* 20 Kasım 1900). Kentucky, 27 Kasım 1900 tarihinde, güverteleri boşaltılmış ve topları savaşa hazır hale getirilmiş biçimde İzmir limanına giriş yaptı. İzmir valisi durumu Sultan'a bildirmiş, geminin ateş açmasının an meselesi olduğunu söylemeyi de unutmamıştı. İtidal yolunu seçen Sultan ise, geminin kaptanı Colby M. Chester (Chester imtiyazına adını verecek olan geleceğin amirali) ile birkaç subayı bu mevzuyu konuşmak üzere İstanbul'a saraya davet etti. Subaylar, sarayda yemeğe alıkonmuş, bu arada mürettebattan Teğmen William A. Moffett'a -sonradan reddedeceği- Türk donanmasında amirallik teklifi bile yapılmıştı. Kaptan Chester, iki büyük sandıkla gemiye döndüğünde, mürettebat bunun talep edilen dört milyon dolarlık tazminat parası olduğuna hükmetmiş, ama sandıklar açıldığında içinden Sultan'ın kendilerine hediyesi olan sigara paketleri çıkmıştı. Tazminat talepleri sonraki müzakereleri beklemek zorundaydı (John S. Gillig, "The Predreadnought Battleship USS Kentucky", *The Register of the Kentucky Historical Society,* Vol. 88, No. 1, Kış 1990, s. 59-60). [ç.n.]

125 İngiliz başbakanı Gladstone, iktidara gelişinden sonraki ilk sonbahar mevsiminde, Osmanlı Hükümetine tazyikte bulunarak Adriyatik'deki küçük bir balıkçı kasabası olan Dulcigno'yu -her zaman en sevdiği halklardan biri olmuş- Karadağlılara bırakmasını sağlamaştı (Roy Jenkins, *Gladstone,* Papermac, Londra, 1995, s. 500). [ç.n.]

dağlarındaki huzursuzluklara alenen taraf olmamak için Londra'da gereken özen gösterilse de İngiliz ajanlarının Anadolu'nun kuzeyindeki ajitasyonları her türlü şüphenin ötesinde bir gerçekti. Bu hem aptalca hem de manasız hareketten Sultan da -hem de ayrıntılarıyla- haberdar olmuştu. Muhalif Ermenilerin kurduğu Hınçak ve diğer ihtilâl komiteleri, Londra, Paris, New York ve Marsilya'da ne yaparlarsa, anında Yıldız'ın haberi oluyordu; gizli servise bu bilgileri aktaranlar da bizzat Ermenilerdi. Sultan, 1890 yılı gibi erken tarihlerde dahi bu entrikalardan şikâyet etmiş ve on iki ay sonra *"Sana söylüyorum, yakın bir tarihte bu Ermenileri yola getireceğim. Onlara öyle bir şamar indireceğim ki, akıllanacak ve bu ihtilâlci faaliyetleri bırakacaklar"* ifadesini kullanmıştı. Bu *"şamar indirmekten"* kastettiği, kısa bir süre sonra başlayacak katliamlardı.[126] Sultan sözünü tutmuştu. İstanbul'da ve Küçük Asya'nın birçok yerinde vuku bulan katliamlar Hıristiyan dünyada haklı bir infial uyandırmıştır, öte yandan Hıristiyan Rusya ve Avusturya'nın kendi dominyonlarındaki ihtilâlleri bastırırken -belki bu kadar ağır bir şekilde olmasa da kesinlikle daha az

126 Vámbéry, bunları söylerken olayların tek yanlı yorumunu vermektedir. Aynı tarihlerde, 1894 yılında Sason olayları ile başlayan Türk-Ermeni çatışması patlak verdiğinde, Ermeni Komiteleri'nin Anadolu üzerindeki faaliyetleri neredeyse yirmi yılı bulmuş ve bu sayede iki toplum arasında yeterince nefret tohumu ekilmiş durumdaydı. Kendisi bahsetmese de bu komiteler sayesinde halkı birbirine kırdırmak için Sultan'ın örgütlü bir çaba içine girmesine gerek kalmamıştı: "Üzülerek belirtmeliyim ki Ermeniler, bugüne kadar fazlasıyla şımartılmışlardır. Onlara gösterilen sempati ve anlayış, müstebit bir otoriteye karşı ayaklanan ihtilâlcilere karşı duyulan sempatiyi çoktan aşmıştır. Bugünkü ayaklanmalarının aslında İngiltere'de örgütlenen ve İngiliz liberallerinin fazlasıyla değer verdiği Ermeni İhtilâl Komitesi'nin gizli tahrikleriyle gerçekleştiğini unutmamamız gerektiğine inanıyorum. Anadolu'daki Ermeniler, Kürt komşuları gibi, kaba, bağnaz ve kan dökücüdürler; anarşist ve sosyalist fikirlerle donanmış maceracı ihtilâlcilerin kışkırtmalarıyla, zulüm ve katliamda onlardan aşağı kalmazlar. Bir kez etnik ve dinî nefret ateşi Asya'da yanmaya görsün, bu alev bütün bölgeyi kaplayacak ve patlak veren bu koca yangından İngiltere sorumlu tutulacaktır. Kendimize, bu politikanın hangi amaca hizmet ettiğini, İngiltere'nin başarı sağlamak için böylesine kirli ve haksız yollara başvurmasının gerekli olup olmadığını sormalıyız". Bu sözler de Vámbéry'ye ait olup, 1 Kasım 1895 tarihinde İngiliz hükümetine gönderdiği raporda yer almaktadır (Mim Kemal Öke, *Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vámbéry*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1991. s. 251). [ç.n.]

diyemeyeceğimiz bir kana susamışlıkla- nasıl hareket ettiklerinin de gözden kaçmaması gerekmekteydi. Bu zecri tedbirlerin Avrupa kamuoyunu nasıl aleyhine çevirdiği Sultan için bir sır değildi. Kendisine verilen güzel (!) unvanların da farkındaydı. "Büyük Katil", *"Sultan Rouge"* [Kızıl Sultan], "Lânetli Abdül" vs. ve bir kez şahsına karşı Batı'nın infialine temas ettiğimde, adına tertip olunan bu zalimlikler için, aşağıdaki beyanında görüldüğü üzere, bir tür mazeret bulmak istiyor gibiydi: *"Bu zecri tedbirleri almak zorunda kaldım. Batı, Romanya ve Yunanistan'ı alarak Türk devletinin ayaklarını kopardı. Bulgaristan, Sırbistan ve Mısır'ın kaybı ise bizi ellerimizden mahrum etti ve şimdi, bu Ermeni ajitasyonu ile en hayati uzuvlarımızı ele geçirmek, iç organlarımızı söküp almak istiyorlar; bu durum toptan yok olmamızın başlangıcı demektir ve buna karşı var kuvvetimizle mücadele etmemiz gerekecektir"*. Hakikaten de, herkesin gördüğü bu toptan çöküş işaretlerine rağmen Sultan, imparatorluğu için gayet iddialı diriliş ve güven fikirleri besliyordu. Sıklıkla kapitülasyonları kaldırmaktan ve tasavvur ettiği ittifakların getireceği avantajlardan da bahsederdi. Başlattığı ve büyük bir maharetle yönettiği Panislamist harekete büyük itimadı vardı. Casusları, Hindistan, Güney Rusya, Orta Asya, Çin, Java ve Afrika'da dolaşıyor ve gittikleri her yerde dinî coşkuyu harekete geçirmeye çalışırken, Halife'nin gücünü ve büyüklüğünü ilân ediyorlardı. Şu ana kadar sadece Sultan'ın doğum gününün tüm İslam ülkelerinde bayram olarak kutlanmasını ve birlik ağları örülecek yerlerde uygun zeminin hazırlanmasını sağlayabilmişlerdi. Geleceğe yönelik bu planlar Sultan'ın özel hobisiydi; bunlardan sadece mutlak güvenine sahip en yakın adamlarına ve saray yetkililerine bahseder, bunlar dışında, nazırları da dâhil olmak üzere kimseyle konuşmazdı. Zaten kendilerinden, "zerre kadar güveni hak etmeyen servet avcıları" diye söz etmekteydi. Bir defasında bana *"Nazırlarıma nasıl inanabilirim?"* demişti. *"Daha geçenlerde Zaptiye Nazırıma haber gönderdim, huzuruma zil-zurna sarhoş geldi. Domuzu odamdan kovdum, sabahleyin de azlettim"*. Kötülükleri cesaretlendirmesi, otokratik ve mutlakiyetçi fikirleri yüzünden yetkin devlet adamlarının

yetişmesinin engellenmesi, hiçbir zeki politikacının da kendi idaresi altında varlık gösteremeyeceği, benim gördüğümü ama kendisinin asla fark etmediği hususlardı; zaman zaman bu konularda imada bulunmuş ve Peygamber'in "İstişare edeceksiniz" şeklindeki ikazını da hatırlatmışımdır. Geçmişte ve gelecekte, ilâhi şöhretinin gölgesinde her şeyi elinin altında bulmuş, iflâh olmaz Türklerin bir nümûnesi olarak tebarüz etmiştir. Birinci kâtibi kendisine, İgnatieff'in dostu merhum Mahmut Nedim Paşa'nın *protégé*si[127] olduğumu söylediğinde bana dönerek, *"Evet, Mahmut Nedim Paşa fevkalâde akıllı bir adam, gerçek bir Türk ve Müslüman, efendisine sadık bir hizmetkârdı"* demişti.

Fazla vakit geçmeden, bu tarz bir hükümdarla fazla bir şey yapılamayacağı kanaatine vardım ve doğrudan kendisine karşı çıkmadan sessizce kendi siyasî görüşlerime bağlı kaldım. Hadiseleri bugün yeniden değerlendirdiğimde benden hoşnut olmaması ve İngilizlere temayülüme şüpheyle bakması gayet tabii imiş gibi görünmektedir. Sultan, siyasî görüşlerine kayıtsız şartsız destek vermemi bekliyordu; benim şahsımda Hıristiyan alemine muhalif, dünyaya bir Türk'ün gözüyle bakan bir dosta sahip olmak istiyor ve Avrupa'daki birçok önde gelen kişi gibi, Doğu'yu soylu, mükemmel, insani ve adil olarak övmemi, Batı'yı ise, habis, kaba ve yağmacı olarak yermemi arzu ediyordu. Ama hayır, bu durum Türklere duyduğum sempatilere karşı haddinden fazlasını istemek demekti! Çürümüş, despotik ve her zaman ölüme hazır bir Asya'nın hak etmediği övgüleri şakımaya ve yeniye karşı eskiyi yüceltmeye koyulmam için Batı kültürümüzün yüksek avantajlarına fazlasıyla gark olmuş ve on dokuzuncu asra ait fikirlerin faydalı tesirlerine ziyadesiyle inanmış durumdayım. Keza ne bir emperyal teveccüh ne de yeryüzündeki bir başka güç bana bunu yaptıramazdı ve Sultan da bunu fark ettiği andan itibaren bana karşı kayıtsız bir tavır sergilemeye başladı. Hatta bir keresinde iki anaya birden bağlanabilen çocuklardan hazzetmediğini de üstüne

127 Fransızca, "Yüksek statüdeki biri tarafından korunan kimse". [ç.n.]

basarak söylemişti; kalemimin uluslararası gücünü göz ardı edemeyeceğinden, bana karşı hissedilir bir hasmane tutum ya da nefret sergilemeden -görüntüde de olsa- nazikçe gözden çıkarıldım. Bu konuda yanıldığını söyleyemeyeceğim, yine de her zaman olduğum gibi Türkiye'nin bir dostu olarak kalmaya devam ettim.

Bütün bunlar nasıl vuku buldu da bütün suiniyetine rağmen Sultan seneler boyunca şahsıma teveccüh göstermeyi sürdürdü ve hatta birden çok kez beni İstanbul'a davet etti; buna cevap olarak, kendi de dâhil olmak üzere kimseye itimat etmese de kalemimin ona sağlayacağı faydaları gözden çıkarmadığını söylemekle yetinebilirim. Daha önce de belirttiğim gibi Sultan Abdülhamid'in -her hareketinde hesaba kattığı- Avrupa kamuoyundan ödü kopuyordu; her zaman için münevver, hürriyetperver, yurtsever, kanun ve nizama düşkün ve vicdanlı bir hükümdarı oynamayı arzu etmiş, keza her zaman için, hayli eksik bir tahsilin ve kısa bir Avrupa seyahatinin kendine sağladığı, fevkalâde ince ve parlak kültür cilâsını sergilemeyi de ihmal etmemiştir. Çok iyi Fransızca bilmese de[128], büyükelçileri ve diğer seçkin misafirlerini etkilemek için sözlerinin arasına sıklıkla Fransızca kelimeler ve özdeyişler sokuştururur, Müslüman âlimlerin refakatinde olduğundaysa, ortalama kültüre sahip bir Müslümanın seviyesinin üzerine çıkmadan, teolojik ve teknik terimleri kullanmaya bilhassa özen gösterirdi. Olağanüstü hafızası sayesinde bu tarz terimleri hatırlamakta kesinlikle zorlanmasa da Asya ya da Avrupa kültürüne olan hakiki aşinalığı son derece sathiydi, zira müşfik ama haddinden fazla hoşgörülü pederi çocuklarının kitaplarına bağlanmasını hiçbir zaman sağlayamamıştı. Bu emperyal prensin mürebbi-

---

128 *"Sultan Hamid, şehzadeliği zamanında her ne kadar Ethem ve Saffet Paşalardan Fransızca ders almış idiyse de bu husustaki kudreti pek mahdut olduğundan ve başka hanedanlardaki prensler gibi ecnebi mürebbiler marifetiyle tekellüme alışmadığından Fransızca konuşması yoktu; yalnız sefirlerle muhaverelerinde bazı kelimelere son derece dikkat ettiğinden, bunlardan herhangi birisi tercüme esnasında unutulacak olur yahut sefirin bir tabiri yanlış tercüme edilirse derhal tercüman paşanın dikkatini celbeder ve tashih ettirirdi"* (Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, Muallim Ahmet Kitaphanesi, İstanbul, 1931, s. 16-17). [ç.n.]

si Kemal Efendi, ellili yıllarda bana, emperyal talebesinin gevşekliği hakkında inanılmaz şeyler anlatmıştı. Şu anki veliaht Reşat Efendi, Farsça ve Arapçayla bir hayli ilgilenmiş ve genç yaşında Farsça şiir denemelerinde bile bulunmuştu, ama Hamid Efendi, vaktini okul sıralarında harcayacak biri değildi. Harem entrikaları ve skandalları çok daha hoşuna gidiyor ve harem-i hümayun sırlarını merak eden birinin bilgi almak için Hamid Efendi'ye müracaat etmesi yeterli oluyordu. Bu yetenekli ve enerjik prensin gençliğinde daha iyi bir eğitim almış olmaması gerçekten de büyük bir kayıptı.[129] Böyle bir durumda, Osmanlıların tahtında ne kadar iyi bir tacidar olarak oturabileceğini kim bilebilirdi?

Prens sıfatıyla değil de daha ziyade sıradan biri ve bir Doğulu olarak bu insanla münasebetim benim için fevkalâde önemliydi. Akşam saatlerinde Şale Köşkü'nde başbaşa kaldığımızda sessizce oturur ve birbirimizin düşüncelerini okumaya çalışırdık, zira bu emperyal haylaz muhatabını gayet iyi tanırdı. Uzun bir süre bu şekilde düşüncelere daldıktan sonra genellikle alâkasız bir mütalâayla -zaman zaman da Asya veya Avrupa'daki tecrübelerime ilişkin bir soruyla- sessizliği bozan da yine kendisi olurdu. Bir halifenin, inançsız biriyle mahrem konuları konuşması, hele hele tavsiye alması uygun olmadığı için Sultan bana görmüş geçirmiş, tecrübeli ve gerçek bir inanç sahibiymişim gibi davranır ve her zaman için bana Türk ismimle, Reşid Efendi diye hitap ederdi; ortamda hasbelkader tahsilli veya dindar Müslümanlar olduğunda bu durum daha da bariz olurdu. Sultan Abdülhamid, dünyanın gelmiş geçmiş en büyük *charmeur*-

129 Abdülhamid özel hocalarından küçük bir Osmanlı için klasik sayılabilecek bir eğitim alır: Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri. Osmanlı tarihi derslerini sarayın resmi vakanüvisi olan Lütfi Efendi vermektedir. Genç şehzadenin eğitime pek meraklı olmadığı anlaşılıyor; hayalperest olduğu için hocalarının anlattığı derslere yeterince dikkatini vermez, onlar da bu halinden dolayı şehzadeyi babasına şikâyet ederler. Gençliğinde, "saltanat için bir gün tehlikeli olabilirim korkusuyla beni dünyadan ayırdıkları, hiçbir şey öğrenmeme müsaade etmedikleri için ne kadar bedbaht" olduğunu bizzat ifade eder (François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çeviren: Ali Berktay, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 31). [ç.n.]

lerinden[130] biriydi ve misafirlerini meftun etmek için daima bir yol bulurdu. Kompliman yapmaktan, sıradan insanlar arasında boşuna arayacağınız bir nezaketle misafirinin sigarasını kendi elleriyle yakmaktan büyük zevk alırdı.[131]

Tabiatıyla hedefi ve gayesi, bu muazzam lütufkârlıkla ziyaretçilerini cezbederek avcunun içine almaktı. Zaman zaman hayli teatral davranışlar da sergileyebiliyordu. Öfke, neşe, hayret, istediği her şeyi taklit edebilirdi ve Mısır meselesine dair hararetli bir tartışmanın sebep olduğu bir sahneyi asla unutmayacağım. İngiltere'ye karşı olan hiddetini yatıştırmak için Mısır devlet borcunun bir çözüme kavuşturulmasından sonra, yıllık verginin yeniden ödenebileceğini söylemeye cüret ettim. Sultan söylediklerimi yanlış anladı ve fidye bedelinden bahsettiğimi düşündü, oturduğu koltuktan fırlayarak heyecanlı bir sesle haykırdı: *"Bu ne demek! Atalarımın kılıçla fethettiği ülkeyi bir bedel karşılığında bırakacağımı mı düşünüyorsun?"*. İnce bacakları geniş paçalarının içinde titriyordu, fesi geriye düşmüş, elleri titremeye başlamıştı ve neredeyse bayılmak üzereyken koltuğunda geriye doğru dayandı. Yine de bütün bunlar gerçek değil sadece bir oyundu, tıpkı bir başka seferinde, hizmetine girmem ve kalıcı olarak İstanbul'a yerleşmem için beni iknaya gayret ederken, o heyecan içinde, ellerimi her iki eliyle kavrayıp, değişmeyecek teveccühler yanında yüksek bir mevki ve servet teklif ederken yaptığı gibi. Bu kurnaz ve vehimli insanı, sözünü ettiğim bu olağanüstü hassasiyet gösterisine sevk eden husus, şüphe götürmeyecek şekilde, İslam ülkelerine ve bilhassa Türkiye'ye ilişkin sahip olduğum faydalı bilgilerdi. Birden çok kereler bana *"Ülkemizi ve insanlarını bizden daha iyi*

---

130 Fransızca, "Büyüleyici, baştan çıkarıcı" manasında. [ç.n.]

131 Abdülhamid'in eğitimi epey sınırlı bir düzeyde kalsa da Osmanlıcada *edeb* adı verilen geleneksel şehzade eğitimini alarak yetiştirilmiştir. Adab-ı muaşeret kuralları, sohbet sanatı, söz kullanımı, çok zarif bir incelik, kibarlık ve nezaket, iltifat düzme, muhatabıyla ilgilenme, onu pohpohlama sanatı, kısacası daha sonra konuklarının, kendisini ziyarete gelen gazetecilerin, köşe yazarlarının, arkeologların, diplomatların, devlet adamlarının ve hükümdarların gönlünü çelmede çok işine yarayacak, bir tür cemiyet içinde davranış kuralları külliyatı (Georgeon, *a.g.e.,* s. 32). [ç.n.]

tanıyorsun" dediği de olmuştu. Geçmiş günlerin Babıâli çevreleri ile şahsi yakınlığım hoşuna gitmediği gibi Türk halkı arasındaki -seneler süren dostane ilişkiler neticesi husule gelen- popülerliğimden de hoşlanmıyordu; buna rağmen, tüm bunları hesaba katmak ve *nolens volens* [ister istemez] benimle iyi geçinmek zorunda olduğunu düşünüyordu. Yeterince garip şekilde, despotik prensiplerine aşırı biçimde bağlı olan bu tacidarın zaman zaman görülmemiş kibarlık ve nezaket nöbetlerine girdiği de vakiydi. Bir keresinde gecenin geç saatlerine dek Şale Köşkü'nde birlikte oturuyorduk. Yazın en sıcak günleriydi ve Zat-ı Şahane, konuşmamızın harareti içinde susadığını fark etti ve dışarda beklemekte olan musahibine "*Su getirin!*" diye seslendi. Muhtemelen uyumakta olan musahip, bunu da işitmemişti. Sultan, ikinci hatta üçüncü kez seslendikten sonra ellerini çırptı ama hepsi de nafileydi, sonunda yerimden kalkıp görevliyi çağırdım, Sultan ise neredeyse rica edercesine "*Üç kez su istedim ama sen getirmedin; susadım, çok susadım*" dedi. Bir başka Doğulu despot olsaydı, aynı hizmetkâr hatasının bedelini muhtemelen başıyla öderdi, ama Abdülhamid'in karakteri, iyi ve kötü vasıfların hayal edilebilecek en garip karışımıydı; bu vasıflardan hangisinin ortaya çıkacağını da o anki halet-i ruhiyesi tayin ediyordu.

Dürüstçe söylemek gerekirse, Sultan ile aramızdaki bu *tête-à-tête*lerimize katıksız bir zevk dışında her şey denebilirdi. Hoş tavırları ve görünüşteki canayakınlığına rağmen, meş'um ve delici bakışlarının üzerimde nahoş bir etki bıraktığını söyleyebilirim. Bir akşamüstü, her zamanki gibi Sultan ile Çit Köşkü'nde oturup çaylarımızı yudumlarken, çayımda yeterince şeker olmadığını düşündüm ve konuşmamı kesmeden, Sultan'ın hemen yanı başında duran şeker kâsesine doğru uzandım. Bu esnada kendisinin bir anda irkilerek kanepenin arkasına doğru çekildiğini fark ettim. Sanırım bu hareketim, kendisine saldırdığımı düşünmesine sebep olmuştu. Bir başka seferinde yemek sonrası birlikte kahve içiyorduk. Konuşmasının heyecanlı bir anında, nefesinin daralmaya başladığını fark ettim. Gerçekten de bir anda nefessiz kalmıştı. Sıkıntısının görüntüsü acı vericiydi ve elimde

olmaksızın Sultan'ın nefes darlığından ölmesi halinde başıma neler geleceğini düşündüm. Bunun aptalca olduğu ve benim de zayıf karakterde biri olduğum bile söylenebilir ama Doğulu bir saraydaki hayata dair bilgisi olanlar, böyle bir durumun şaka kaldıracak tarafı olmadığı konusunda bana hak vereceklerdir. Bütün bunlardan başka Doğulu despotizmin günü gününe uymazlığından ben de payımı almışımdır; bazen bu durum, ziyadesiyle sınanan sabrım için bile haddinden fazla oluyordu. Nazik ifadelerle kaleme alınmış davet mektuplarına rağmen, sıklıkla huzura kabul edilmeden önce günlerce beklemek zorunda kalmıştım. Bekleme odasında dört, altı, sekiz gün geçirdikten sonra neticede *"Zat-ı Şahaneleri, acil bir iş ya da ansızın zuhur eden bir keyifsizlik sebebiyle kabulü ertesi güne tehir etmek zorunda kaldığı için son derece üzgünler"* şeklinde bir haber gelebilirdi. Bir sonraki gün gelir ve aynı hikâye *"Ertesi güne kaldı"* şeklinde kendini gösterir. Bir keresinde İstanbul ziyaretim esnasında geri dönüş için izin beklerken bavulumu tam beş kez açıp ardından yeniden topladığımı hatırlıyorum. Serzenişlerin, şikâyetlerin ve hatta yalvarmaların hiçbir faydası olmuyordu, zira Majestelerinin hareketlerini Müneccimbaşı yönlendiriyor ve emirlerine de sıkı sıkıya uyuluyordu. Sultanla olan münasebetim fevkalâde ahenkli de değildi. Üzerindeki nüfuzumu korumak için elimden geleni yaptımsa da sonunda bütün bu sıkıntılarımın boşuna olduğunu ve tüm bu çabalarımın sonuçsuz kalacağını fark ettim.

Zaten başka türlüsü de olamazdı. Siyaseti -tüm Doğulu despotlarda olduğu gibi- kısmen de olsa şahsi tabiatına dayanıyordu; kesinkes muhafazakâr eğilimli böyle bir politika, bir mutlak istibdat rejiminin korunmasını öngörmekteydi. Keza bu durum, kısmen de olsa, batıdaki geçici gruplaşmaların da etkilediği bir tür zaruret idi. En küçük hareketine dahi damgasını vuran kararsızlık hali -kimsenin kimseye güvenmediği, her birinin en yakınındakine dahi kara çaldığı, kandırmaya ve yok etmeye kalkıştığı ve her şeyin emperyal teveccüh güneşinin etrafında döndüğü- Harem-i Hümayun'da hüküm süren ruh haletinin bir neticesiydi. Boğaziçindeki diplomatlarımız,

Abdülhamid'in bu karakteristik özelliği yüzünden büyük sıkıntılara duçar olmuşlardır. Mısır meselesi müzakereleri esnasında Lord Dufferin, bir keresinde sekteretiyle birlikte Yıldız Sarayı'nda sabah saat ondan gece yarısına kadar Sultan'ın kararını beklemek zorunda kalmıştır. Antlaşma taslağı sekiz kez önüne konmuş ve her defasında bir tarafından değişmiş haliyle geri dönmüştür, ölümüne bunalmış İngiliz büyükelçisinin sonunda sabrı tükenmiş ve sabahın ikisinde maiyetiyle birlikte Tarabya'ya çekilmiştir. Lord Dufferin, henüz yatağa yatmış ve bir an önce uykuya dalmışken, Sultan tarafından bir başka teklifi müzakere etmek üzere gönderilen bir habercinin varış haberiyle uyandırılmıştı, ama İngiliz sabrı tükenmiş ve Mısır'ın kaderiyse mühürlenmişti. Diğer vesilelerle, benzer ve sıklıkla daha dramatik hadiseler de vuku bulmuştur ve basit yemek davetlerinde bile, ilgili büyükelçinin, Yıldız'a doğru *en grand tenue* [resmi kıyafetle] yola koyulmuşken iptal haberini aldığı olmuştur.

Türkiye'nin hükümdarının sergilediği güvensizlik konusuna gelince, her yönden kaygılı bir durumda olduğu için, kendisinin mazur görülmesi dahi mümkündür, zira gerçek ve feragatkâr dostluklar diplomatik ilişkilerde duyulmamış vasıflardır. Ama Sultan Abdülhamid, Asyalı uyruklarına da benzer bir şekilde davranmaktadır. Her daim en bariz biçimde karamsar biri olagelmiştir; gittiği her yerde tehlike ve ihanet beklentisi içinde bulunur ve her şeyin şahsi çıkarlarının önünde eğilmesi gerekir. Bir gün bana, *"Türkiye'nin geleceği ve Osmanlı kavminin refahı daima tartışılıyor, ama benden ve hanedanımdan kimse bahsetmiyor"* demişti. Her yönüyle ve her zaman için bütün Türkiye'nin sahibi ve efendisiymiş gibi davranmıştır ve dünyada hiçbir şeyin onun farklı bir şekilde bakmasını sağlamayacağı için, çok da vakit geçmeden çabalarımın beyhudeliğinin farkına vardım ve sonrasındaysa sadece seyirci ve gözlemci rolü oynamakla yetindim.

Neredeyse otuz yıl boyunca mutlak bir güçle hükmeden ve yöneten, istibdat ve mutlakiyeti en uç noktalarına kadar götürmeye

muvaffak olan, ayrıca en küçük devlet ve toplum meseleleri dahi kararından geçmekte olan bir tacidar, mağrur ve gururlu bir hale dönüşme yönünde büyük bir tehlike altında bulunur. Zira etrafındaki bendeleri, mütemadiyen kendisini -her türlü ölçünün ötesinde- yüceltip tanrılaştırmaktadır. Sultan Abdülhamid, Türkiye'nin talihsiz 1877 savaş kampanyası sonrasında tümüyle yok edilmemiş oluşunun ve günümüzde de sadece varlığını korumakla kalmayıp, büyük devletler tarafından müttefik olarak arzulanışının kendi becerisine bağlı olduğunu tahayyül etmektedir. Bir keresinde bunlardan bahsederken kabadayıca gülmüş ve *"Taliplerin haddi hesabı yok, hepsi peşimizde ama kimseyle nikâhlı değilim ve olmayacağım da"* demişti; ama o tarihlerde Rusya ile gizli bir ittifak içindeydi. Sultan Abdülhamid'in bilhassa gurur duyduğu bir başka husus ise Alman İmparatoru ile -bir bakıma şahsi gayretiyle gerçekleşen ama tebasının temkinli kesimi tarafından kesinlikle tasvip edilmeyen- ilişkileridir. Bu Osmanlı ile hünerli Hohenzollern arasındaki mahrem *tête-à-tête,* türünün tek örneği olup, enteresan hadiselerle dolup taşıyordu. İmparator II. Wilhelm, dostunun hükmetme sanatına hayran olup, müstebit ilişkileri dâhilinde mümkün olduğunca taklit etmek de istiyordu, ama bu hayranlığının karşılığında özel imtiyazlar talep etmeyi unutmayacak kadar da akıllıydı. İmparator hazretleri, kendini hiç yormadan Alman subayları için iyi maaşlı görevler, silah ve mamül siparişleri, demiryolu imtiyazları vs. temin etmiş ve etmeye de devam edecektir; zira Sultan, bu soylu Alman'ın şahsında sahip olduğu yegâne menfaat gözetmeyen, sadık ve güçlü hamiyi görmekte ve bu dostluk devam ettiği müddetçe kimsenin kendisine dokunmaya cüret edemeyeceğine de -sonuna dek- inanmaktadır. Buna rağmen Türkiye, *stante amicitia* [dostluk sürerken], Yunanistan ile yaptığı savaşı kazanmış ama sonrasında Girit'i kaybetmiştir. Mamafih, yurtsever ve ilerici bir Türk tam tersini düşünmektedir. Alman İmparatoru için tek kelime iyi söz söyleyecek hali yoktur, zira onu Padişah'ı mutlak istibdatında cesaretlendiren dostlarından biri olarak görür, ziyaretleri devlet hazinesini boşaltmakta, kendisi de Almanya için her şeyi alırken,

Türkiye'ye Sultan'ın gururunu okşayacak tumturaklı komplimanlardan başkasını bırakmamakta ve bu yüzden ülke genelinde serbest bir ticari hayatın gelişimine de mâni olmaktadır.

Böylece Abdülhamid'in bu siyasî başarısının en fazla tenkit edildiği yer bizzat Türkiye olmaktadır ve Almanya ile bu çok övülen ittifak, tahtta bir değişiklik vukuunda, gayet beklenmeyen sürprizlerle de karşılaşabilecektir. Sultan bu konuyu benimle hiç tartışmamış, sadece en sevdiği oğlu Burhaneddin, dilini öğrenmekte olduğu Kayzer'e babasının duyduğu sempatilerden bahsetmişti. Türkiye'nin hiçbir gerçek dostu, sanırım Almanya ile bir ittifaka karşı çıkmayacaktır; bu ittifak gayet iyi neticeler de verebilir, yeter ki Almanya, Sultan'a ülkede halkın moralini yükseltecek bazı reformlara girişmesini ve -bu vahşi istibdat rejiminin yerine- yetkin devlet görevlilerinin yetiştirilmesini tavsiye etsin. Ben de Sultan'a yazdığım mektuplarda sıklıkla bunu tavsiye etmiştim, ama son zamanlarda yazışmalarımın tümüyle etkisiz kaldığını fark ettim, zira karşılıklı olarak birbirimizi aldatmaktaydık. Tüm ilmim ve tüm gayretimle, Türkiye'ye asla faydalı olamayacağım kanaatine vardım ve Sultan da hiçbir zaman beni gönüllü oyuncağı haline getiremeyeceğini ve bundan ötürü de işine yaramayacağımı fark etti. Mamafih, birbirimizi anlamayışımızdaki en büyük sebebin, Türkiye için en kârlı ittifakın kiminle olacağı hakkındaki siyasî görüşlerimizde bulunduğunu da söylemeden geçemeyeceğim. Sultan, İmparator II. Wilhelm ile şahsi ilişkileri sebebiyle, tüm muhtemel tehlikelere karşı kendini güven altına aldığını düşünmekte ve münhasıran cermenofil gibi görünmekten hoşlanmaktayken, başının üzerinde sallanmakta olan Rus yapımı bir demoklesin kılıcının varlığını da unutmuş değildir. Rusya'nın elinin boğazında olduğunu, Küçük Asya'nın, Erzurum cihetinden Çar'ın birliklerine açık durumda bulunduğunu, Rus donanmasının iki-üç gün içinde İstanbul'u yağmalayabileceğini ve eli kulağında bekleyen böyle bir tehlikenin, tümüyle bertaraf edilmese dahi, itaatkâr bir tevazu ve muhayyel bir samimiyet ile büyük oranda uzaklaştırılabileceğini de gayet iyi bilmektedir. Saint Petersburg sarayına yönelik bu alışılma-

mış hatırşinaslığının ve itaatkârlığının ve de "Neva'daki Beyaz Padişah"ın vassalı gibi davranmasının gerçek sebebi de budur. Keyfiyet böyle olunca, Türkiye ile Rusya arasında gizli bir antlaşma olduğuna dair Avrupa'da yayılan şayialara da şaşırmamak icap eder; bu antlaşma mucibince Sultan, Boğaziçi'nin Karadeniz girişini tahkim etmemeye, Küçük Asya'nın kuzeyinde yeni istihkâmlar inşa etmemeye ve benzeri tavizlere ilişkin taahhütte bulunmuştur. Bu antlaşmanın 1893 tarihli olduğu da söylenmektedir ve aynı konu Avrupa basınında tartışıldığında, ben de bunu Sultan'ın birinci kâtibi Süreyya Paşa'ya sormuştum. Kendisinin şahsıma yollamış olduğu 3 Eylül 1893 tarihli mektubu aşağıda sunuyorum:

"SAYGIDEĞER DOSTUM!

Efendimiz Zat-ı Şahaneleri, Türkiye'nin menfaatleri hususundaki hissiyatınıza büyük kıymet vermiş olup, ülkemize ziyadesiyle zararı dokunmuş olan Rusya'ya karşı hücumlarınız da fark edilmemiş değildir. Ama bu dünyada hiçbir şeyin sebepsiz zuhur etmediği de malûmunuzdur ve Rusya'nın bize karşı tertip ettiği savaşın temelinde de keza bazı sebepler yatmaktaydı. Bütün bunlar mazide kalmıştır. Bugün Babıâli tüm devletlerle en iyi münasebetler içindedir; hususi antlaşmalara da ihtiyaç yoktur ve gazeteler Türkiye ile Rusya arasındaki hususi bir antlaşmadan söz ettiğinde bu durum mesnetsiz ve asılsız bir uydurmadan başka bir şey olmamaktadır. Türkiye, böyle bir antlaşmaya ihtiyaç duyduğu takdirde, hareketlerinde hiçbir şekilde kısıtlanma olmaksızın, bunu bildirecek ve şartlarını da ilân edecektir."

Daha sonra Sultan ile konuşmamız esnasında bu mevzuya da temas ettim. Karadeniz girişindeki istihkâmların nasıl ihmal edilmiş olduğu hakkında Avrupa'daki yorumlardan bahsederken Sultan sözümü kesti ve *"Avrupa niçin bunları tenkit ediyor? İki kapılı bir evim var; birini kapatıp diğerini açmam kimi ilgilendirir?"* dedi. Tek kelimeyle söylemem gerekirse Sultan bana, neşriyatımdaki sebatkâr Rus aleyhtarı eğilimin kendisine uygun düşmediği ve İngiltere'ye saldırmam ya da -en azından- ağzımı toptan kapalı tutmam durumun-

da daha mutlu olacağı yolunda birkaç inkâr edilemez delil vermişti. Tabiatıyla, kalemi ve mürekkebi dünya üzerinden silmesi hepsinden daha iyi olurdu ve mutlak istibdatçı prensiplerinde kendisini desteklemem söz konusu olmadığı için ilişkilerimizde karşılıklı bir soğuma da kaçınılmazdı.

Aramızdaki kırgınlık 1898 yılında Paris'te *La Turquie d'aujourd'hui et d'avant quarante ans* [Bugünkü ve Kırk Yıl Önceki Türkiye] isimli küçük kitabı yayınlayınca daha da derinleşti. Avrupa'da son derece yanlış bir şekilde mütemadiyen öne sürülen, Türklerin bir millet olarak medenileşmelerinin mümkün olmadığı tezini, günümüzdeki ve kırk yıl önceki kültürel durumlarını mukayese ettiğim bu kitapla çürütmeye çalışmıştım. Tabiatıyla bu tarz bir çalışmada, kültürün gelişmesi ile ülkenin siyaseten çöküşü arasındaki zıtlığı ortaya koymak zorundaydım ve eğer Türkler kültürel açıdan ilerliyorlarsa, siyasî yönden Romanya, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın niçin gerisinde kalmışlardı? Buna verebileceğim yegâne cevap ise Sultan'ın müstebit ve mutlakiyetçi eğilimlerine dikkat çekmek olmuştu. Türkiye'nin bugünkü çökmüş hali için sadece Saray ve orada hüküm süren vicdansız hizip mes'ul tutulmalıdır. Bu makale ile Türkiye'deki popülerliğim artarken, Saray'da ise kimsenin sevindiğini düşünmüyordum. Buna rağmen Sultan kendisini ziyaret etmemi istedi. Ben de öyle yaptım; kabulüm ise bir hayli karakteristik idi. Padişah, Türk milletine verdiğim hizmetler için teşekkür ederken, içindeki incinmiş müstebit kızgınlığını ele vermeden öfkeli bakışlarla yeteneklerimi sınıyordu. İncinmiş tiranın iç mücadelesini izlemek enteresandı ve daha sonra benimle başka bir işi olmamasına da şaşırmadım.

Sultan Abdülhamid ile aramdaki samimi münasebet de işte bu şekilde sona erdi.[132] Yakındoğu'daki hayata dair izlenimlerimi ta-

---

132 Sir Edwin Pears de kendi hatıralarında bu ayrılış hakkında Vámbéry'den dinlediklerini anlatmaktadır: "*Kendisiyle karşılaştıktan sonraki yıllar içinde düzenli biçimde Saray'a rapor gönderdiğini biliyordum. Sultan onu kabul ettiğinde, Vámbéry kendisine 'Baba' diye hitap ederdi. Çok geçmeden Vámbéry'nin Sultan'ın ne casusu ne de dalkavuğu olmayı arzu ettiği ortaya çıkmıştı. Haddizatında Türkleri gerçekten seviyordu ve çok*

zelemek, eski ilişkilerimi yenilemek ve Sultan'ın hazine dairesinde bulduğum ve incelemem için uzun bir müddet şahsıma tevdi edilen birkaç değerli Slav el yazmasının edisyonunu yapmam bana kalan faydalardır. Ama Doğu ile aşinalığımın yenilenmesi ilk ziyaretim esnasında bulduğum cazibeye sahip değildi. Hem Doğu hem de ben tam otuz yıl yaşlanmıştık; Doğu, bir zamanlar sahip olduğu ihtişamın büyük bir kısmını kaybetmişti, bende de gençliğimin enerjisi artık yoktu. Kendimi, gençlik günlerinde sevmiş olduğu güzelle otuz yıl sonra yeniden karşılaşan yaşlı bir adam olarak hayal ettim; sevgilisinin gür saçlarını, gözlerindeki ateşi, pembe yanaklarının parlaklığını özlüyordu. Eski İstanbul, Boğaziçi ve Pera, hepsi de değişmişti. Sultan'ın çılgınca gösteriş tutkusu, talihsiz 1877 harbi ve hepsinden öte Bulgaristan'ın -haddizatında tüm Romanya'nın da- kaybı hâkim sınıfı neredeyse dilenecek bir hale düşürmüştü. İstanbul'un zengin konakları gitmiş, Boğaz'ın muhteşem yalıları ıssızlaşmış ve gençlik zamanımda hali vakti yerinde olan ve giderek daha da inkişaf eden *Efendi* dünyasından geride ancak birkaç hazin yadigâr kalmıştı.

Bu arada Hıristiyan unsur, Müslümanlarla mukayese edildiğinde muazzam bir gelişme göstermişti; şehrin Batılı mahalleleri hayat ve canlılıkla dolup taşıyordu ve her daim başını kaldırmadan yürümeyi itiyat edinmiş Türk ise, şu anda gürültücü ve hareketli Hıristiyan kalabalıklarının arasından geçerken başını iyice önüne eğiyordu. Türk,

---

geçmeden Abdülhamid'in Türk soyuna büyük zarar verdiğine ve kendi ifadesiyle 'ülkeyi felâkete sürüklediğine' kanaat getirmişti. Şaşkınlığımı mucip olacak bir şekilde İstanbul'da iken öğrendiğim bir husus, kendini Sultan'a satmış olduğunu düşünmeye meylettiğimiz bu adamın, verdiği zarar-ziyanı işaret eden ve reform yöntemlerini tavsiye eden bir mektubu Abdülhamid'e göndermiş olduğuydu. Bu mektup, Hamidî yöntemleri kınamada öylesine dikkat çekiyordu ki kendisinin saraydan almış olduğu maaş kesilmişti. Vámbéry'ye duyduklarımın doğru olup olmadığını sordum, o da bu durumu tüm ayrıntılarıyla izah etti. Zat-ı Şahaneleri'nin aylığını kesmeye karar vermesine sebep olan mektup, hayati reformlar yapmanın zaruretini belirttiği bir dizi mektubun sonuncusuydu. Ama son mektubunda Sultan'a, Türk milletine can veren ruhun, halkın tüm kesimlerinde kaybolup gittiğini ve kendisinin de bu çöküşün gerçek müsebbibi olduğunu uzun uzun anlatmıştı" (Sir Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople*, Herbert Jenkins Limited, Londra, 1916, s. 127-128).

düşüncelere gömülmüş durumdaydı ama kendine çeki düzen verebilecek ve sonunda toparlanabilecek miydi? Bu soru hâlâ cevapsızdır.

Türkiye'ye son dönemde yaptığım ziyaretlerden ve Sultan ile şahsi münasebetimden bahsederken, İngiliz sempatilerimi de anlatmıştım ve o tarihlerde ortalıkta dolaşan ve beni İngiltere'nin gizli siyasî ajanıymış gibi gösteren söylentiler hakkında birkaç kelime etmek zorunda olduğumu da hissediyorum. Bu şayia, bir parlamento mensubu, Mr. Summers'ın Muhafazakâr hükümete konuya ilişkin bir soru önergesi vermesiyle ayyuka çıkmıştı.[133] İngiliz hükümeti ile asla ve hiçbir zaman resmi bir ilişki içinde bulunmadım. Thames ve Kalküta Hugli'deki, Muhafazakâr ve Liberal siyasetçilerle münasebetim her zaman için kesinlikle şahsi tabiatta olmuştu; günlük gazetelerde çıkan beyanlarım nasıl kamuoyu tarafından fark ediliyorsa, Dışişleri Bakanlığı ile aramızda zaman zaman vuku bulan yazışmalar da -kimsenin talep etmediği, karşılığında benim de kimseden herhangi bir ücret talep etmediğim- İngiltere'nin davasına dostça yaklaşan bir uzmanın şahsi malumatı olarak kabul görmekteydi. Bu anormal duruma Orta Asyalı bir yazar, Mr. Charles Marvin, 1881 yılında çıkan *Merv, the Queen of the World* isimli kitabında temas etmiştir.[134] Kitabında, İngiliz hükümetini, bütün bu hizmetlerime rağmen beni ihmal edip, açlığa terk etmekle suçlamaktadır. Bu hususta, İngiltere'nin milyonlarca sterlin ticari kazanç elde ettiği sömürgesi Hindistan için bir zamanlar var gücümle çalışırken mütevazı bir yıllık gelir temin ettiğimi de söylemeliyim; ama hiçbir zaman gerçek açlığa maruz kalmadım ve hizmetlerim karşılığında maddi bir beklenti içine girmek

---

133 İngiliz Avam Kamarası'nın 20 Temmuz 1889'daki birleşiminde Huddersfield temsilcisi William Summers, Dışişleri Müsteşarı Sir James Ferguson'a Profesör Vámbéry'nin günün Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'nin ricası ile Padişah'a özel bir misyon için gittiği yolundaki söylentilerin doğru olup olmadığını, eğer bu söylentilerde gerçek payı varsa tanınmış doğubilimcinin bu görevinin neleri kapsadığını sordu. Yerinden ağır ağır kalkan müsteşar, duygusuz bir ifade ile kısaca, "Bu sözlerin kesinlikle aslı yoktur" demekle yetinir. Oysa ki daha bir ay kadar önce Prof. Vámbéry, Lord Salisbury'nin emriyle İstanbul'da bulunmuş ve *Foreign Office*'e Sultan Abdülhamid Han ve ülkesine ilişkin uzun ve gizli bir rapor sunmuştu (Öke, *a.g.e.*, s. 35). [ç.n.]

134 19-21. sayfalarda.

de hiçbir zaman aklımdan geçmedi. En azından İngiliz siyasetçileri böyle bir karşılıkta bulunmayı düşünmediler. Beni tümüyle platonik bir gaye peşinde koşan bir yazar olarak görüyorlardı ve bu İngiliz alaycılığı o kadar ileriye gitmişti ki, 1885 yılında kendi cebimden yayınladığım Özbek destanı *Şeybanînâme*'den yirmi nüsha almaları için başvurduğum *India Office*[135] bu teklifimi ciddiye dahi almadı; hâlbuki söz konusu eser, Hint-Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Babür'e ait çok sayıda orijinal bilgi içeriyordu. Bundan ötürü, gazetecilik faaliyetlerimin -İngiltere'de takdir edilmesine rağmen- İngiliz hükümetinden maddi bir karşılık gördüğü yolundaki varsayım tümüyle yanlıştır.[136] Sonraki yıllarda, İngiltere'nin hizmetine girmek için bir teklif alsam da bir an için bile kabul etmeyi düşünmedim. Boğaziçi'nde iken İngiliz menfaatlerini desteklediğimde, bunu Avrupa barışı açısından yaptım; despotik Rusya'nın zorba gücüne muhalefet eden biri ve -ülkesi, Yakındoğu coğrafyasında İngiltere ile müşterek menfaatlere sahip- bir Macar olarak başka türlü davranamazdım da. Tabiatıyla bu saiklerin Sultan için zerre kadar önemi yoktu. Zaten herkesi kendi standartlarıyla değerlendirirdi; bu tarz suçlamalara karşı bir defasında kendimi savunmayı denediğimde ve hatta Hz. Muhammed'in *"El fakru fahri"* [Fakirlik gururumdur] şeklindeki bir sözünü hatırlattığımda, yüzünde şeytani bir gülümseme belirdi ve konuşmamızı bir başka mevzuya kaydırdı.

Sultan Abdülhamid'in karakterinin benim için bir muamma olduğunu itiraf etmeliyim. Ona nüfuz etmek için bünyesindeki her sinir ucunu zorlasam da bir sonuç alamadığımı söylemem de gerekmektedir. Benliğindeki en parlak vasıflar ile en akıl almaz zaaflar mütemadiyen çatışma halindeydi. İçindeki insan ile hükümdar kav-

---

135 Britanya İmparatorluğu'nun Hindistan'daki sömürge yönetimi. [ç.n.]

136 Keşke öyle olsaydı. Vámbéry'nin İngiliz dışişleri yetkilileri ile olan yazışmalarını Londra'daki *Public Record Office*'de (Bugünkü British National Archives) saklanan Dışişleri Arşivi'nde bulmak mümkündür. "Vámbéry Papers" (FO 800/32 ve 800/33) adı altında Vámbéry'nin göndermediğini söylediği raporlar, İngiliz hariciyesinin talimatları ve hatta muntazaman kendisine yollanan -ve almadığını söylediği- çeklerin koçanları da muhafaza edilmektedir (Öke, *a.g.e.*, s: 284). [ç.n.]

ga ediyordu ve çağdaş medeniyetin -tazyiğini giderek artıran- talepleriyle Doğulu görüşleri de keza aynı şekilde ihtilâfa düşüyordu. Tabiatıyla bu moral durumun temelinde korku ve şüphe yatmaktaydı ve zaman zaman kendini toparlayıp kalbinin sesini dinlemeye kalktığında (genellikle öyle kabul edilse de hiçbir zaman onu kalpsiz biri olarak görmemişimdir) despotik keyfiliğinin vasıtaları kendisine mâni olmuş ve dünyanın gözünde haklı bir şekilde lanetlenmesine yol açan eylemlere sevk etmişlerdir. Kendi karakterine hizmet etmek -Babıâli'nin devre dışı kalmasından sonra neredeyse nazır yetkileriyle hareket edebilen- yakın çevresindeki devlet ricalinin de vasfıydı. Şahsi çıkarlarına göre farklı hiziplere bölünmüş durumdaki kâtipler, yaverler, mabeynciler, saray teşrifatçıları, hizmetkârlar vs. efendilerinin cismani varlığı etrafında tertipler, entrikalar ve iftiralardan oluşan muazzam bir kaos ortamı yaratmaya muvaffak olmuşlardı. Sultan da gücünün zirvesinde olduğu dönemde bunlarla gayet iyi bir şekilde başa çıkabiliyor ve harikulâde keskin zekâsıyla bir bakışta olup biteni anlayabiliyordu. Ama Sultan Abdülhamid'den bile insanüstü eylemlere girişmesi beklenemezdi; fiziksel olarak hiçbir zaman çok güçlü olmadığından, asabiyeti de -hissedilecek derecede- giderek zayıf düşmüş ve saltanatının otuzuncu yılında neredeyse mecalsiz kalmıştı. Hükümet dizginleri elinden çıkmış, bir zamanların mutlak hükümdarı neredeyse hükmedilen kişi durumuna düşmüştü ve yakın çevresi arasında müsebbibi olduğu, karşılıklı haset, suiniyet ve nefret sayesinde güvende olduğunu tahayyül ediyordu. Böylesine feci bir pozisyonda, en fazla acınacak halde olan da Sultan'ın kendisiydi ve bu sözüm ona müstebitin mahzun halini kapalı ortamlarda sıklıkla müşahede etme fırsatını buldum. Mühim devlet meseleleri, mübrem mali sıkıntılar, Avrupa devletlerinin tehdit edici biçimde gruplaşmaları ve dâhili bir ihtilâlin korkutucu hayaleti, hepsi birden, Sultan'a azap çektirmekle kalmıyor, ayrıca kendisinde ne rahat ne de huzur bırakıyordu. Sultan'ın Jön Türklere karşı duyduğu korku da abartılıydı, zira Türkiye'de ihtilâlleri sürükleyen halk yığınları değil üst sınıflardı ve bunlar ziyadesiyle güçten düştüğü ve resmi pozisyonla-

rına mahkûm oldukları için günümüzde tahta karşı bir ayaklanma hareketi pek de muhtemel değildi. Özellikle Abdülaziz'in tahttan indirilmesi esnasında devletin başında bulunan eski ekip artık yoktu ve ülkelerinin geleceğine ilişkin kasvetli düşüncelere gark olmuş Osmanlıları derin uykularından uyandırmak da mümkün değildi. Eğer Sultan Abdülhamid biraz daha az despotça davransa ve münevver Osmanlıların hürriyetçi fikirlerini biraz daha hesaba katsa, kendini pek çok sıkıntıdan ve uykusuz geceden kurtarabilirdi. Ama kendisi son derece inatçı olup, kurup geliştirdiği terör rejimini sürdürmeye de bir o kadar kararlıydı. Dolayısıyla, talihsizliği ve çilesi de buradan kaynaklanıyordu diyebiliriz. Gerçekten de böyle bir insan çok daha iyi bir kaderi hak etmiştir. Gösterildiğinin aksine kesinlikle sefih ve ahlâksız biri de değildir; makamına seleflerinin birçoğundan çok daha fazla uygun düşmektedir; ülkesine faydalı olmak istemekte, ama bu amaçla kullandığı yöntemler tam tersi bir etkiye yol açabilmektedir. Sultan Abdülhamid'in teveccüh ve nezâketine ilişkin çok sayıda hadiseye bizzat şahit oldum ve kendisine hiç bitmeyecek bir şükran borcum da bulunuyor. Bu yüzden, şahsi ilişkilerimden bahsederken, hoşuna gitmeyecek fikirlerimi söylediğim için müteessir olduğumu da belirtmeliyim, ama yazarların saray meddahı olmaları beklenemez ve beklenmemelidir de ve taç taşıyan başlarla alâkalı olarak şu eski mesel hâlâ geçerliliğini korumaktadır: *"Amicus Plato, sed magis amica veritas"*.[137]

137 Aristo'ya atfedilen bir söz: "Eflatun'u severim ama gerçeği daha çok severim". [ç.n.]

Árminius Vámbéry'nin son dönemleri

ÁRMINIUS VÁMBÉRY
TARİHÇİ, TÜRKOLOG, SEYYAH, CASUS

Dr. Kadri Mustafa ORAĞLI

Vámbéry, yoksul bir Talmud âlimi ile okuma yazma bilmeyen ama hayli dirayetli karısının topal çocuğu olarak muhtemelen 1832 yılında St. Georghen'de dünyaya gelmiş ve günümüz Bratislava'sı yakınlarındaki Duna Szerdahely'de büyümüştür. Macar krallarının taç giydiği, zaman zaman da Macar parlamentosunun toplandığı bu kasaba Habsburg İmparatorluğu'nun Çek, Alman, Macar ve Slovak dillerini konuşan topluluklarının kesişme noktasında yer almaktaydı. Vámbéry babasını küçük yaştayken kolera salgınında kaybetmiş, annesi yeniden evlenmiş ama çok çocuklu aile fakir bir hayat sürmeye devam etmiştir. Çocuk yaştayken geçirdiği tüberküloz hecmesi Vámbéry'nin hayatı boyunca topal kalmasına sebep olacaktı. Kendisi on bir yaşında Yahudi okulunu terk edip Protestan okuluna yazılmış, doktor olmayı ümit etse de, terzi çıraklığıyla yetinmek zorunda kalmıştır. Vámbéry, on üç yaşında hali vakti yerinde bir ailenin yanına özel öğretmen olarak alınacak kadar zeki bir çocuktu. Bu arada mahalli Piarist okuluna da devam etmiş, hafızası Latince ilahileri ezberleyecek kadar iyi olduğundan ayinlerde de görev almıştır. Macar milliyetçileri o tarihlerde asimile olmaya istekli Yahudilere iyi gözle bakmaktaydılar.[138]

138 Norman Stone, "The Intelligence of Ármin Vámbéry", *Cornucopia*, Sayı: 58, Ekim

Vámbéry de zamanında bazı öğretmenlerinin anti-semitik tacizlerine maruz kalsa da, ergenliğinden itibaren tutkulu bir Macar yurtseveri haline dönüşmüş ve neticede -o ana dek Hermann Bamberger olan ismini de Macarlaştırarak- Vámbéry Armin'e dönüştürmüştür.[139] 1848 ihtilâli esnasında Macar davasına sahip çıkmakta tereddüt etmemiş ve Macaristan'daki Avusturya yönetimine destek vermek üzere harekete geçen Rusya'nın askerî müdahalesi bir ihtimal Vámbéry'nin kişisel siyasî gelişiminde de mühim bir rol oynamıştır. Macar isyancılarının Avusturya'nın "Slav askerleri" tarafından infaz edilmesine tanık olurken duyduğu dehşeti de daha sonra yayınladığı anılarında anlatmıştır: "İnsanlığın yüz karası olan ve tahayyül edilebilecek bütün bühtan ve suiistimalleri bünyesinde toplayan bu korkunç zulüm vasıtasının fethe susamışlığının kat'i surette güçlenmesine izin verilmemelidir" diye yazacaktır.[140]

Vámbéry'nin kendisindeki linguist yeteneği keşfetmesi de bu döneme rastlamaktadır. Daha sonraki tarihlerde bir İngiliz diplomatına otuz iki dil bildiğini ama ancak on sekizini akıcı biçimde konuşabildiğini söyleyecekti.[141] Bunların arasında Avrupa dilleri olduğu kadar, Arapça ve Farsça ayrıca Türkçe'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Orta Asya'da konuşulan lehçeleri de bulunuyordu. Osmanlı Türkçesini öğrenmeye başladığında önce günde yirmi kelime -kısa bir zaman sonra da yüz kelime- ezberlemekteydi.[142]

Vámbéry'yi döneminin en yetkin Türk dünyası âlimi olarak kabul edebiliriz. Sadece Türkçenin farklı lehçelerini -hem de bunların konuşulduğu topraklara dek bizzat giderek- araştırmakla kalmamış, ayrıca Türk insanının gerçek vasıflarıyla Batı kamuoyuna tanıtılmasına da yardımcı olmuştur. Kendisi de İstanbul'a beş parasız geldi-

---

2018.

139 Keith Hamilton, "Service Rendered: Arminius Vámbéry and British Diplomacy", John Fisher ve Anthony Best (Ed.), *On the Fringes of Diplomacy, Influences on British Foreign Policy, 1800-1945* içinde (81-110), Ashgate Publishing Limited, 2011, s. 82.

140 Hamilton, s. 82 ve Vámbéry, *The Story of My Struggles*, s. 65-66 ve 301-302.

141 Hamilton, s. 82.

142 Stone, *a. g. y.*

ğinde ona kucak açan Türk milletini unutmamıştır. Eserlerinde pek bahsetmese de tek çocuğuna Rüstem adını vermesi de buna bir örnektir. Vámbéry, 28 Eylül 1899'da kendisini ziyaret eden Tunalı Hilmi'ye şunları söylemektedir: *"Ben Türklere tapınırım. Zikrim, fikrim Türktür (...) Dünyada bulunmaz, eşi yok bir millettir. Zeki, iyi yaratılışa sahip, faziletli, insaniyetli, mürüvvetli"*. Türklere düşkünlüğünün nedenlerini ise yine kendine özgü anlatımıyla şöyle ifade etmektedir: *"Dün hiç idim. Bugün ilmim var, şöhretim var (...) Hep Türkler sayesinde. Ben bu nimete mazhariyetten mütevellit hatıratı hiç unutamam. Türkler için düşünmekten, Türkler için çalışmaktan geri duramam (...) Benim yapabileceğim, sırası gelince Türkler hakkında hüsn-i şehadette bulunmaktan ibarettir"*.[143]

Tarihçi Vámbéry

Bir İngiliz tarihçi "İslam dinine, Osmanlılığa, devletine ve ülkesine bağlı güçlü Türklerin oldukça hızlı bir şekilde ateşli milliyetçiler haline gelmeleri bu milletin kendisini bile düşündürmüştür" derken[144] bizlerin pek de farkında olmadığımız bir gerçeği, kendini Osmanlı ve Müslüman olarak tanımlayan altı yüz yıllık bir ümmet toplumunun, hem de bir nesil içinde "Türk milleti" haline dönüşmesini ifade etmektedir. Geriye dönüp baktığımızda Türk milliyetçiliğinin temellerinin on dokuzuncu asrın son çeyreğinde atıldığını görürüz. Bu döneme denk gelen Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı süresince gazete ve dergiler -sansüre rağmen- Türk okuyucuları arasında eşi görülmemiş bir sayıya ulaşmış, şekil ve muhteva yönünden de bir hayli düzelmişlerdir. Siyasî fikirleri tartışmak yasak olsa da gazetelerde çoğu zaman kültürel niteliği haiz birçok konuda yazılar yazılabilmiştir. Bu yazıların Türklerin Batılılaşma yolunu açmadaki eğitici rolü küçümsenmemelidir.[145]

---

143 Öke, *a.g.e.*, s. 254-255.

144 Bernard Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1979, s. V.

145 Kushner, s. Vi.

Avrupa'da gelişen ve on dokuzuncu yüzyılda milliyetçi hareketlerin doğuşuna yol açan millet fikri -bazıları ülkelerindeki milliyetçi ayaklanmalara katıldıkları için sürgünde bulunan- Avrupalılarla ve Avrupaî fikirlerle temas kuran Türk aydın ve devlet adamları tarafından görmemezlikten gelinemezdi. Bu fikir, devlete geleneksel İslami yapısından öte yeni bir biçim vermeye çalışan, böylelikle imparatorluk sınırları içindeki bütün etnik ve dini gruplar arasındaki bağları sağlamlaştırmak isteyen bazı Osmanlı aydınlarının dikkatini çekmişti. Avrupalılar aracılığıyla Türklerin yüz yüze geldiği milliyetçilik, işte böyle bir milliyetçilikti. Bu anlayış ve görüş Batı'da hüküm süren benzer fikirlerle daha da güçleniyordu. Joseph Arthur de Gobineau, kaleme almış olduğu *Essai sur l'Inégalite des Races Humaines* [İnsan Irklarının Eşit Olmayışı Üzerine Bir Deneme] adlı kitapta insan karakterinin temeli olarak ırk yahut kan fikrini ileri sürmüştü. Yazar bu eseriyle, ilk insanlar nasıl bir ırktan diğerine değişirse, kültür seviyelerinin de değiştiğini, Almanların da dünyanın en üstün ırkı olduğunu iddia etmekteydi. Bu fikre karşı çıkan önemli isimlerden biri olan Ernest Renan ise, ırk veya dil kavramlarına önem vermekle birlikte, milletleri siyasî sınırlar ile tanımlıyordu. Ona göre millet, geçmişin zengin hatıralarını paylaşan, mirasına değer veren, hayatını devam ettirmeyi isteyen bir ruh ve manevi cevherler bütünüydü.[146]

Türkçülüğün Kaynakları

Bu yeni milliyetçi teorileri uygulamak için Türk milli benliğinin yeniden canlandırılması ve Türk kelimesine de itibar kazandırılması gerekiyordu. Avrupalılar, bu noktada da Türklere ilham kaynağı olmuşlardır. Türkler, henüz Türk ve Türkiye kelimelerini kullanmazken, Avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğu ve halkından bahsederken uzun bir süredir Türkiye ve Türkler kelimelerini kullanıyorlardı. Dış dünya ile gelişen ilişkiler sonucu Türk devlet adamları ve aydınları da bu terimlere alıştılar. Türk milliyetçiliğine etki eden bir başka nokta

146 Kushner, s. 10-11.

da Avrupalıların Türkler hakkındaki yazıları olmuştu. Bu yazılarda belli başlı iki ayrı görüş mevcuttu: Bunlardan ilki, önceki yüzyıllarda, Türklerin Avrupa'daki fetihlerinin devam ettiği dönemlerde, bazı Avrupalıların uydurduğu "Barbarlar" kelimesinin ardındaki nefret idi. Bu durum bir tür nefs-i müdafaaya yol açarak Türkleri Osmanlı tarihinin savunmasına yönelik derin araştırmalara sevk etmiştir. Öte yandan farklı görüşte olan Avrupalılar ise Türklerin faziletlerini, kültürlerinin yüceliğini övüyorlar ve Türklere karşı yönetilen suçlamalara karşı koyuyorlardı. Bunlara örnek olarak, on sekizinci asrın ortalarında Fransız Joseph de Guignes'in *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols et Autres Tartares Occidentaux* [Hunlar, Türkler, Moğollar ve Diğer Batı Tatarlarının Umumi Tarihî] adlı kitabının yayımlanması sonrasında, Türklerin İslamiyet'i kabullerinden önceki dönemde Asya tarihinde oynadıkları rolün ortaya çıkarılmasını verebiliriz.[147]

Arthur Lumley Davids'in 1832 yılında Londra'da yazdığı *A Grammar of the Turkish Language*, Türkçenin yayınlanan ilk sistematik grameri olması açısından büyük önem taşımaktadır. Önemli tesirlerde bulunan bir başka eser de bir Polonyalı mühtedi, Mustafa Celâleddin Paşa tarafından yazılıp 1869 yılında İstanbul'da yayınlanan *Les Turcs Anciens et Modernes*'dir [Kadim ve Çağdaş Türkler]. Hunların veya Moğolların, Türklerle olan ırki akrabalıklarını reddeden M. Celâleddin Paşa, Türkler ile Avrupalıları büyük Touro-Aryan ırkının üyeleri olarak görmüştür. Paşa, Türkler ile Avrupalılar arasında ırkî bir bağ olduğunu ispat etmek suretiyle, Balkanlardaki isyanları bertaraf etmek, Türkleri Batı kültürüne karşı uyanık tutmak ve Avrupa'nın Türklere karşı duyduğu geleneksel düşmanlığı azaltmak istiyordu.[148]

Yahya Kemal bir gün Mazarine Kütüphanesi'ndeki bir memurdan bir kitap istemiş. Mütevazı giyimli bu adam kendisine istediği

147 Kushner, s. 12.
148 Kushner, s. 13.

kitabı vermekle iktifa etmeyerek bir de Türk olduğunu anlayınca "Siz Türk değil misiniz? Benim sizin milletiniz için bir tarih kitabı neşrettiğimi bilir misiniz?" diye sormuş. Bu adam Paris'te 1896'da çıkan *Introduction à l'histoire de l'Asie* [Asya Tarihine Giriş] müellifi, muhterem bir üstad telâkki etmemiz iktiza eden Türkolog ve ırken Yahudi bir Fransız müverrihi olan Léon Cahun imiş.[149]

Sultan II. Abdülhamid devrinin son yıllarındaki genç nesil üzerinde en büyük etki işte bu Léon Cahun tarafından olmuştur. Fransız şarkiyatçısı Cahun'un sürgündeki Jön Türkler ile yakın ilişkisi 1860'lara dek uzanmaktadır. Cahun, söz konusu kitabında, Avrupa'ya medeniyeti getiren ırkın Turan ırkı olduğu teorisini tekrar ele alır. Cahun'a göre Türkler ve Moğollar, Çin ve İran medeniyetleri arasında bir bağ oluşturmuşlardır. Türk okurlarını etkilemek için romantik bir üslûpla yazılan eserde Cahun, ilk Türklerin olumlu yönlerine ve kültürel çalışmalarına yer vermiştir.[150]

Bu arada bir başka Turani kavmin, Macarların, Türklerle her daim ilginç bir ilişki içinde olduğunu söylemeliyiz. Macaristan kabaca 1500-1700 yılları arasında -neredeyse iki asır boyunca- bir Osmanlı sınır vilâyeti olmuştu. Bu ülke Türklerin fethinden önce neredeyse mutlak bir anarşi içinde bulunduğundan, adil vergiler ve öngörülebilir bir adalet düzeni getirmiş olan Türk hakimiyeti halk arasında memnunlukla karşılanmıştı. Bu arada çok sayıda Macarın kendi kariyerini İstanbul'da inşa ettiğini görmekteyiz. 1453'te şehir surlarını bombalayan topları tasarlayan dökümcü Urbán'dan, 1727'de matbaayı Türkiye'ye getiren İbrahim Müteferrika'ya kadar birçok Macar Türklerin hizmetine girmiş ve daha sonra Kırım Harbi esnasında da yüzlerce Macar subay Osmanlı ordusunda görev almıştır. Tabiatıyla bunların asli sebebi her ne kadar ikbal arayışı olsa da, Türk ve Macar milletleri arasında müphem bir bağ da bulunmaktadır. Bizanslılar Macaristan'a "Batı Türkiye" adını vermişlerdi. Ayrıca Türkçe ile Macarca arasında açık seçik bir linguistik benzerlik de

---

149 Abdülhak Şinasi Hisar, *Yahya Kemal'e Veda*, Varlık Yayınevi, Ankara, 1969, 184
150 Kushner, s. 14.

mevcuttur.[151] Bununla birlikte Habsburglar Macaristan'ı işgal etmeye başladıklarında büyük isyanlarla karşılaşmış, hatta 1683'teki Viyana kuşatmasında bir Macar birliği de Türklerin yanında yer almıştı. O dönemde ülkenin Avusturya hakimiyetine girmesine karşı çıkanlar büyük oranda Protestan ve Kalvinist Macarlardı. Macaristan dışındaki Orta Avrupa'da, Habsburglar ile Reform karşıtı hareket bir iki ücra bölge dışında Protestanlığı yok etmeyi başarmış, Macar Protestanlığını kurtaran ise Hıristiyan mezhepleri arasındaki ihtilâflara kayıtsız kalan Türkler olmuştu. Protestanlar ile Katolikler, bir kilisenin kime verileceği konusunda Buda'daki paşaya müracaat ettiklerinde, paşanın cevabı kilesinin ortasını bir gruba yan kısımlarını da diğerine vermekti. Bu sayede Protestanlık Doğu Macaristan'ın güvenli topraklarında hayatta kalmış ve Habsburglar da bu fiili durumu sonunda kabul etmeye razı olmuşlardı. Macar milliyetçiliği de daha sonraları bu topraklarda dünyaya gelecekti. Açılan Kalvinist okullar sayesinde okuryazarlık patlama yapacak ve nüfusun refah düzeyi artacaktı. Bu okullar sadece tek bir Hıristiyan mezhebine mensup olanlara değil, her türden inanç mensuplarına açıktı. Bunlardan yararlananlar arasında yoksul bir aileden gelen topal bir Yahudi çocuğu, Vámbéry de bulunuyordu.[152]

İşte Vambéry tam bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Kendisi, M. Celâleddin Paşa'nın aksine Türkler ve Moğollar arasındaki ırk ve dil bağlarına işaret etmiş, Macar âlimleri tarafından geliştirilen teorilere dayanarak Türkler, Çinliler, Macarlar, Estonyalılar ve diğer toplulukları Turan grubu altında toplamıştır. Vámbéry, Orta Asya seyahatini Türkçe olarak 1879 yılında *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustâ'da Seyahati*[153] adı altında yayımlamıştı.

---

151 Her iki dilin gramer ve sentaks yapıları -her zaman istikrarlı seyretmeyen- bir benzerlik sergilemektedir. Gerçekten de, yüzmek/*úszni* veya eyer/*nyerek* yahut çadır/*sátor* gibi çok sayıda kök kelime her iki dilde benzer biçimde telaffuz edilmekte ve meşhur "cebimde elma var" cümlesi iki dilde de mevcut bulunmaktadır. Bkn. Stone, *a. g. y.*

152 Stone, *a. g. y.*

153 Kushner, s. 13-14. Kitabın yeni edisyonu için bkn. Arminius Vámbéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Çeviren: Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Yayına Hazırlayan: N. Ahmet Özalp, Beşinci Baskı, İstanbul, 2017.

Vambéry'nin, 1863 yılında çıkmış olduğu Orta Asya gezisi sayesinde edindiği bilgiler ile sonradan ortaya koyduğu sözlük, kitap ve makaleler, tarih, coğrafya, etnografya, folklor, din ve özellikle Türk dilleri konularındadır. Pek bilinmeyen ya da çok az bilinen dışa kapalı Orta Asya'da, Türk dillerinin Türkiye dışındaki yaygınlığı ve geçerliliği, lehçelerinin durumu, İslam dininin hangi ölçüde benimsenip uygulandığı, kurallarının nasıl gerçekleştiği öncelikli gözlemleri arasındadır. Vambéry'nin verdiği bilgiler, Türkiye'de Türklerin kendi ana dillerine, Türkiye dışında konuşulan Türk lehçelerine ilgilerini artırır ki bütün bunları ilk kez Vambéry'den öğrenirler.[154]

Vámbéry'nin İstanbul'a geldiği Tanzimat yıllarında ortaya çıkan düşünce akımlarından Osmanlıcılık, İslamcılık ve Batıcılığa yavaş yavaş Türkçülük de eklenmekteydi. Vambéry, Kanuni'den Mehmet Emin Yurdakul'a değin kendi seçtiği şairlerimizin şiirlerini Macarcaya çevirmiş, ayrıca Gyula Mesaros'un hazırlamış olduğu antolojiye önsöz de yazmıştır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinin ilk beş cildi İstanbul'da yayınlandıktan sonra, geliri giderini karşılamadığı için İkdam matbaası yetkililerinin yayına ara verdiklerini öğrenen Vámbéry, kendileri için çok önemli olan altıncı ciltle yedincinin ilk bölümünün Macaristan'ı kapsadığını bildiği için yayıncılardan bu işi sürdürmelerini ister. Bu maksatla Macar Bilimler Akademisi'nden tahsisat çıkartarak İmre Karácson'u (1863-1911) İstanbul'a göndertir. Karácson, el yazması durumundaki Türkçe metni düzeltmelerle basıma hazırlarken bir yandan da Macarcaya çevirir. İkdam ilgilileri, Karacson'un başarısından övgüyle söz ederken bu cildin önsözünü de Vambéry yazar.[155]

Vámbéry'nin ilmi çalışmalarının önemli bir grubunda tarihî-sosyolojik eserler yer almaktadır. *Sketches from Central Asia*'da bu durum özellikle göze çarpar. Bu eserinde Vámbéry, "Turani ve İrani" ırklar

---

154 Cemil Öztürk, "Vambéry'nin Türkolojiye ve Türk diline katkıları", *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri (Ankara, 6-7 Eylül 2013)* içinde (7-12), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 9-10.

155 Cemil Öztürk, *a. g. e.*, s. 8.

olarak adlandırdığı halk kitlelerinin vasıflarını ve geleneklerini kapsamlı bir şekilde değerlendirmek suretiyle daha önceki anlatılarını etraflıca açıklamaya gayret eder. Bu kitap belirli konuları ele alan bölümler halinde düzenlenmiş olup bunlar arasında Türkmenler, evler, yiyecek ve giysiler, köle ticareti ile Orta Asya'daki edebiyat yer alıyordu.

Türkiye, İran ve Orta Asya'daki toplumsal gelenekler ile aile hayatını tarif ettiği *Sittenbilder aus dem Morgenlande* [Doğu Geleneklerinden Tablolar] adlı eserinde de benzer şekilde bu konuları ana başlıklar altında ele almıştır. Bir önceki kitabında ele alınan konular bu eserinde de işlenmekte ama tütün ve uyuşturucular, eğitim, Hac, pazarlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler yanında Osmanlı, Özbek, Kazan-Tatar ve Altay lehçelerinden özlü sözler ve deyişler de bunlara eklenmekteydi.

Birkaç yıl sonra *Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen* [Etnolojik ve Etnografik Bağlantıları ile Türk Dünyası] adlı çalışmasını tamamlamıştı. Bu eser, Sibirya, Orta Asya, Volga havzası, Kırım, İran, Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türki halkların tamamının tarihini ele alacak şekilde tasarlanmıştı. Vámbéry, *The History of Bokhara from the Earliest Period Down to the Present Composed for the First Time after Oriental Known and Unknown Manuscripts*'in de tanık olduğu gibi bunların bazılarıyla diğerlerinden daha fazla ilgiliydi.

Türkolog Vámbéry

Türkolojiyi çoklukla 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatırız. Bunun da çeşitli nedenleri vardır: Bu kelimenin kullanımı adı geçen dönemde çeşitli Avrupa dillerinde yaygınlık kazanmıştır. İlk kez 1830'lu yıllarda -kendileri de bir tür neoloji diyeceğimiz- "Sinoloji" ve "Égyptoloji" ibarelerinin benzeri olarak kullanıma girmiş, ama daha ziyade 1860'lı yıllardan itibaren bu kelimenin diğer Avrupa dillerinde de yaygın biçimde kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bu

kelimenin en aktif destekçilerinden biri de o zamanlar oryantalist kişiliğinden ziyade bir maceraperest olarak tanınan Árminius Vámbéry idi. Kendisine ilk türkolog diyemesek de, Türkoloji adıyla kurulan ilk kürsünün sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Bu kürsü, klasik oryantalist silsileye uygun olarak kurucu babalarıyla birlikte kendi hoca ve talebeler zincirini de oluşturmuştur. Türkolojinin genel olarak üniversiteye girişi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla gerçekleşmiştir.[156]

Vámbéry, Orta Asya seyahatinden döndükten sonra Budapeşte Üniversitesi'nde Türkiyat profesörü olarak göreve başlamış ve Josef Thury ile İgnacz Kunos gibi değerli Türkologların yetişmesine hizmet etmiştir. Macarlarla Türklerin aynı ırktan olduğunu ispat etme yolunda büyük çabalar sarf ettiğini de görmekteyiz. Böylece hem Macaristan'da hem Türk aydınları arasında Türkçülük ve Turancılık akımının doğup yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.[157]

Vámbéry'nin İstanbul'da uzun seneler geçirmesinin sebebini de Türkoloji alanında tetkiklerde bulunmak arzusu teşkil etmektedir. Akabinde bir Türk dervişi kılığına girerek gittiği Orta Asya'da uzun bir süre kalmış ve bu zamanda da muhtelif Türk lehçelerinde kaleme alınmış el yazmalarını toplamıştır. Kendisi üniversite profesörü olarak atandığı Budapeşte'ye dönüşünden sonra aynı belgeleri akademik çalışmalarında kullanacaktır. Vámbéry, hayatını ve seyahat tecrübelerini farklı dillerde yayınladığı kitaplarında anlatmış, ayrıca Türkçe'nin farklı lehçelerine ilişkin çok sayıda eser de vermiştir. Özellikle Orta Asya tarihi ve orada konuşulan diller üzerine hazırlamış olduğu tetkikler bugün bile bu alandaki araştırmacıların başvuru kaynakları arasında yer almaktadır.[158]

---

156 Marie Bossaert ve Emmanuel Szurek, "Transturcologiques: Vers une histoire transnationale des études turques (XVIIe-XXe siècle)", *European Journal of Turkish Studies*, 24/2017, s. 3-4.

157 Yücel Namal, "Prof. Árminius Vámbéry ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 39, 2011, s. 215.

158 Jacob M. Landau, "Arminius Vámbéry: Traveller, Scholar, Politician", *Middle Eastern Studies*, Volume 50(6), ss. 857-869.

Macarlar ile muhtelif Türk kavimleri arasında beşinci yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan ilişkiler Macar milleti üzerinde -o zamana dek var olan- atlı-göçebe yaşam tarzının değiştirilmesinden, giyim-kuşama, dile, edebiyata ve yemek kültürüne kadar uzanan derin izler bırakmıştır. Batılı kaynakların Macarlardan başlarda *Türk* olarak bahsetmesi ve Macar tarihinde bir Hun-Macar akrabalığı efsanesi bulunması, hem Macaristan'da hem de Türkiye'de -özellikle 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı romantik milliyetçilerinde- Türklerle Macarların akraba oldukları inanışını doğurmuştur.[159] Macar tarihçilerinden Vásáry'ye göre bu durum bir tür "simbiyoz" ilişkiyken, Németh'e göre "akrabalık benzeri bir kadim münasebettir".[160] István Zichy ise daha da ileri giderek, Macarların önceleri bir Türk kavmi iken, daha sonraları Fin-Ugor kavimleri içinde eriyerek dil değiştirdiğini söylemektedir. "Tuna Bulgarlarını, tarihlerinin başlangıcında ve slavlaşmadan önce ne hakla Türk kavimleri arasında sayıyorsak, Macarları da aynı hakla Türklerle akraba olarak mütalâa ediyoruz. Hatta daha büyük bir hakla, zira Macarların esas nüvesini Türklerle birlikte yabancı Slav kavimleri değil, belki de en eski çağlardan beri Türklerle bağı olan Fin-Ugor'lar teşkil eder. Daha basit bir ifade ile, Türkler Macar'ların babası Fin-Ugorlar ise anasıdır" ifadesi ise Macar Türkolog Rásony'ye aittir.[161]

Son dönem Türkologlarından Vásáry meseleye daha ılımlı yaklaşmaktadır: "Savir, Onogur, Göktürk ve Hazar bağlantıları hakkında tüm söylediklerimiz ve ayrıca Macar dilindeki kadim Türkçeden alıntı kelimelerin büyük miktarda oluşu ve karakteri, Fin-Ugor dilli Macarlar ve çeşitli Türk dilli kavimler arasında yüzyıllar boyunca iki-dilliliğin karakterize ettiği kalıcı bir simbiyoz olduğunu doğruluyor. Muazzam Türk dili etkisi sadece basit bir dilsel olgu değildir, boyutları bakımından da büyüleyici bir Türk kültürel ve toplumsal

159 İsmail Doğan, "Macar Ulusal Kimliğinin Doğuşunda Türk Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47, 2 (2007), ss. 1-12.

160 *A.g.y.*

161 *A.g.y.*

etkisinin göstergesidir. Sonuç olarak şu söylenebilir: Son yüz yıl içerisinde Macar biliminde yaygınlaşan 'Macarların Fin-Ugor kökenli' olduğu tezinin kimi bakımlardan düzeltilmesi zorunludur".[162]

Köklü bir geleneğe sahip olan Macar Türkolojisi Árminius Vámbéry'den bu yana Türk-Macar ortak geçmişinin ayrıntılarını bilimsel verilere dayanarak ortaya koymuştur. Macarların kökeni ve tarihi ile ilgili araştırmalar ve bu konudaki farklı görüşler 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısında hem bilimsel çevrelerde hem de halk arasında ateşli tartışmalar yaşanmasına neden olmuştur. Bu tartışmalarda Árminius Vámbéry'nin başını çektiği grup Macarların Türk kökenli olduğunu, József Budenz'in başını çektiği diğer grup ise Fin-Ugor kökenli olduğunu savunuyordu; iki grup arasındaki mücadele o kadar ateşliydi ki bu tartışmalar daha sonraları "Ugor-Türk Savaşı" olarak anılacaktı:

Macaristan'da dil kavgası[163]

İnsanlar, konuştukları dilin kökenini hep merak etmiş ve her bir dil için de bu dilin kökenlerini ve akrabalarını bulma çabası olagelmiştir. Macar dili örneğinde bu durum, kendi ortamındaki yalnızlığına ve akrabalarından izole olmasına bağlı olarak, bir dizi dille kendini akraba kılma çabası şeklinde ortaya çıkmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda birçok kişi, Macarcayı İbranice ile akraba olarak düşünmüştü. 18. yüzyılın sonlarına doğru da henüz nazari zemini yeterince geliştirilmemiş olmasına rağmen, bu dilin Fince ve Ural-Altay dilleri ile akrabalığı Avrupa'da bilinir hale gelmiş ve -bu alanda- Macaristan'da iki farklı eğilim kendini göstermeye başlamıştı. Bunlardan birincisi, Macarcanın akrabalarını Fince ile Ural-Altay dillerinde buluyor, öte yandan diğer eğilim Macarların Doğulu kökenlerini, Macar dilinin, Hunlar, İskitler, Avarlar ve Türki kavimlerin konuştuğu dillerle olan ilişkilerine bağlıyordu.

19. yüzyılın başlarında büyük gelişme kaydeden tarihî ve mukayeseli linguistik çalışmalar, bu alanda gerekli olan bilimsel arka planı

162 *A. g. y.*
163 http://Vambery.mtak.hu/en/14-001.htm. (Erişim Tarihi: 10-05-2021.)

ve dillerin kökenlerini ve akraba ilişkilerini tetkik etme yöntemleri yaratmış ve iki ayrı dilin akraba sayılması için ihtiyaç duyulan kriterleri ortaya koymuştu.

1870 yılında, Arminius Vámbéry'nin *"Magyar és török-tatár szóegyezések"* [Macarca ve Türkçe-Tatarca Kelimelerin Uyumu] başlıklı çalışması Macaristan Bilimler Akademisi'nin resmi dil dergisi olan *Nyelvtudományi Közlemények*'de işte böyle bir ortamda yayınlanmıştı. Vámbéry, bu makalesinde "Macarca'nın, Türk-Tatar diliyle olan akrabalığı ancak ikinci derecedendir ve birinci dereceden sadece Fin ve Ural-Altay dilleriyle, en çok da Vogul[164] diliyle akrabadır" tespitinde bulunmaktaydı. Vámbéry'nin bu makalesi, o yıl dil tetkikleri alanında verilen prestijli Samuel ödülüne layık görülmüştü.

Bu makale, Peşte Üniversitesi'nin Fin ve Ural-Altay Dilleri Kürsüsü'nün başında bulunan József Budenz (1836-92) tarafından kıyasıya eleştirilmiş, bunun üzerine, hakarete uğradığını düşünen Vámbéry de *"A magyarok eredete"* [Macarların Kökeni] adlı kitabını kaleme almıştı. Kendisi, bu kitabında bir önceki makalesinde yer alan tespitlerinden vazgeçtiğini açıklamakla kalmıyor, Macarcayı da "özünde Türkçe" olan bir dil biçiminde tanımlıyor ve "derin kökenlere sahip Fin ve Ural-Altay teorisine" karşı savaş ilân ediyordu. Macar dili araştırmalarının en mühim savaşlarından biri, bir başka deyişle "Fince ile Ural-Altay dillerine karşı Türkçenin savaşı" işte böyle başlıyordu. Bu tartışmanın yankılarının geniş halk kitlelerine dek ulaşması da gecikmeyecekti. Vámbéry'nin yanında saf tutanlar (Géza Czirbusz, Henrik Marczali, Aurél P. Török, Károly Pozder, József Thury, Sándor Várnai) daha ziyade *Egyetemes Philologiai Közlöny, Földrajzi Közlöny* ve *Századok* gibi yayın organlarında yazarlarken, karşı olanların (Ferdinánd Barna, József Budenz, Pál Hunfalvy, Bernát Munkácsi, József Szinnyei) yazılarıysa çoklukla *Akadémiai Értesítő, Nyelvtudományi Közlemények, Egyetemes Philologiai Közlöny* ve *Magyar Nyelvőr* gibi dergilerde yayınlanacaktı. Tartışma, halkın da

164 Kuzey Urallarda yaşayan bir göçebe kavim. [ç.n.]

gündemine oturmuş ve *Nemzet* ve *Budapesti Szemle* gibi dergiler de münakaşanın bir parçası haline gelmişti. Genel olarak baktığımızda, József Thury dışında hiçbir dilbilimcinin Vámbéry'yi desteklemediğini de görmekteyiz. O da Vámbéry'nin bir talebesi olup, genç sayılabilecek bir yaşta ve de hocasının tesiri altındaydı.

Budenz'in cevapları dilbilimciler açısından o kadar netti ki, bilimsel camiada Macar dilinin Türk dilleri ailesine dâhil edilmesi önerisi bir daha gündeme bile getirilmedi. Bununla birlikte -Gyula Németh'in 1930'da işaret etmiş olduğu gibi- Vámbéry'nin "Macarca ile Türk dillerinin mukayesesinde büyük bir ustalık sahibi olduğunu" günümüzde kimse inkâr etmemektedir. Keza Vámbéry'nin, etnik grubu dilden ayırma fikrinin de akıp giden zaman karşısında geçerliliğini koruduğu da ispatlanmıştır. Haksız suçlamalarla dolup taşan bu tartışmanın önemli sonuçlarından biri de Vámbéry'nin -Budenz'in ölümünden sonra- Macarca'nın Fin ve Ural-Altay kökenlerini kabul etmesi, ama bu arada "Macar halkının kendi kültürü içinde Türki bir karaktere büründüğü ve dünya tarihine daha şimdiden bir Türki kavim olarak girdiği" görüşünü korumasıdır.

Yine burada Vambéry'nin kaleme almış olduğu "Macarlığın Oluşumu ve Gelişmesi" adlı kitaptan da söz etmek yerinde olacaktır.[165] Bu kitap ilk bakışta Macarlıktan söz ediyor gibi görünse de içeriği önemli ölçüde Türk dünyasına yöneliktir. Kitabın yirmi dokuz sayfalık önsözü etnoloji ve önyargılar konusundadır. On sayfalık ikinci bölümde Türklerin en eski göç hareketleri anlatılır ki, her Türk ilkokulunda bulunan "Türklerin göç yolları haritası"nın kaynağının Vambéry'nin bu eseri olduğu pek bilinmemektedir. Bunu "Hunlar Avrupa'da" başlıklı bölüm izler. Dört ve altıncı bölümler ise Avarlar hakkındadır. Yedi ve sekizinci bölümler ise, Macar dilinin, Ugor ve Türk dilleri temelinde biçimlenmesine ayrılmıştır. Avar-Slav ilişkilerine ayrılan dokuzuncu bölümden sonraki onuncu bölüm Attila ile

---

165 Ármin Vámbéry, *A magyarsák keletkezése és gyarapodása*, Budapest 1895 (İkinci baskı 1989).

birlikte Macarların Avrupa'ya gelişini anlatmaktadır. Geri kalan on bölümün tümü Avrupa'daki Macarlıkla ilgiliyse de arada Türk dili ve kültürüne katkı yaptığına kuşku duyulmayacak bilgiler bulunmaktadır.[166]

Vámbéry'nin Türk dili tetkikleri

Bir Fransız yazarı tarafından Londra'da yayınlanan *The Book-Worm* [kitap kurdu] isimli bir *bibliophilie* dergisinin Haziran 1868 sayısında, Budapeşte'den çağrıda bulunan Vámbéry'nin bir duyurusunu görmekteyiz. Bu duyuruda kendisi, on yıllık bir çaba ve iki yıllık çalışma sonrasında, ilk Türk kitabı olarak yazıldığını düşündüğü bir eserin Almanca tercümesini tamamladığını belirtiyor ve bu hususu doğrulamak için, oldukça geniş bir alanda konuşulan Türkçenin muhtelif diyalektleri üzerinde uzmanlaşmış bilim adamlarıyla temasa geçmeyi arzu ettiğini bildiriyordu. Söz konusu kitap hicretin 463. yılında Kaşgar'da Uygur Türkçesiyle kaleme alınmış bir el yazması, *Kutadgu Bilig* idi.[167]

Türkçenin bu klasik eserini dünyaya tanıtan Vámbéry'nin bu tarz ilmî çalışmalarını iki grupta toplamak mümkündür: Dilbilimsel -ya da filolojik- ve tarihî-sosyolojik çalışmalar.

Birinci gruptakiler, zamanın merkezî ve Batı Avrupası'nın en iyi linguistik-filolojik geleneği içinde sunulmuş ziyadesiyle bilimsel tetkiklerdir. Bunların ilki, Vámbéry'nin henüz Türkiye'deyken yazıp *Deutsch-Türkisch Wörterbuch* adıyla yayınlamış olduğu 14.000 kelimelik Almanca-Türkçe sözlüğüdür. Bu kitap o ana dek İstanbul'da basılan ilk Almanca sözlüğüymüş gibi görünmektedir. Dört yıl sonra bunu, Vámbéry'nin Orta Asya'dan döndükten hemen sonra yazmış olduğu bir Çağatayca-Türkçe tetkiki, *Çagataische Sprachstudien* takip

166 Cemil Öztürk, *a.g.e.*, s. 11.

167 Arminius Vambéry, "Bibliographical Queries. The first book in Turkish", The Book-Worm, Edited and Illustrated by J. Ph. Berjeau, Haziran 1868, s. 86-87. Aktaran Marie: Bossaert ve Emmanuel Szurek, s. 3-4

edecekti. Her iki eser de kendi türleri içinde ilk örnekleri oluşturuyorlardı. Budapeşte'ye döndükten sonra yayınlanan dil tetkiklerinin büyük bir kısmı Türkçe üzerinedir. Bunlar da büyük oranda Vámbéry'nin Türkiye, İran ve Orta Asya gezilerinde toplamış olduğu el yazmalarına ve orada tuttuğu notlara dayanmaktadır.

Bir âlim olarak Vámbéry'nin tarihçi ile dilbilimcinin pek de alışılmamış kombinasyonundan oluştuğunu söyleyebiliriz. Ama kendisine sorsaydınız her şeyden önce bir Türkolog olduğunu söylerdi. Peşte Üniversitesi'nin Doğu Dilleri Bölümü'nün ilk başkanı oluşu da bunu doğrulamaktadır. Buradaki kariyeri esnasında Türkoloji linguistiği üzerine çok sayıda kitap yayınlamıştır:

(1) *Çagataische Sprachstudien* [Çağatay Dili Tetkikleri], yukarıda da söylendiği gibi Türkistan'daki üç ayrı hanlıkta konuşulan dilleri tetkik etmekte ve kendisinin Hive, Buhara ve Meşhed'den toplamış olduğu manüskrileri akılcı biçimde analizine dayanmaktadır. Vámbéry bu kitabına o bölgelerdeki edebiyat, deyimler ve farklı lehçelere dair örnekleri de eklemiştir.

(2) *Uiguricshe Sprachmonumente* [Uygur Dili Belgeleri], uzun bir Uygur didaktik şiirinin Viyana'da bulunan manüskrisinin deşifresi, transkripsiyonu ve tercümesidir.

(3) *Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprache* [Türk-Tatar Dilinin Etimolojik Sözlüğü], Vámbéry'nin bu dillerin kuzey ve güney alanları olarak adlandırdığı bölgelerin bir mukayeseli linguistik çalışması olarak, buralarda kullanılan 223 kelimenin ayrıntılı bir şekilde tetkiki ve sözlük formatında sıralanmasıdır.

(4) *Die Sprache der Turkomanen und der Diwan Machdumkuli's* [Türkmenlerin Dili ve Mahdumkulu'nun Divanı], Vámbéry'nin hemen akabinde yayınladığı eseri olup, burada Türkmenlerin ulusal şairi Mahdumkulu'nun şiirlerinin -ölümünden yüz yıl sonra- linguistik tetkiklerini yapmaktadır.

(5) *Die Scheïbaniade* [Şeybanînâme] 1500 yılında Semerkant, Herat ve Kandahar'ı alan, -Cengiz Han'ın soyundan gelen bir Türk

devlet adamı olan- Şeybânî'nin kahramanlıklarını anlatan, Özbeklere ait bir epik şiirdir. Kitabın yazarı Muhammed Sâlih, Çağataylı bir şair, tarihçi ve devlet adamıdır. Kendisi, şair olarak önemli bir varlık gösterememiş olsa da asıl şöhretini Şeybânî Han için yazdığı Şeybânînâme adlı manzum tarihiyle sağlamıştır. Dönemin önemli kaynaklarından olan eser, yetmiş altı bölüm halinde düzenlenmiş olup 4.500 beyitte Şeybânî Han'ın 905-911 (1499-1506) yılları arasındaki hayatını ve savaşlarını anlatmaktadır. Bu mesnevinin nispeten kuru ve tarafgir bir ifadeyle kaleme alınması güvenilirliğini azalttığı gibi edebî değerini de düşürmektedir. Bununla birlikte Türkçe'nin kaba ve yetersiz kabul edilerek eserlerini bu dille yazanların hor görüldüğü bir devirde Muhammed Sâlih'in -Şeybânî Han'ın hoşuna gitmek amacıyla da olsa- Türkçe eser yazması onun bir dil şuuruna sahip bulunduğunu da göstermektedir. Halk ağzından, Özbek-Kıpçak lehçesinden ve Altın Orda dilinden bazı unsurların yer aldığı *Şeybânînâme* sade bir anlatıma sahiptir ve bu özellikleriyle Çağatay Türkçesi için zengin bir malzeme oluşturmaktadır. Kitabın 16. yüzyıldan sonra gerçekleştirilen edebî dilin sadeleştirilmesine önderlik ettiği ve daha sonraki eserlere bu bakımdan örnek olduğu söylenebilir. Muhammed Sâlih eserinde sadece Şeybânî Han'ın savaşlarını anlatmakla kalmamış, şahit olduğu tarihî olayları, dönemin sosyo-kültürel yapısını, siyasî ve askerî kültürünü, ordu düzenini, hükümdarlarını, devlet teşkilâtı ve yönetimiyle halkın çektiği sıkıntıları da tasvir etmiştir. Kitapta bir hâtimenin olmaması ve eserin tamamlandığı tarihin belirtilmemesi onun tamamlanamadığı izlenimini vermektedir. *Şeybânînâme*'nin 916 (1510) yılında istinsah edilmiş, bilinen tek nüshası Viyana'daki Millî Kütüphane'dedir.[168]

---

168 Landau, s. 860. İlk defa Árminius Vámbéry tarafından yayımlanan bu eserin [Şeybânînâme: Die Scheibaniade. Ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm, *Almanca tercümesiyle birlikte*, Wien 1885] bugüne kadar pek çok neşri gerçekleştirilmiş, tıpkıbasımı yayımlanmış ve hakkında çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Eser üzerinde Sevgi Yılmaz ile Ayşegül Erantepli Canku, İstanbul Üniversitesi'nde (1988) ve Turgut Yeniay ile Işık Emel Yengin, Marmara Üniversitesi'nde (2000) yüksek lisans tezleri yaparak tenkitli metnini hazırlamışlardır (Ayrıntılı bilgi için bkn. Zaur Şükürov, "Salih Muhammed", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, s. 34-35).

(6) *Noten zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei und Sibiriens* [Moğolistan ve Sibirya'daki kadim Türkçe kitâbeler üzerine notlar], Vámbéry'nin son çalışmasından birkaç yıl sonra yayınlanacaktı. Bu kitap Vámbéry'nin tabiriyle "kadim Türk dili" üzerine yapmış olduğu yorumları içermekteydi. Bunlar, Moğolistan ve Yenisey'de bulunan abidelerin üzerindeki kitabelerin dili olduğu kadar, morfolojisine dair tetkiklerdi. Deşifre etmiş olduğu bu kitabelerin metinleri de açıklayıcı notlarla birlikte kitapta yer alıyordu. İncelenen terimler ve onlara ait yorumlar da kitabın sonunda 23 sayfalık faydalı bir lûgatçe halinde verilmişti.

(7) *Alt Osmanische Sprachstudien* [Kadim-Osmanlıca Dil Tetkikleri], Vámbéry'nin son linguistik çalışmasıymış gibi görünmektedir. Kendisi bu eserinde kadim Osmanlı-Türk dili üzerine yapmış olduğu tetkikleri bir araya getirmekte, bu dilin -özellikle gramer alanındaki- karakteristik yapılarını "Yeni Osmanlıca" adını vermiş olduğu çağdaş Türkçe ile kıyaslamaktadır. Latin harflerine transkripsiyonu yapılmış kadim Osmanlıca bir metni Almanca çevirisiyle birlikte veriyor, ardından bu metinde geçen ana terimleri alfabetik sıraya dizdikten sonra tek tek yorumluyordu. Akabinde bu metne ek olarak Azerbaycan Türkçesi ile yazılmış uzun bir metni aynı yöntemle sunuyordu. Kitabın sonunda ise ilgili terimlerin ayrıntılı bir analizini oluşturan 77 sayfalık bir kadim Osmanlıca lûgatçe yer almaktaydı.

Bu eser Vámbéry'yi en iyi olduğu alanda göstermekteydi: Türk dillerini, gramerlerini, etilomojisini ve morfolojisini tetkik etmekle kalmayıp, bulduklarını da "Wörterbücher" ya da lûgatçe formunda kitaplarının sonunda sıralayan -kendini işine adamış- usta bir dilbilimci. Kullanmış olduğu asli araştırma vasıtaları zamanının -ve bir dereceye kadar günümüzün- karakteristik linguistik araştırma yöntemleriydi. Bunların arasında toplamış olduğu manüskriler ile yolculukları esnasında kopyaladığı kitâbeler yer alıyordu. Bu tarz belgeleri temin etmek ve şahsi eşyaları arasında taşımak büyük tehlikeleri beraberinde getirse de Vámbéry bunlara en kıymetli hazineleri gözüyle bakmaktaydı. Gerçekten de seyahat anlatılarından birinde suyla te-

mas ettiği için mahvolan el yazmalarından birinden bahseder. Kendisi bu olayın üzüntüsünü uzun bir müddet üzerinden atamamıştır.

Seyyah Vámbéry

Macarlar çok eski bir tarihten beri doğuda çok uzaktaki ülkelerle, özellikle Orta Asya ile aralarında dil ve kültürel bağlantıları olduğunu bilmekteydiler. Ama bunlar hangi ülkelerdi? Transilvanya'da ikbal düşkünü bir aileden gelen yoksul bir çocuk ağır işler yaparak kazanmış olduğu burs parasıyla önce Göttingen'deki mahalli Kalvinist Akademi'ye ardından da Hanover'deki Protestan Üniversitesi'ne devam ederek doğu dilleri üzerine çalışacaktı. Ardından ani bir kararla beş parasız vaziyette doğuya doğru yola çıkmış, gemiyle seyahat ederken vebaya yakalanmış ama tanıdığı İngilizler sayesinde seyahatini sürdürmeyi başarmış ve sonunda Tibet'e ulaşmıştı. Orada önce mahalli dili öğrenmiş, bu dilin ilk sözlüğünü hazırlamış ve -daha sonra kütüphaneciliğini yapacağı- *Bengal Asiatic Society* tarafından onurlandırılmıştı. Kendisi 1933 yılında Japonlar tarafından Budist azizi ilan edilecek ve günümüzde de Kalküta'da adına dikilmiş bir heykele sahip olacaktı. Bu şahıs Körös'ten Sándor Csoma (1784-1842) idi.[169]

Vámbéry, doğuyu keşfetmeye giden Macar seyyahlar örneğinde ikinci büyük ismi teşkil etmektedir. Kendisi genç yaşında İstanbul'a gelmiş ve burada geçirdiği beş yılın ardından doğuya doğru yolculuğuna devam etmeye karar vermiştir.[170] Bu gezisinin maddi bakımdan desteklenmesi gerekmektedir. Bu nedenle 1861 yılında Macaristan'a gider ve Budapeşte Bilimler Akademisi'ni gerekli yardım için ikna etmeyi başarır.[171] Vámbéry'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun daha doğusuna gerçekleştirdiği seyahatin amacı Kutay tarafından farklı lanse

169 Stone, *a. g. y.*

170 Vámbéry'nin yazdığı ve N. Ahmet Özalp'in yayına hazırladığı *Arminius Vámbéry Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* adlı kitapta kendisinin 1857 yılında İstanbul'a geldiği belirtilmektedir. Bkn. Arminius Vámbéry, *a.g.e.*, s. 8.

171 Öke, s. 17.

edilmektedir. Ona göre bu seyahat planının arkasında Londra yer almaktadır. Londra'daki Oxford Üniversitesine bağlı *Asiatic Society* ile Dünya Tarih ve Coğrafya Beynelmilel Tetkik Müessesesi, Vámbéry'nin takip edeceği güzergâhları belirlemekte ve kendisi de sadece söylenenleri tatbik etmektedir.[172] Buna ek olarak Öke, seyyahın Tahran'a gittikten sonra burada en fazla destek aldığı kurum olarak Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliğini gösterir. Ayrıca Londra'nın İran Büyükelçisi Sir Charles Alison'un Vámbéry'den Orta Asya ile ilgili gelişmeler hakkında bilgiler aldığını belirtir.[173] Bütün bu iddialara karşılık *"Macarcanın Altay dil ailesine ait olduğu iyi bilinir fakat onun Fin grubuna mı yoksa Tatar grubuna mı ait olduğu hâlâ çözümlenmesi gereken bir sorudur"* diyen[174] Vámbéry ise doğuya yaptığı yolculuğunun sebebini buna dayandırmaktadır. Doğu'ya giden birçok gezgin gibi Vámbéry'nin de seyahat amacının basit sebeplere dayanmadığını söyleyebiliriz. Nitekim seyahatin arka planında büyük güçlerin bölgedeki siyasî çıkarlarının gözetildiği ve cesur Vámbéry sayesinde dönemin süper gücü İngiltere'nin Batı Türkistan'daki Rus etkisini tespite çalıştığı görülmektedir. Seyyah Vámbéry ise birçok kişinin cesaret edemeyeceği böyle bir geziyle adını tarihe yazdırmak ve bu şekilde kendisini ispatlamak gayretindedir.[175]

İstanbul'dan yola çıkan Vámbéry, Trabzon üzerinden 1863 yılında Tahran'a varacaktı. O tarihlerde henüz 31 yaşındaydı. Tahran'a

172 Kutay, s. 12.

173 Öke, s. 18. Mim Kemal Öke'nin verdiği bu bilgiyi seyyahın kendi ifadelerinden bire bir teyit etmek mümkündür. Haziran 1862 tarihinde Tahran'a ulaştığını söyleyen seyyah burada bulunduğu süre zarfında ilk önce Osmanlı Sefiri Haydar Efendi'yi, Tahran'dan 8 mil uzaklıkta bulunan Cizer'deki yazlığında ziyaret eder. Bir gün sonra da Avrupalı elçiliklere gider. Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. 4-5. Mim Kemal Öke, Vámbéry'nin doğuya olan gezisini aynı zamanda bir macera arayışı olarak da ifade etmiştir. Öke'ye göre doğunun esrarlı ve büyüleyici güzelliği Vámbéry'yi kendisine çekmiş, bu sırada hem annesinin vefatı hem de Viyana'da tanıştığı Joseph von Hammer'in tavsiyeleri onun bu kararı vermesinde etkili olmuştur. Bkz. Öke, s. 15.

174 Vámbéry, *Travels in Central Asia*, s. VII.

175 Gülay Karadağ, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 41-42.

vardığında ilk işi kendisine verilen referans mektuplarını Osmanlı Devleti'nin İran Sefiri Haydar Efendi'ye teslim etmek olmuştu. Vámbéry, üç ay süreyle Tahran'da dervişlerin arasında yaşadı ve onların davranış tarzlarını öğrenmekte gecikmedi. Üç ay sonra Tahran'a ilk geldiğinde kendisini muayene eden elçilik hekimi Bimzenstein'ın kapısını çaldığında, muhatabı başında sarık, üstünde kaftan ve belinde kısa saplı bir balta ile karşısına çıkan Vámbéry'yi tanıyamayacaktı. Doktor, kendisine yola çıkmadan üç adet zehir şişesi vermiş ve ihtiyaç vukuunda bunları kullanmasını istemişti. Vámbéry'nin bu şişeleri, Türkistan yolculuğundan sağ salim döndükten sonra doktora iade ettiğini görmekteyiz.[176]

Vámbéry, 28 Mart 1863 tarihinden aynı yılın Kasım ayına kadar derviş kılığında Hive, Kanırat, Ürgenç, Buhara, Semerkant, Karşı ve Herat şehirlerini gezerek Tahran'a dönecekti. Türkistan seyahati esnasında hac konvoylarına katılmış, zaman zaman da yayan yürüyerek iki bin kilometreye yakın yol kat etmişti.

Vámbéry, İslamiyet'i ve namaz kılmayı İstanbul'da medresede öğrenmiş ve bu eğitim sayesinde başına gelen birçok kötülükten kolayca sıyrılabilmeyi başarmıştı. Kendisi Hive'ye diğer dervişlerle birlikte bir kervan ile gelmişti. Bu kervanda bir Afganlı da vardı. Bu kişi herkese Vámbéry'nin kâfir olduğunu ve katledilmesi gerektiğini söylüyordu. Bir gün Vámbéry namaz kılarken kervanbaşıyla beraber onun yanına geldiler. Afganlı bu sırada Vámbéry'yi öldürmek istediyse de kervanbaşı ona mani oldu. Zira Vámbéry namazı öyle bir istek ve huşu ile kılıyordu ki ondan kimsenin şüphelenmesi mümkün değildi. Kervanbaşı, Vámbéry'nin namaz kılışına bakarak onun tam bir Müslüman olduğunu ve onu öldürdükleri takdirde günah işlemiş olacaklarını söyleyerek Afganlıyı bu isteğinden vazgeçirdi. Afganlı bu isteğinden geçici de olsa vazgeçse de onun kâfir olduğunu Hive'ye vardıklarında ispat edeceğini de söylemekten edemedi. Bu Afgan-

176 Salih Yılmaz, "Armin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar", *Belleten*, Cilt: LXIX, Sayı: 255, Ankara, 2005, s. 603-604.

lı aslında sara hastasıydı. Üç-dört gün arayla nöbet geçiriyor ve bu nöbetleri Vámbéry'nin verdiği ilaçlar sayesinde atlatabiliyor, yine de iyileştikten sonra onun kâfir olduğunda ısrar ediyordu. Vámbéry bu olayla ilgili notlarında şunları yazmaktadır: *"Eğer o adamın sara nöbetleri başladığında kendisine Bimzenstein'ın verdiği zehirlerden birisini verseydim çoktan öbür dünyaya giderdi. Fakat ben bunu yapmadım. O Hive'ye vardığımızda benim kâfir olduğumu ispatlamaya çalıştıysa da Hive Hanı ona inanmadı. Onu gök eşeğe ters bindirip Hive sokaklarında insanlara taşlattırdı".*

Vámbéry, Hive hükümdarı Seyid Muhammed Han ile buluştuğunda da kısa sürede onun dikkatini çekmeyi başarmıştı. Han'ın vezirlerinden Şükrullah Bey, Vámbéry'yi Han'a İslamiyeti çok iyi bilen âlim bir insan olarak tanıtmış, Han da onu kabul ederek Hive'nin en büyük âlimi ile atıştırmıştı. Bu atışmadan galip çıkan Vámbéry olacaktı. Han, bu galibiyet karşılığında kendisine 20 duka altını ve bir eşek hediye etti. Vámbéry de, eşeği hediye olarak kabul edeceğini fakat altınları alamayacağını belirtti. Buna sebep olarak da paranın bir dervişe zarar vereceğini söyleyecekti.[177]

Bu tehlikeli yolculuk altı ay sürmüştü. Vámbéry, bu yolculuk esnasında çöllerden geçmiş, haydutların elinde can vermekten kurtulmuş, açlıkla ve susuzluk mücadele etmiş ve kum fırtınalarına maruz kalmıştı. Bu arada Vámbéry ile yol arkadaşlarının hayatta kalmak için başkalarının inayetine muhtaç olan fakir dervişler olduğunu da söyleyelim. Mekke'den dönen hacıların beraberlerinde hazine taşıdığı şayiası kendilerini ayrıca tehlikeye attığı gibi, Hazar Denizi'ni geçmek istediklerinde balıkçıların sıkı bir para talebinde bulunmasına da yol açmıştı. Bu yolculuk esnasında önce kaçakçıların peşinden koşan Rus yetkililerini atlatmış, yolun sonunda ise yakaladıkları yabancıları ya idam eden ya da yılanlı kuyulara atan Buhara, Semerkant ve Hive emirleriyle muhatap olmuştu. Mamafih, Vambery'nin tehlike anlarında kendini kurtaran pratik zekası ve -Budapeşte Ya-

---

177 Salih Yılmaz, *a. g. m.*, s. 605.

hudilerinin sahip olduğu herkesçe bilinen- cevvaliyeti bu zor seyahati kazasız belasız bitirmesini sağlamıştı.[178]

Casus Vámbéry

Yirminci yüzyılın son çeyreğinde Vámbéry'nin şöhreti akademik sınırların çok daha ötesine geçmişti. İngiltere'de Kraliçe ve Veliaht-Prens yanında Muhafazakâr Parti mensuplarıyla kurduğu ilişkiler, Türkiye'de Sultan ile olan ayrıcalıklı ilişkisi ve ülkesinde ise Rusya'nın giderek artan gücüne dikkat çeken yazıları kendisini uluslararası arenada kaale alınması gereken bir figür haline getirmiş, devrinin çok önemli entelektüel şahsiyetlerinden biri olarak da Macaristan, İngiltere ve Türkiye'de bilim dünyası mensupları ile üst düzey yöneticilerden oluşan geniş bir çevre edinmişti. Bu sayede İngiltere'de II. Abdülhamid adına sözcülük, Osmanlı Devleti'nde ise İngiltere namına arabuluculuk -hatta casusluk- yaptığı dahi ileri sürülebilir. Bu arada bir dönem Filistin'de bir Musevi kolonizasyonu kurmak üzere harekete geçen Siyonistlere de rehberlik etmiştir.[179]

Sultan Abdülhamid'in Sırdaşı Vámbéry

Abdülhamid ile Vámbéry'nin tanışması, Vámbéry'nin İstanbul'da Reşid Efendi kimliğiyle yaşarken Sultan Abdülmecid'in kızına Fransızca dersler verdiği 1858 yılına dek uzanmaktadır. Bu tanışıklık, Sultan Abdülhamid'in kendisini davet ettiği 1879 (bazı kaynaklara göre 1880) yılında tazelenmiştir. İstanbul ile Budapeşte arasında demiryolu bağlantısının kurulmasından sonra gerçekleşen bu ziyarette Vámbéry'ye Macaristan Ulusal Akademisi'nin genel sekreteri Vilmos Fraknoi da eşlik ediyordu. Sekreterin vazifesi Buda Kalesi'nin Osmanlıların eline geçtiği 1541 yılında savaş ganimeti olarak İstanbul'a götürülen *kodeks*leri Topkapı Sarayı'nda aramaktı.[180]

---

178 Stone, *a. g. y.*

179 Bülent Atalay, "Sultan II. Abdülhamid'in Sarayında Bir Oryantalist: Árminius Vámbéry ve Türkiye'deki Reformlarla İlgili Verdiği Bir Konferans", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt: 10, Sayı: 30, Kış 2021, ss. 763-781.

180 Ferenc Csirkés, "Defender of the Three Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern

Vámbéry eserlerinde, siyasî makale ve konferanslarında Rusya'nın Orta Asya'ya yönelik yayılmacı politikalarına karşı çıkarken İngiliz yanlısı olduğu da gözden kaçmıyordu. Bu arada Türklere duyduğu hayranlık ve bağlılığı ifade etmekten de çekinmiyordu. O dönemde Batılı ülkelerde var olan Türk aleyhtarı hissiyat göz önüne alındığında, Vámbéry'nin pervasızca diyebileceğimiz bir tutum sergileyip, "iftiraya ve gadre uğramış bir millet" olarak nitelendirdiği Türkler lehine sözler sarfederek büyük bir risk aldığını görmekteyiz. Bu sayede çok geçmeden Sultan II. Abdülhamid'in de dikkatini çekecek ve İstanbul'a davet edilecekti.[181]

Vámbéry'nin İstanbul'u ilk ziyareti hadisesiz geçerken 1889 yılında gerçekleşen ikinci ziyareti çok daha cesaret verici olmuş ve daha sonra gerçekleşecek bir dizi ziyaretin başlangıcını teşkil etmiştir. Bu ziyaretlerde Vámbéry, Sultan Abdülhamid'in misafiri olarak, vehmi herkesçe bilinen bu ev sahibiyle, Yıldız Sarayı'nda uzun süreler görüşme imkânı bulmuştur. Vámbéry de bu görüşmeleri, kendisini sadece danışman olarak değil İngiltere ile ilişkilerinde bir arabulucu olarak da kullanmak isteyen -ve bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz kamuoyu nezdindeki hiç de iyi olmayan imajını da düzeltmeyi arzulayan- Sultan'ın üstü kapalı onayı ile muntazaman *Foreign Office*'e[182] rapor etmiştir. Ayrıca Sultan'a -her defasında *Foreign Office*'in görüşünü almayı ihmal etmeden- gönderdiği mektuplarla yıllar boyunca siyasî tavsiyelerde bulunmuştur.[183]

Bu raporlar ve haddizatında Vámbéry'nin tüm siyasî yazıları hem siyasî hem de biyografik sebeplerden kaynaklanan -ve de ikili monarşi döneminde Macaristan'ın siyasî elitlerince de paylaşılan- güçlü Rus aleyhtarı kanaatlerle dolup taşmaktadır. Her Macar yurtseve-

---

Question", Gábor Ittzés & András Kiséry (Ed.), *Elaborate Trifles: Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday* içinde (454-475), Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2002, s. 457.

181 Atalay, s. 768.

182 İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın diğer adı.

183 Csirkés, s. 457-458.

rinin içini sızlatan bir hatıra olan Macar ihtilâlinin ve bağımsızlık savaşının 1849 yılında Rus orduları tarafından kanlı bir biçimde bastırılması, Almanya ve Rusya gibi iki büyük ülkenin hemen yanı başındaki bağımsız bir Macaristan'ın haddinden fazla zayıf olacağını da ispatlamıştı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dış politikası Alman desteği kadar Rusya ile işbirliğine de dayanıyordu ve bu yüzden Viyana monarşisini idare eden politikacılar bu bölgede Rusya himayesinde Slav asıllı bağımsız Balkan devletlerinden ziyade Osmanlı varlığını tercih etmekteydiler. Yeni kurulan Bulgar prensliğini istediği ölçüde kuklası haline getiremeyen ve Uzak Doğu'daki emellerini gerçekleştiremeyen Rusya da -en azından yirminci yüzyılın ilk on yılı boyunca- Balkanlar'da istikrardan yanaymış gibi görünmekteydi.[184]

Bu görüşler Vámbéry'nin 1890'larda yazdığı memorandumlardan birinde de kendini göstermektedir: *"Evet, siz ve Britanya hükümetinin birçok mensubu, kamuoyuna açık yazılarım ile bu mahrem rapor arasındaki tutarsızlıktan ötürü belki de beni hatalı bulacak ve geleceğinde çok az ümit ışığı gördüğüm bir ülkeyi [Osmanlı İmparatorluğu'nu] iştiyakla savunduğum için azarlayacaksınız. Daha iyi bir yönetim ihtimaline karşı mevcut perişan vaziyeti sürdürmeye çalıştığım için kınanabilirim de, lakin Macar nesebim ve İngiliz hissiyatımla -hitabet kürsüsünden gayet iyi işitilen ama gerçek politikada yeri olmayan- bir takım insaniyetperver doktrinleri değil de müşterek menfaatlerimizi göz önüne almak zorundayım. Keza Bir Macar olarak da mütemadiyen Balkanlara doğru nüfuz etmekte olan Rusya'nın ölümcül darbesinden kaçınmak ve -hürriyeti ve kültürü ile gurur duyduğum- bir Avrupalı olarak da keza hürriyet ve kültürün muhteşem koruyucusu İngiltere'yi savunmak zorundayım. Rusya'nın Boğazları ve Anadolu'yu ele geçirmesi durumunda İngiltere'nin pozisyonu da büyük oranda tehlikeye düşecektir. Bu amaç bir İngiliz olarak sizi ve İngiltere'nin dostu olarak beni birbirimize bağlamaktadır".*[185]

---

184 Csirkés, s. 458.
185 Csirkés, s. 458.

Yukarıdaki pasaj ikili monarşideki Macar siyasetçilerinin çoğu tarafından da kabul edilen Şark Meselesine dair görüşleri gayet açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Berlin Kongresi ile doğan bağımsız Balkan devletleri Rusya'nın siyasî müttefikiydiler. 1878 Berlin Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli bir Avrupa gücü olarak varlığına son vermiş ve Balkanlar'daki istikrarı mütemadiyen tehdit eden yeni çıkmış tutkulu nasyonalist ideolojileri barındıran birbirine rakip küçük Balkan devletlerinin doğuşuna da yol açmıştı. Tabiatıyla Vámbéry de Britanya'nın Avusturya-Macaristan ile aynı çıkarlara sahip olduğunu düşünmekteydi. Avrupa liberalizmi ve kültürü, Boğazlar'da en iyi biçimde, çöküş halindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun nihai yıkılışını geciktirmekle müdafaa edilebilirdi.[186]

O dönemde çok az Avrupalı siyasetçi Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun yaklaştığından şüphe etmekteydi. *Avrupa'nın hasta adamı*'nın sonunda ölümünün ve terekesinin paylaşımının henüz gerçekleşmeyişinin sebebiyse hastanın iyileşmesinden ziyade büyük devletlerin -rakiplerinin yağmadan daha büyük pay alacağından ve böylelikle bölgedeki güç dengesini tehlikeye atacağından korkarak- harekete geçmekten çekinmesiydi. Osmanlıların çöküşünün kaçınılmaz bir şekilde büyük bir Avrupa savaşına yol açacağından da korkuluyordu. Bundan başka, İngiliz politikası bizatihi Hindistan yolunun güvenliğine öncelik verdiğinden, Osmanlı İmparatorluğu da Doğu Akdeniz'de bir başka deniz gücünün askerî varlığına karşı en iyi tampon görevini üstleniyordu. 1880'lere kadar olan İngiliz politikası da, askerî ve mali yönden külfet getireceği düşünülen yeni toprak kazanımlarından kaçınmak ve elde olanları konsolide etmekti. Ardından bu tutumun değiştiğini gösteren ilk belirtiler ortaya çıkmaya başladı. Bu değişimin hem ekonomik hem de siyasî sebepleri vardı. Ekonomik rekabet ve aşırı üretim, ihtiyaç fazlası malların ihraç edileceği yerler arayışına yol açmıştı ve sınai gelişimin hızını kaybetmemesi için giderek artan hammadde ihtiyacı da ortaya çı-

186 Csirkés, s. 458-459.

kıyor ve bu da eğer yeni toprakları biz ele geçirmezsek başkası ele geçirecek mantığına götürüyordu.[187]

İngilizlerin 1882 yılında Mısır'ı işgalinin Britanya'nın doğu siyasetinde ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde çok önemli neticeleri olacaktı. O tarihe kadar, Hindistan yolunun emniyeti en iyi şekilde İstanbul ve Çanakkale boğazlarının güvenliğini sağlamaktan, bir başka deyişle Balkanlar'daki Osmanlı topraklarını ne pahasına olursa olsun muhafaza etmekten geçiyordu. Bu siyaset, Türk yanlısı İngiliz kamuoyu tarafından da paylaşılmaktaydı. Gladstone'un, Disraeli'nin Osmanlı yanlısı politikalarını kınadığı 1876 Bulgar İsyanı'nın bastırılması esnasında yaşandığı iddia olunan katliamlar yüzünden İngiliz kamuoyunda da Türk yanlısı hissiyat değişmeye başlayacaktı. Osmanlılar ile İngilizler arasındaki soğukluk, Süveyş Kanalı'nın kontrolünün -bırakın Arap milliyetçilerinin- Fransızların eline geçmesinden korkan Britanya'nın önce kanal hisselerinin çoğunluğunu ele geçirmesi ardından da kâğıt üzerinde bile olsa Osmanlı toprağı sayılan Mısır'ı işgal etmesiyle daha da artacaktı. Osmanlıların çöküşünün ancak ertenelebileceği ama asla önlenemeyeceği kanaati giderek güçlenmekte ama İngilizlerin bunu hızlandırmayı mı yoksa yavaşlatmayı mı seçecekleri hâlâ belirsizliğini korumaktaydı. Mısır'ın işgali, Hindistan savunma hattının Boğazlar'dan Mısır'a kaydırılmasını sağlamış ve Kıbrıs'ın ele geçirilmesi bu pozisyonun daha da güçlenmesine imkân vermişti. İmparatorluk politikasının bu yeni seyrinin uygulaması için Vámbéry gibi Türklerin her kesiminden dostlara sahip, Sultan ile yakın ilişkileri bulunan ve Ortadoğu meselelerine hakim danışmanlar büyük değer taşımaktaydı. *Foreign Office*, resmi kanallar hassas konularda bilgi sahibi olmak için her zaman yeterli görülmediğinden, Sultan'ın fikirlerini ve saraydaki hissiyatı öğrenmek için yanıp tutuşuyor, Vámbéry'nin de tam bu noktada devreye girmesi bekleniyordu.[188]

---

187 Csirkés, s. 461.

188 Csirkés, s. 462.

Burada Abdülhamid Türkiyesi'nde hüküm süren kendine has siyasî rejimden bahsetmek de önem taşımaktadır. Sultan Abdülhamid'in hükümdarlığı genellikle Tanzimat döneminin hem zirve noktası hem de bitişi olarak tanımlanmaktadır. Osmanlı meşruiyeti, dinden ziyade -sosyal istikrar ve vergi veren vatandaşlarının güvenliğinin sağlanması gibi- hanedanın siyasî-kültürel başarılarına dayanmaktaydı. Bu meşruiyetin, imparatorluğu oluşturan çok sayıdaki dinî ve etnik grup (bir başka deyişle Rumlar, Bulgarlar, Ermeniler, Yahudiler, Araplar vs.) tarafından tanınması da sistemin esasını teşkil ediyordu. On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren bu gruplar arasında baş gösteren milliyetçilik hareketleri, ekonomik ve askerî krizlerle bir araya gelince Tanzimat dönemi siyasetçileri bizzat devletin bekasının tehlikeye düşmekte olduğunu fark ettiler. Bundan dolayı devlet teşkilâtında, eğitimde ve askeriyede kapsamlı reformlara girişirken, siyasî yapıda bir reformun da kaçınılmaz olduğunun farkına vardılar. 1876 yılında Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da patlak veren isyanlar ile yabancı devletlerin baskısı, reformcu idarecileri tahta henüz çıkmış olan Sultan II. Abdülhamid'e baskı yaparak meşrutiyeti ilan etmesini sağlamıştı. Meşrutiyet anayasasının ideolojik arka planını Osmanlıcılık oluşturuyordu. Osmanlı toplumunu, yukarıdan kontrol edilen küçük milletlerin bir tür konfederasyonu olarak gören bu anayasaya göre tüm Osmanlı uyruklarının inanç, köken ve dil farklılıklarına bakılmaksızın kanun önünde eşit olduğu ilân ediliyordu. Mamafih, bütün bir milletin paylaşabileceği, tarihten gelen, müşterek psikolojik ve kültürel köklerin yokluğunda Osmanlıcılık, sadece Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında mevcut olan etnik, dinî ve ekonomik farklılıkların daha da belirginleşmesine yarayacaktı. Abdülhamid ise sadece şahsi iktidarına değil, bizzat Devlet-i Aliyye'nin bekasına karşı bir tehdit olarak gördüğü meşrutiyet rejimini bir türlü içine sindirememiş ve ilk fırsatta da ilga etmiştir.[189]

Osman Gazi'nin otuz dördüncü halefini böyle bir harekete sevk eden sebepler arasında 1877-78 savaşından mağlubiyetle çıkan im-

189 Csirkés, s. 463.

paratorluğun içinde bulunduğu feci durum da sayılmalıdır. Büyük toprak kayıplarının yanında, her daim isyan halindeki teba milliyetler, iflasın eşiğinde bir ekonomi, zayıf düşmüş bir ordu, Sultan'ın seleflerinden aldığı mirastı. Hal böyle olunca kendisi de tüm çabalarını imparatorluğunu mevcut haliyle muhafaza etmeye adamış, bu tutumu da devlet yönetiminde istibdat yöntemlerine başvurmasına ve de iktidarın -Osmanlı tarihinde eşi görülmemiş biçimde- tek bir elde toplanmasına yol açmıştı. Tanzimat dönemi boyunca merkezî otorite Babıâli ile yetkin sadrazamların elinde toplanmıştı, 1876 Anayasası'nın askıya alınması ve güçlü Tanzimat elitinin tasfiyesi ile iktidar merkezi Babıâli'den Saray'a kayacaktı. Artık devlet işleriyle bizzat Sultan ilgileniyor, bu da son derece otokratik bir devlet sisteminin merkezinde yer almasına yol açıyordu. Kendisi, en çok önem verdiği konu diyeceğimiz, uyruklarının sadakatinden emin olmak için bir dahili casusluk sistemi kurmuş ve matbuata sansür koymuştu. Bu sistem içinde suiistimal ve kayırmacılık gelişiyor, askerî ve sivil idarede de moral çöküntüsü yaşanıyordu. Buna paralel olarak Sultan, eğitim ve ulaşım alanında Tanzimat ile başlayan yenilikleri sürdürüyordu.[190]

Sultan'ın dış desteğe büyük ihtiyacı vardı, lakin Palmerston ile Disraeli'nin Türk devletine destek verdiği eski ve güzel günler geride kalmıştı. Bu durumda kendisi de Osmanlı tarihinde daha önce hiç kullanılmamış iki yönteme başvurdu. Bunlardan biri rakip mutlak tarafsızlık ilkesine sığınarak, yabancı güçleri -yani İngiltere ile Rusya'yı- birbirine karşı kullanmak, diğeri de Almanya'ya yanaşmaktı. 1880'lerin ikinci yarısından itibaren, Osmanlı devletine İngiltere'nin verdiği desteğin azalmasına paralel olarak İstanbul'daki Alman etkisi artacaktı.[191]

Yabancı yardım arayışında olan ve kolonyal güçlerin Müslüman kitleler üzerindeki etkisini kısıtlamak isteyen Abdülhamid, halife unvanını etkin bir şekilde kullanmaya da başlayacaktı. Osmanlıların

190 Csirkés, s. 463-464.
191 Csirkés, s. 464.

Rusya'ya yenilgisi sonrasında imzalanan 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması her iki ülke yönetimine de diğerinin topraklarında bulunan din kardeşlerinin haklarını korumasını öngörüyordu. Rusya -ve daha sonra diğer Avrupa devletleri- Osmanlı Ortodokslarının işlerine müdahale etmek için bu maddeyi kullanacak, Sultan da Müslüman dünyası ile temas kurmak için onların örneğini takip edecekti. Milyonlarca Müslüman tebası olan Rusya ile Büyük Britanya, Sultan'ın kendilerini sıkıntıya sokacağı konusunda endişelenmekte haklıydılar. Alman Kayzeri Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret ettiğinde bu nefretleri daha da artacaktı.[192]

"Bir süredir bazı Müslüman mahfiller Almanya'nın İslam dünyasına karşı uygulamakta olduğu siyasetin, Britanya'ya muhalif olduğunu ve İslam'a sempatiyle baktığını düşünmeye başlamışlardı. Kayzer'in Sultan ile olan yakın dostluğu, Filistin'e giderken Şam'da yapmış olduğu ve halifeden tüm Müslümanların efendisi olarak bahsettiği konuşma, kendisinin Tanca'da görünmesi ve İslam'a karşı çok sayıda abartılı dostane davranışı kaçınılmaz bir şekilde Müslüman dünyasındaki bazı sınıfların hoşuna gitmiş ve umutlarını uyandırmıştır".[193]

Burada adı geçen, muhtemelen ilk kez Vámbéry tarafından kullanılan -ve yayınlarıyla meşhur ettiği- bir ibare olan *Panislamizm* ideolojisiydi. *"Müslüman ülkelerin siyasî bağımsızlıkları, hızlı haberleşme yöntemleri ile Batı'nın giderek artan üstünlüğü tarafından tehdit edildiği -veya yok edildiği- ölçüde Panislamizm de kendini gösterecektir".*[194] Böylelikle İslam, Batı'nın üstünlüğünün yarattığı tehditlere karşı koyabilmek için, Müslüman ülkelerin birleştirici bir güç olarak kullanabilecekleri bir ideoloji halini alıyordu. Büyük oranda İslam dünyasının Batılı kapitalist sisteme entegrasyonunun bir neticesi diyebileceğimiz Batı medeniyetiyle yakın temas, öncelikle Müslüman hayat tarzının altını oyuyor, böylelikle hem yerleşik dini sistemin

---

192 Csirkés, s. 465.

193 Csirkés, s. 465. Ayrıca bkn. Arminius Vámbéry, "Pan-Islamism", *Nineteenth Century and After*, Temmuz-Aralık 1906, ss. 547-558; alıntı 555. sayfadan.

194 Vámbéry, "Pan-Islamism", s. 548.

hem de halkın içinden çıkan hareketlerin faaliyetlerini hızlandırıyordu. Bu ikincisinin yaratabileceği tehlikeyi sezen Abdülhamid, dünya genelindeki siyasî meselelerin durumuna ilişkin bilgi sahibi olmak ve onları haber kaynağı olarak kullanmak amacıyla, İslam dünyasının farklı bölgelerinden gelen dervişlerin tekkelerine (İstanbul'daki Buhara Tekkesi ve Hind Tekkesi gibi) mali destek vermişti.[195]

Vámbéry, *"Kendisi dikkatini İslam dünyasının tamamına veren ilk Türk Sultanı olarak kabul edilebilir, bu durum Afrika'daki Şeyh Sunusi'ye ve mehdisine, Orta Asya'ya, Afganistan'a, Swat Vadisi'ne, Java'ya ve Hindistan'ın her tarafına -hem alenen hem de gizlice ama sürekli olarak- göndermiş olduğu heyetlerde olduğu kadar İslam dünyasının en ücra yerlerinden gelen şeyhlere ve dervişlere gösterdiği teveccüh ve misafirperverlikte de izlenmektedir"* derken haksız sayılmazdı.[196]

Böylece Sultan, Müslüman ümmetin birlikte hareketini tüm dünyaya duyuran Şeyh Ebulhüda, Muhammed Zafir ve Cemaleddin Afgani gibi çok sayıda İslamcı düşünür ile din âlimine ev sahipliği yapıyordu. Keza evrensel ölçülerde din propagandası yanında tüm Müslüman camia ile temas kurma çabalarına da girişmekteydi. Daha o tarihlerde bile Kafkasya ve Orta Asya'daki muhtelif hükümdarların Batı'nın kolonyal emellerine karşı siyasî ve hatta askerî taleplerde bulunmak ya da tahta çıkışlarını onaylatmak amacıyla Halife-Sultan'a başvurmaları gelenek halini almıştı. Öte yandan Panislamizm sadece Batı'nın İslam dünyasına nüfuz etmesine karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkmakla kalmıyor, aynı zamanda gayrimüslim uyrukların nasyonalizmi ile Batılı faaliyetlerin tehditlerine karşı koyup, birlikte hareket temin edecek bir tür modernist-nasyonalist hareket oluşturuyordu. Gerçekten de, herhangi bir modernleştirici faaliyete meşruiyet sağlayabilecek yegane ideoloji de buydu. Vámbéry, genelde Müslüman dünyasının özelde de Osmanlı İmparatorluğu'nun son kırk yıllık ilerleyişine tanık olan biri sıfatıyla Avrupa'ya karşı genel

---

195 Csirkés, s. 465-466.

196 Vámbéry'den Sir Philip Currie'ye, 6 Haziran 1889, FO 800. 32. 37r (Aktaran: Csirkés, s. 466).

bir Müslüman ayaklanmasından korkmuyor ve *"topyekün bir Panislamist ayaklanmadan söz etmek yerine, hâlihazırda Müslüman nüfusun gayrimüslimleri geride bıraktığı -ve Batılı kültür yolunda muayyen bir ilerlemenin vaktinden önce zuhur eden bir siyasî bağımsızlık tutkusunu uyandırdığı- bu Müslüman ülkelerde sadece mahalli taşkınlıkların karşımıza çıktığını söyleyebiliriz"* iddiasında bulunuyordu.[197]

Vámbéry, eserlerinde de açıkça görüldüğü gibi -dünya üzerinde medenileştirici bir etkisi olduğunu düşündüğü- Batılı kültürün üstünlüğüne derinden inanmaktaydı. Bir pozitivist olarak da aydınlanma fikriyatının Batı'yı din boyunduruğundan kurtardığına inanıyor, böyle bir başarının da Doğu'da ancak Batı'nın yardımıyla gerçekleşeceğini düşünüyordu. Tabiatıyla böyle bir görüş kendisini İslam'ın bir modernleştirici güç ve ideoloji gücü olma potansiyelini görmekten alıkoyuyordu. Halbuki Vámbéry'nin çağdaşlarından Behçet Vehbi Bey aynı tarihlerde, hem de Vámbéry'nin makalelerini düzenli olarak neşrettiği yayın organlarından birinde, *"Panislamizm (...) Müslüman toplumlardaki terakkinin hür ve kompleks ifadesinden ibarettir"* diye yazmaktaydı.[198]

Osmanlı konteksti içinde Panislamizmi milliyetçilik karşıtı bir ideoloji, muhtelif *millet*ler ya da imparatorluktaki gayrimüslim topluluklar arasında yükselmekte olan -ve büyük devletler tarafından da desteklenen- partizan-nasyonalist hareketlere karşı bir reaksiyon olarak da görmek mümkündür. İmparatorluğun klasik çağında Sultanlar, milletlerin iç işlerine karışmaz, bu işleri bizzat seçtikleri liderlerinin inisiyatifine bırakırlardı. Tanzimat döneminde ve bilhassa Meşrutiyetin ilanından sonra bu milletlere siyasî eşitlik hakkı tanınınca, onlar da imparatorluğun Müslüman yurttaşları karşısında daha önceden de sahip bulundukları üstünlüklerini artırdılar. Bu üstünlükler -zamanında Sultanların gönüllü olarak yabancı devletlere vermiş oldukları imtiyazlar halindeyken on dokuzuncu yüzyı-

197 Vámbéry, "Pan-Islamism", s. 550.

198 Behdjet Wahby Bey, "Pan-Islamism", *The Nineteenth Century and After,* Sayı 363, Mayıs 1907, ss. 860-872; alıntı 862. sayfadan.

lın ikinci yarısından itibaren antlaşma statüsü kazanan- Kapitülasyonlar sayesinde elde edilmişti. Kapitülasyonlar, Osmanlı yurttaşları karşısında yabancı devletlere muazzam ticari avantajlar sağlamakla kalmıyor bir de bu devletlerin uyruklarını Osmanlı adli sistemi dışında tutuyordu. Müslümanların ticari zayıflığı berat sistemi yüzünden daha da artacaktı. Bu sisteme göre -başta Rumlar ve Ermeniler olmak üzere- giderek daha çok sayıda Hıristiyan Osmanlı, yabancı devlet tebası statüsü kazanma fırsatına sahip oluyor, böylece Kapitülasyonların sağladığı haklardan yararlanarak Müslüman yurttaşlara karşı büyük bir ekonomik prestij kazanıyordu. İmparatorluğun modernleşmesi için yabancı kapital ve uzmanlık önem taşısa da, Kapitülasyonlar sistemi, Osmanlı ekonomisi için giderek artan bir külfet ve Müslümanlar açısından büyük bir mutsuzluk kaynağı haline gelecekti. İngiliz ve Fransız ekonomik menfaatlerinin müdahale için bir bahane oluşturduğu Mısır ve Tunus örneklerinde olduğu gibi Batılı güçlerin bu yolla ülkeye nüfuz etmelerinin ileri bir tarihteki işgalin ilk adımlarını oluşturmasından da korkuluyordu. Ekonomideki Hıristiyan üstünlüğünün neticesi, İmparatorluk ekonomisinin büyük bir kısmının kontrolünün Osmanlı Hıristiyanlarının ya da Batılı girişimcilerin eline geçmesiydi.[199]

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra devlet dairelerindeki Rumların yerlerini alan Ermeniler de yıldızları yükselen Osmanlı Hıristiyanları arasındaydılar. Büyük etnik topluluklar halinde yaşayan Rumların aksine yaklaşık 1.4 milyonluk Ermeni nüfusu imparatorluk geneline yayılmış olup, her yerde azınlıktaydı. Buna ilâveten Amerikalıların başını çektiği misyoner faaliyetleri sebebiyle Ermeniler, asli inançları olan Gregoryen mezhebine bağlı kalanlar yanında bir de Protestan ve Katolik cemaatlerine bölünmüş durumdaydılar. On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren özellikle Katolik ve Protestan Ermeni cemaatleri arasında bir canlanış vuku bulmuş ve çok sayıda varlıklı Ermeni, çocuklarını tahsil için Fransa'ya

199 Csirkés, s. 467-468.

yollamıştı. Bu çocuklardan bazıları ülkeye dönüşlerinde, sekülarizasyon ve millet sistemi içinde ulusal otonomi gibi reformları savunmaya başlamışlardı bile. 1860'lı yıllarda bu Ermenilerin bir kısmı -daha sonra 1876 Meşrutiyeti'nin önemli isimlerini de içinde bulunduracak- Yeni Osmanlılar adlı küçük bir muhalif gruba katılacaklardı. Bu arada Ermeniler mühim idari pozisyonlarda da yer alıyordu. Ayastefanos Antlaşması'yla sona eren ve Sırbistan ile Bulgaristan'ın müstakil devletler olarak tarih sahnesine çıkmalarını sağlayan 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Türk tarafının yenilişinden sonra Ermeni Patriği Nerses bu devletlerin örneğini takip etmek istemiş ve Doğu Anadolu'da otonom bir Ermenistan kurulması talebinde bulunmuştu. Mamafih, kendi ordusunda çok sayıda Ermeni subay bulunan Rus Çarı, otonom veya bağımsız bir Ermenistan fikrini desteklemiyor ve haklı olarak Kafkaslarda bir Ermeni Piyemontesi'nin[200] ortaya çıkmasından çekiniyordu.[201]

Keza Ermeniler, uluslararası destek toplamak amacıyla Londra, Paris ve St. Petersburg gibi muhtelif Avrupa başkentlerine de heyetler göndermişlerdi. Britanya kamuoyunun da Ermeni davasına sahip çıktığını görüyoruz, "Hıristiyan Ermeni kardeşleri" için gerçek dinî ve insaniyetperver sempatiler muhalif yazarlar tarafından da körüklenirken, Gladstone ile Liberalleri bu mevzuyu Disraeli'ye ve Türk yanlısı politikalarına karşı bir silah olarak kullanacaklardı. Böylece, Ermenilerin Rus desteği peşinde koşmalarının Anadolu'daki İngiliz nüfuzunu zaafa düşüreceği korkusu Britanya'nın siyasî atmosferinde Ermeni yanlısı kumpaslar için güçlü bir destek sağlıyordu.[202]

Britanya'nın Ermeni davasını sahiplenmesi ve onlar için düşünülen reformları gündeme getirmesi Osmanlıların daha fazla yabancılaşmasına yol açmış, bu arada Ermeni meselesine de uluslararası alanda tanınma sağlamıştı. Ermeniler de çabalarına hız vermiş ve

200 İtalya'nın kuzeyinde küçük bir vilâyet. Burada ortaya çıkan ilk bağımsız İtalyan devleti, daha sonra genişleyerek tüm yarımadayı içine alan İtalyan birliğini oluşturacaktır.

201 Csirkés, s. 468.

202 Csirkés, s. 468-469.

1890'larda Hınçak ve Taşnaksutyun gibi ihtilâlci organizasyonların liderliği altında Doğu Anadolu'da silaha sarılıp isyan çıkartmışlardı. Her iki grup da, başta zenginleri olmak üzere Ermenilerin büyük çoğunluğunun niyetlenmediği bir bağımsızlık ideali peşindeydiler. Bunlar dünya kamuoyunun dikkatini çekmek için terör saldırılarına giriştiler. Bu saldırılar arasında en fazla ses getireni de İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nın basılıp çalışanlarının rehin alınmasıydı. Bu olayın neticesi Ermenilere karşı girişilen katliamlar olmuş ve bir an için de İngiliz filosonun Çanakkale Boğazı'nı zorlayarak İstanbul'u işgal edeceği söylentisi bile yayılmıştı. Tabiatıyla olaylar esnasında sadece Ermeni değil Müslüman kanı da dökülmüştü, ama ölen Müslümanlardan bahseden olmamış, ayaklanmaların bastırılması uluslararası basında "katliamlar" olarak geçmiş bu da Abdülhamid'in "Kızıl Sultan" olarak anılmasına sebep olmuştu.[203]

Vámbéry, yabancı memleketlerdeki Ermeni fesat hareketlerine karşı faaliyetlerde bulunmuş ve bu konuda kendisine bilgi aktaran kişilerin nişanla ödüllendirilmesini Osmanlı hükümetine teklif etmişti. Ermeni meselesi hakkında Avrupa matbuatında Türkler aleyhine çıkan haberleri tekzip etmiş, ayrıca fırsat buldukça Londra'ya gidip oradaki Ermeni fesatçılarının eylemlerini sonuçsuz bırakmak için konuşmalar yapacağını da hükümete bildirmiştir.[204]

Keza Vámbéry, Ermeni meselesi hakkında Macar ve Avrupa gazetelerinde Osmanlı lehine makaleler neşretmiş, konferanslar vermiştir. Bu faaliyetlerinin de katkısıyla Macaristan gazetelerinde -konuya ilişkin- Türk yanlısı yazılar görülmeye başlanmış ve Macar kamuoyunun da kazanılması sağlanmıştır. Bu tutumunu Londra gazetelerinin tenkitlerine rağmen sürdürecektir. Hatta öyle bir an gelmiş, Ermeni meselesi hakkında Osmanlı lehine yazdığı yazılardan dolayı *Times* gazetesiyle arasında bir gerginlik bile yaşanmıştır.[205] Vámbéry, Batı kamuoyunda Ermenilerin zulme uğradıkları

203 Csirkés, s. 469.
204 Namal, s. 216.
205 Namal, s. 217.

konusundaki söylentilerin kesinlikle asılsız olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: *"Dürüst ve açık sözlü herkes Avrupa'da yayımlanan bu raporların düşmanca iftiralardan başka bir şey olmadığını görecektir. Çok eski zamanlardan beri uyruklarının her sınıfına iyi davranan, din ve ırk ayrımı yapmaksızın tüm yoksulları koruyan, Hıristiyanların baskı ve işkencesine uğramış Musevileri barındıran bir hükümet, bir-iki Ermeni ailesi herhangi bir nedenle komşu bir ülkeye göç etti diye despotluk ve zulüm yapmakla suçlanamaz".*[206]

Vámbéry, 18 Mayıs 1889 tarihinde İngiliz *Times* gazetesinde yayımlanan makalesinde, Türklerin Avrupalılara karşı hissettikleri nefretin sebebinin zannedildiği gibi Kur'an değil, Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı takındığı haksız tutum ve davranışlar olduğunu belirterek şu sözleri söylemiştir: *"Biz, Türklere muhabbet göstermediğimiz ve bunu onlar da biz de bildiğimiz halde bizim Türklerden muhabbet bekleme salâhiyetimiz olmaz".* Aynı makalesinde Avrupalı siyasetçilere şu siyasî prensibi de tavsiye etmektedir: *"Türklerin ıslahat fikrinde başarılı olmaları, bizim İslamiyet aleyhindeki politikacıların düşünce ve faaliyetlerine katılmadığımızı ve Türkleri düşman değil kardeş olarak gördüğümüzü onlara ispat etmemize bağlıdır. Çünkü Avrupa medeniyetinin sahip olduğu şerefin esası büyük ordulara sahip olmasından değil, bilakis hür düşünceye kıymet vermesindendir".* Vámbéry, ayrıca bazı Avrupa ülkeleriyle birlikte Türkiye'nin de Avrupa medeniyetini elde etmesi için sabır gösterilmesi gerektiğini ve bu hususta İslam âlemini teşvik yerine kötülemenin yanlış bir yol olduğunu da belirtmiştir.[207]

Sultan da, Vámbéry ile konuşurken aldığı tedbirlerin Batılı matbuatta daha anlayışlı bir şekilde verilmesini sağlaması amacıyla bu probleme ilişkin kendi görüşlerini aktarıyordu: *"Ermenilerin, Bulgarlarınkine benzer bir örnek ortaya koyabileceklerini farz etmek büyük bir hata olacaktır. Hepsinden evvel Ermenistan kelimesinin antik bir coğrafi*

---

206 Öke, s. 118.

207 Mustafa Küçük, "Vámbéry: Casus bir Türkoloğun Türkiye ve Avrupa'ya Bakışı", *Arşiv Dünyası*, Sayı: 5, Ocak 2005, s. 39.

ibare olduğunu, etnik ve siyasî ehemmiyetini asırlarca önce kaybetmiş bulunduğunu göstermek gerekmektedir. Siyasî exaltado'nun[208] *müstakil bir Ermenistan hayalini kurmuş oldukları Erzurum, Bayezid, Erzincan, Muş, Van, Bitlis ve Diyarbakır gibi yerlerde nüfusun üçte ikisini Türk ve Kürt milliyetlerine mensup Müslümanlar oluşturmakta, Ermeniler ise -o da Katolik, Ortodoks ve Protestan cemaatlerine bölünmüş halde- en fazla üçte bir oranında bulunmaktadırlar. İngiliz Liberalleri, din kardeşlerimden oluşan böyle bir ekseriyeti, fanatik ve medeniyetsiz bir ekalliyete teslim etmemi ve neticede Rusya'nın müdahalesine yol açacak sürekli bir nifak ortamı yaratmamı beklemeyeceklerdir. Eğer Avrupa'daki politikacılar, yüksek devlet kademelerinde bulunan -ve benim de itimadımı kazanmış- Ermenileri, söz konusu milletin kapasitesine ve nadir becerilerine dair yeterli bir örnek olduğunu iddia ediyorlarsa, büyük bir hataya düşüyorlar demektir, zira Agop Paşalar, Artin Paşalar, Vahan Efendiler ile diğerleri, asla milli Ermeni kültürünün temsilcileri olarak kabul edilemezler. Bahsettiğimiz bu mevki sahipleri, Osmanlı "efendi" kültürünün nümuneleriyken, bunların Anadolu'daki soydaşları umumi kültür yolunda bir terakki kaydetmemiş olup, birtakım Batılı siyasetçi sınıfları tarafından kendilerine atfedilen ehemmiyeti hak etmeden önce daha çok şey öğrenmeleri gerekmektedir".*

Zat-ı Şahanelerinin mantığı burada durmayıp, aşağıdakileri de eklemektedir:

"Ayrıca şunun da göz önüne alınması icap eder ki, Ermeniler, Doğulu adet ve anlayışlara sahip tümüyle Doğulu bir ırktır, keza onlar ne savaşçı ne de isyankâr bir karakter taşımakta ve iki yüz yıldır bizlerle birlikte huzur ve anlayış içinde yaşamaktadırlar, tabiatıyla bazı yerlerde birtakım münferit hareketler olmuşsa onlar da Ermeni halkının karakterine tümüyle yabancı ecnebi siyasetçiler tarafından tahrik olunan bazı şahıslar tarafından hariçten tertip edilmişlerdir. Şahsımda dinî fanatizmin zerresi olmadığını en iyi siz bilirsiniz, benim için tebamın her mensubu, din ve ırk ayrımı olmaksızın, eşit oranda kıymetlidir ve din

208 Aşırılık yanlısı, müfrit.

farkı gözetmek için hazır bekleyen, ben değil, Avrupalı ecnebi güçlerdir. Misal vermek gerekirse, samimiyetle ve mahremiyet kaydıyla size birkaç gün önce haberdar olduğum bir husustan bahsedeceğim: St. Petersburg sefaretine bir Ermeni olarak dünyaya gelen ama daha sonra ihtida eden bir kâtip göndermeye niyetlenmiştim. Şimdi Rus hükümetinin bu adamı kabul etmediğini söylesem bana inanır mıydınız? Benzer bir hadise de Roma'da da vuku buldu, ben de Vahan Efendi'nin yerine bir Müslüman sefir göndermek zorunda kaldım".

Sultan, yeni yeni ortaya çıkan Kürt meselesi hakkında da düşünce sahibidir:

"Ermenilerin, yağmacı ve kanun tanımaz Kürtlerin elinden neler çektiği yanlışlarına gelince, iç kesimlerdeki memurlarımın büyük ihmallerinden haberdar olmadığımı tahayyül edemezsiniz [...] ben bile tek başıma bir defada tüm bu kötülüklerin üstesinden gelemem, bunun için sabır ve zaman gerekmektedir ve eğer dostlarım, özellikle -senin de öngördüğün gibi- İngilizler, beni destekleyecekleri yerde sıkıntılarımı körüklemeye devam ederlerse, bu vazife benim için çok daha müşkül bir hal alır ve sıkıntılarını da birlikte çekeriz. Her halükârda lütfen nezâket gösterin ve -büyük saygı duyduğum- Lord Salisbury başta olmak üzere İngiliz dostlarınıza Ermenistan'daki musibetleri düzelteceğimi söyleyin, ama müstakil bir Ermenistan kurulmasına müsaade etmektense başımın gövdemden ayrılmasına rıza gösteririm [Vámbéry, bu noktada Sultan'ın giderek heyecanlığını belirtiyor], zira bu durum sadece muazzam bir adaletsizlik değil, aynı zamanda iktidarıma -üstüne üstlük bir de Türkiye'nin bekasına- indirilen ölümcül bir darbe olur".[209]

Sultan'ın İngiliz politikalarından hayal kırıklığına uğradığı ve imparatorluğunun toprak bütünlüğünü korumaya kendini adayacağı açıktı. Görüldüğü üzere, kendisi hâlâ Osmanlı kavramlarıyla düşünüyor, Ermenileri -bir millet olarak değil de- siyasî yapıyı oluşturan dinî cemaatlerden biri olarak kabul ediyor, milliyetçi emellerini de

---

209 Vámbéry'den Sir Philip Currie'ye, 22 Ekim 1889, FO 800, 32, 57v-60r (Aktaran: Csirkés, s. 470).

imparatorluğa zarar verecek muzır unsurlar olarak telakki ediyordu. Ermeniler de, tıpkı daha istikrarlı Osmanlı asırlarında olduğu gibi, bu esaslar üzerinden Osmanlı devlet hiyerarşisi içinde yükselebileceklerdi. İngilizlerin reform baskılarını ise, tüm saltanatı boyunca, pek de haksız sayılmayacak bir şekilde, hükümranlık haklarına müdahale olarak görecekti.

Vámbéry'nin Ermeni meselesi hakkındaki görüşleri, genelde Ermeni yanlısı olan İngiliz kamuoyundan büyük oranda farklılık gösteriyor ve daha ziyade Sultan'ınkilere yakın duruyordu: *"Ermeni zorluklarına gelince, Londra'daki İhtilâlci Ermeni Cemiyeti'ne cesaret veren -ve kamuoyunu mütemadiyen yanlış yöne sevk eden- bazı politikacıların menfur faaliyetlerine rağmen, hükümetimizin Sultan'ın vehmini ve güvensizliğini teskin eden çok şey yapabildiğini söylemeye cüret edebilirim. Büyük Vezir'in Canterbury Başpiskoposu'nun, bu sözüm ona Hıristiyan yanlısı dinî hareketin siyasî vasfını ifşa eden kararlı müdahaleme karşı bir mektup yayınlamasından memnuniyetle bahsedişini işittiğimi hatırlıyorum. Öte yandan Sultan, Türk aleyhtarı ihtilâlci gazetelerin postayla Türkiye'ye gönderilmesine izin veren İngiliz hükümetinden acı bir şekilde şikayet etmektedir. Hürriyet*[210] *isimli ihtilâlci gazetenin nüshalarını bulunduran çok sayıda koli her hafta İstanbul'a gönderiliyor ve orada İngiliz Postanesi görevlileri tarafından dağıtılıyor. Sir Philip Currie bu uygulamayı durdurarak akılcı bir harekette bulunmuştur. Lakin, tüm ikna edici gücümü kullanmama rağmem Sultan'ı, İngiliz hükümetinin ellerinin bağlı olduğuna ve ülkenin anayasal kanunlarına aykırı bir şekilde hareket etmesinin mümkün olmadığına bir türlü ikna edemedim".* Vámbéry, Ermeni meselesinde İngiliz ve Osmanlı menfaatlerinin aynı olduğunu net bir şekilde ifade etmekte ve İngilizlerin -düşüncesine göre- niçin kendi çıkarlarının aksine hareket ettiğini bir türlü anlayamamaktadır: *"Ermeni huzursuzluğuna ilişkin şikayetleri gözden geçirip, tetkik ederken, Türklerin kötü yönetiminin hazin etkilerini inkâr etmek boş konuşmak olacaktır, öte yandan Anadolu'nun etnik konfigü-*

---

210 Jön Türklerin Londra'da neşrolunan yayın organlarından biri, Hamid yönetimine şiddetli muhalefeti ile tanınmaktadır.

rasyonunu ısrarla görmemezlikten gelmek suretiyle, yüzlerce Ermeni için binlerce Müslümanı gözden çıkarmak gibi bir hataya kolayca düşmüş olacağız, ayrıca bizim insaniyetperver çabalarımızın neticesi de muazzam bir adaletsizlik ve zalimlik olmakla kalmayacak bir de Anadolu'nun kuzeyinde pusuya yatmış ve Mezopotamya'ya saldırmak için hevesle bekleyen bir Rusya'ya kapıyı açmış olacağız, bu da Büyük Britanya'nın emperyal çıkarlarına büyük zarar verecektir. Olayları İngilizlerin bakış açısından izleyen biri olarak, bir Ermeni vilâyeti teşkil edilmesi için gösterilen her müsamahayı İngiltere'nin gerçek menfaatlerine karşı haince bir saldırı olarak görmekteyim ve ister liberal isterse muhafazakâr olsun İngiliz devlet adamları, Ermenilerin vaktinden önce ortaya çıkan milli emellerini kontrol altında tutmak suretiyle hakkaniyetle hareket etmiş olabilirler. Doğu'nun bu sulhsever ve çalışkan Hıristiyanları eğer bugüne değin Müslüman efendileri tarafından yok edilmediyse, onlar için gelecek çok daha ümit verici olacak ve hadiselerin kendi seyrinde ilerlemesi onlara -zoraki yöntemlerden- çok daha yardımcı olacaktır. Her zaman büyük nüfus grupları halinde yaşamış olan Yunanlıların, Romenlerin, Sırpların ve Bulgarların durumu, seyrek bir şekilde dağılmış Ermeniler için cesaret verici bir örnek teşkil edemez".[211]

Türk yanlısı ve Rus aleyhtarı bir yazar olarak Vámbéry'nin bu görüşleri gayet mantıklıdır. Kendisi, Rusya'nın hemen yanıbaşında, Müslümanların çoğunlukta olduğu bağımsız bir Ermenistan'ın, Rus ilerlemesine karşı son derece hassas bir durumda olacağını, Ermeni yanlısı İngiliz propagandasının da haliyle hem Osmanlı İmparatorluğu'na hem de İngiltere'nin bölgedeki menfaatlerine zarar verdiğini düşünmekteydi. Kötü de olsa Türk yönetiminin, Osmanlı Ermenistanı'nın Ruslar tarafından ele geçirilmesine tercih edileceği kanaatindeydi, zira böyle bir gelişme Rusya'nın Irak'a uzanmasını garantileyecek ve Akdeniz'deki İngiliz menfaatlerini tehdit edecek bir konuma gelmesini sağlayacaktı. Bundan dolayı, Ortadoğu'daki güç dengesini korumanın ve Rus ilerlemesine mani olmanın en iyi yolu olarak Osmanlı İmparatorluğu'na düzenli olarak İngiliz desteği

---

211 Vámbéry'nin Dışişleri Bakanı Lord Kimberly'ye sunduğu memorandum, 1-14 Haziran 1894, FO 800, 32, 321v-323r (Aktaran: Csirkés, s. 471-472).

verilmesi görüşüne bağlı kalıyordu. Azınlıkların nasyonalist emellerine karşı Osmanlı yanlısı argümanlarının bu hususta dönemin Macar görüşlerini de yansıttığını belirtmekte fayda vardır, zira multi-etnik bir yapıya sahip bu iki imparatorluğu oluşturan etnik grupların milliyetçiliğe yönelmesi, onların mevcudiyetlerine karşı büyük tehdit oluşturuyordu.

Sultan da, Vámbéry'ye Ermeni meselesi hakkında İngiliz kamuoyu nezdinde yaptığı açıklamalar ve padişahın ülkesinin geleceği için yaptığı çabaları ifade etmesinden dolayı teşekkür etmiştir.[212] Bu hizmetlerinden ötürü kendisi 1888 yılında ikinci rütbeden, 1902 yılında ise birinci rütbeden Mecidî Nişan ile taltif edilmiştir.[213]

Bu arada İngilizlerin Osmanlılara karşı tavrı 1890'lara dek hâla muallâktaymış gibi duruyordu. Salisbury'nin -özel sohbetlerlerde sıklıkla tekrarladığı- Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama tekliflerine rağmen İngilizler özellikle -ismen de olsa- hâlâ Osmanlı hükümranlığı altında bulunan Mısır meselesi başta olmak üzere Sultan ile uzlaşmayı arzu etmekteydiler. Mamafih Sultan da, aynı dönemde Ruslara yakınlaşmak düşüncesine hiç de soğuk bakmıyor, İngilizlerle uzlaşmayı ise ancak her türlü kayıt ve şart altında koruma garantileri verilmesi durumunda arzu ediyordu. Bu arada kendisinin bazı şartları da vardı: Reformlar için baskı yapılmayacak, hükümetinin işlerine karışılmayacak ve de Mısır meselesi bir çözüme kavuşturulacaktı. Bunların arasında belki de uygulanması en güç olanı da bu sonuncusuydu, zira İngilizlerin kalıcı oldukları şimdiden ortaya çıkmıştı. Sultan, zevahiri kurtarmak için birkaç bin askerlik bir Türk garnizonunun Nil havzasına yerleştirilmesini gündeme getirdiyse de bundan da bir sonuç alınamadı. İngilizler, bu toprakları terk ettikleri takdirde bölgenin bir kez daha kaos içine düşeceğinden ve akabinde -Osmanlılar buraları koruyamayacak kadar zayıf olduğundan- Fransız müdahalesine maruz kalacağından çekiniyorlardı.[214]

---

212 Öke, s. 63.

213 Namal, s. 226.

214 Csirkés, s. 472.

On dokuzuncu yüzyıl sona ererken İngiliz siyasî düşüncesinde Boğazlar ile Osmanlıların akibeti de eski önemini kaybediyordu ve 1896 yılında Salisbury de parlamentoya yaptığı açıklamada "ayrılık noktası 1853'de Çar Nicola'nın teklifleri reddedildiği zaman gerçekleşmişti [...] birçok meclis üyesi "yanlış ata oynamışız" dediğimde yapılan hatanın mahiyetini acı bir şekilde hatırlayacaktır" diyordu. Rusya da, bir sonraki on yıl içinde doğuya doğru ilerlemeye koyulacak ve İngilizlerin Rusları durdurma politikasında Osmanlılara düşen rolü de artık Japonlar oynamaya başlayacaktı. Rus ve İngiliz imparatorlukları İran hususundaki anlaşmazlıklarını iki nüfuz bölgesi teşkil edip bir de ortada tarafsız bir bölge bırakarak çözeceklerdi. Ruslar Afganistan'dan vazgeçmiş, bu arada Tibet de tabii bir tampon bölge olmuştu.[215]

İngilizler, Rus-Fransız ittifakına yanaştığında Vámbéry de hayal kırıklığına uğradığını hissediyordu: *"İngiliz-Rus ilişkileri hakkında fikrimi değiştirmemem sizi şaşırtacaktır. Aslında bu durum hiç de hoşuma gitmiyor. Geçici bir barış için çok büyük bir bedel ödediğinizi görüyorum ve hal böyle olduğu için vuku bulan aşağılanma İngilizlerin Asya'daki prestijini de artırmayacaktır. Hasta bir düşman karşısında aşırı bir ihtiyat gösterdiniz, zira İngiltere'nin buna ihtiyacı da yoktu".*[216]

Vámbéry, sonuna dek Türklerin davasına bağlı kaldığı için eleştirilebilir. Burada unutulmaması gereken kendisinin hiçbir zaman Alman yanlısı olmayışı ve ikili monarşinin çıkarlarını Britanya'nınkilerle birleştirme gibi bir ideale sahip oluşuydu, bunu da kaçınılmaz bir şekilde en iyi biçimde -bir yurtsever Macar Yahudisinin tabii görüşü diyeceğimiz şekilde- Osmanlı İmparatorluğu'nu savunarak gerçekleştirebilirdi. Savaştan sonra hem Balkanlarda hem de Ortadoğu'da gerçekleşen düzenlemelerin muazzam yetersizliğine -ve daha sonra buralarda patlak veren ihtilâflara- bakarak tarihin kendisini haklı çıkardığını da söyleyebiliriz. Türkiye de, Jön Türklerin

---

215 Csirkés, s. 474.

216 Vámbéry'den bakanlık müsteşarına, 20 Ekim 1907, FO 800, 33, 392r-v (Aktaran: Csirkés, s. 474).

hükümet darbesinden sonra 1908'den itibaren ikinci bir Meşrutiyet dönemi yaşamıştır. Sultan Abdülhamid de bir yıl sonra tahttan indirilmiş ama bu bile yaklaşmakta olan sonu engelleyememiştir. Balkan Savaşları sonrasında sadece Asya'da toprakları kalan imparatorluk, Almanlarla birlikte savaşa girmiş ve yenilgileri de Şark Meselesinin sonunu getirmiştir. Rusya'nın *Entente* cephesinin bir üyesi olması sebebiyle savaş da, Vámbéry'nin tahmin ettiği gibi, otokrasi ile demokrasi, Batı medeniyeti ile Doğulu despotizm arasındaki büyük bir mücadele olarak cereyan etmemiş ama -Alman, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorlukları ile birlikte- Rus Çarlığı'nın da sonunu getirmiştir. Vámbéry'nin Türk yanlısı siyasî görüşleri, İngiliz ve Avusturya-Macaristan menfaatleriyle birlikte bulunuyor, kendisi de Osmanlıların çöküşünün Ruslar ile müttefiklerinin haddinden fazla güçlenmesine yol açacağından korkuyordu. Eğer savaş sonrası Avrupasını ve Macaristan ile Türkiye'nin durumunu görecek kadar yaşayabilseydi, kaçınılması için bu kadar emek verdiği neticelerin gerçekleştiğini görerek kesinlikle büyük hayal kırıklığına uğrardı.[217]

Vámbéry ve Siyonistler

Theodor Herzl'in günlüklerinde, Vámbéry ile Sultan Abdülhamid ve yakın çevresine ilişkin bazı ilgi çekici bilgileri bulmak mümkündür. Siyonizmin kurucusu ve ölümüne dek herkes tarafından kabul edilen lideri olan Herzl, uzun yıllar boyunca Vámbéry ile yakın temasta bulunmuş, tavsiyelerinden yararlanmış ve en yüksek Osmanlı makamları nezdinde müdahalesini talep etmiştir (Vámbéry de bu talepleri severek yerine getirecekti). Herzl, 1897 yılından itibaren İstanbul'daki yüksek seviyeden Osmanlı devlet adamlarıyla mektuplaşıyordu. Bu mektupların ve Vámbéry ile olan bazı yazışmalarının kopyaları Herzl'in günlüklerinde yer almaktadır. Berlin'deki Osmanlı sefiri ile İstanbul'daki bazı memurlar üzerinden Siyonist programına dair bilgilerin nasıl Türk devlet yetkililerine aktarıldığı da burada anla-

217 Csirkés, s. 474-475.

tılmaktadır. Bu mektuplardan bazıları yeni kurulan Dünya Siyonist Organizasyonu'ndan gelmekte ve Yıldız Sarayı'nda bulunan bazı aracılar ve diğer şahıslar üzerinden Sultan'a ulaştırılmaktadır. 1897 yılından itibaren Herzl, Sultan tarafından kabul edilmenin ve kendisinden, Avrupa'dan Filistin'e çok sayıda Yahudinin göç iznini koparmanın peşindeydi. Bunun karşılığında, yeni kurulmuş *Jewish World Trust* isimli Siyonist banka aracılığıyla, Yahudi finansçılardan borç batağındaki Osmanlı İmparatorluğu'nu kurtaracak yüklü bir miktar krediyi çok daha iyi şartlarda bulmayı teklif ediyordu.[218]

Bütün bunları gerçekleştirebilmek için kendisi Yıldız'da bir hayli itibara sahip olduğu bilinen -ve bununla iftihar eden- Vámbéry'ye başvurmuştu. Herzl'in günlüklerine göre, Vámbéry ile görüşme ve mektuplaşmaları 1900 yılı ortalarından itibaren daha da sıklaşmış ve ilk buluşmaları 16 Haziran 1900 tarihinde Mühlbach'da gerçekleşmişti.[219]

Herz, hatıralarında "Vámbéry Amca" dediği kişiden ayrıntılı bir şekilde bahsetmektedir: *"Bu yetmişlik sabık Yahudi son derece enteresan bir adam, on iki dili rahatlıkla konuşuyor, şimdiye kadar beş din değiştirmiş ki bunlardan ikisinde bilfiil din adamı olarak da çalışmış. Bu kadar çok dolaştıktan sonra da gayet tabii olarak ateistlikte karar kılmış. Bana bir sürü 1001 gece hikâyesi, Sultan ile ahbaplığı vs. anlattıktan sonra gayet açık hem Türklerin hem de İngilizlerin casusluğunu yapmış olduğunu itiraf etti. 'Ben zengin bir adamım, senden para da istemem, zira bana bol bol yetecek kadar var. Sırf bu davaya inandığım ve gerçekleşmesini istediğim için senin hesabına çalışırım' dedi. Sultan'ın şimdi kendisini Avrupa basınında Türkiye lehinde bir cereyan temin etmekle görevlendirdiğini anlatıp bu hususta kendisine yardımım dokunup dokunamayacağını sordu. Müspet cevap verdim"*.[220]

---

218 Jacob M. Landau, "Árminius Vámbéry and Abdul Hamid II", *Archivum Ottomanicum*, Cilt. 31, Wiesbaden, 2014, s. 22.

219 Landau, s. 23.

220 Ergun Göze, *Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hâtıraları ve Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995, s. 260.

Herzl uzun konuşmaları müddetince Vámbéry'yi Sultan ile görüşebilmesi için bir fırsat yaratmaya ikna etmeye çalışacak, Vámbéry de kendisinin çevirmenlik yapması kaydıyla böyle bir görüşmeyi ayarlamaya razı olacaktı. Birkaç gün sonra Vámbéry konuya ilişkin Sultan'a bir mektup göndermiş olduğunu bildirmiş, ama mektubun alıcısına ulaşıp ulaşmadığından emin olmadığını da eklemişti. Açıkça Vámbéry Osmanlı Sarayındaki uygulamalardan bilgi sahibiydi.[221]

Bunun üzerine kaleme sarılan Herzl, 21 Haziran 1900 tarihinde Vámbéry'ye aşağıdaki mektubu gönderiyordu:

"Aziz Vámbéry Amca,

Dediğini beğenmedim. Sen de sanki anadan doğma Türk imiş gibi işleri 'yavaş' tutuyorsun. Ama benim kaybedecek vaktim yok. Mesele daha senin için henüz yeni olduğundan bir sürü düşünüp, bir o kadar çubuk çekip işi biraz savsaklamaya karar verdiğini zannediyorum.

Bana daha başlangıçta, 'Ben aptal bir öğretmen değilim' demiştiniz. Ben sizi bir aksiyon adamı olarak görüyorum, benim ırkımdan gelen bir kimse her türlü işin altından kalkmasını bilir.

Aziz Amcacığım, gerçekten herşeyi yapabiliriz, fakat yeter ki isteyelim.

Sultanla olan yakınlığınız size şöyle bir mektup yazma hakkını vermektedir zannederim: 'Al sana birisini gönderiyorum. Bu adam senin sıkıntılarına bir son verecektir, onu kabul et ve sözlerine kulak ver, ondan sonra da istersen defet gitsin'.

İşte söyleyeceğin sadece bunlardan ibaret, ama istersen tabii daha fazlasını da yapabilirsin.

Hürmetlerimle.

Th. Herzl"[222]

---

221 Landau, s. 23.
222 Göze, s. 261.

Herzl, hemen akabinde, 2 Temmuz 1900'de, bir kez daha kendisini Sultan ile görüştürmesi için Vámbéry'yi iknaya çalışmıştı. Bu kez, Osmanlı İmparatorluğu'na mali kaynak sağlamakla kalmayıp, Sultan'ın Yahudileri mülteci sıfatıyla imparatorluğuna kabul etmesi durumunda kendisini -tüm dünyanın hayranlığını kazanacak şekilde- insanlığın velinimeti olarak tanıtmayı taahhüt ediyordu. Herzl ile Vámbéry'nin yazışmaları yirminci yüzyılın ilk aylarında da devam etti. Bu arada Vámbéry, Sultan ile görüşmenin -bazı yüksek kademeden Osmanlı devlet yetkililerinin yabancı girişimlerine muhalefetlerine rağmen- sonunda gerçekleşeceğine dair Herzl'e güvence vermeyi sürdüyordu. Bunlar, Herzl'in Sultan'dan Yahudilerin Filistin'e gelip yerleşmelerine dair bir ferman almaya ikna etmeye çalıştığı yetkililerdi, kendisi bu amacı gerçekleştirmek uğruna Siyonist hareketin, imparatorluğun o dönemde planlanan demiryolu yatırımlarını üstlenmesini de teklif etmişti.[223]

Sabırla beklemekte olan Herzl'e senenin son günlerinde, 29 Aralık'ta, Vámbéry'den gelen bir mektup hayal kırıklığı yaratacaktı. Vámbéry mektubunda *"Veda etmek için Sultan'ın yanına girdiğimde bana -politikacı deyimiyle- metelik vermedi. Bütün istediği para ve kuvvet"* diye yazıyordu.[224] O tarihlerde Sultan'ın nezdinde Vámbéry'nin itibarının dibe vurduğu anlaşılıyordu.

Buna mukabil sonraki beş ay içinde İstanbul'dan olumlu haberler gelmeye başlamıştı. Neticede, Vámbéry 8 Mayıs 1901'de Herzl ile bir kez daha Budapeşte'de buluştu ve Herzl'in Siyonizmden bahsetmemesi kaydıyla Abdülhamid'in kendisini kabul edeceği bilgisini verdi. Herzl de hatıralarında bu görüşmeden bahsetmektedir:

"Orient Ekspres'ten inen Vámbéry şunları söyledi:

'Sultan seni kabul edecek dostum. Amma bir Siyonist olarak değil de dünyadaki Yahudilerin lideri ve meşhur bir gazeteci olarak' dedikten sonra şöyle devam etti. 'Onunla Siyonizm hakkında konuşmamalısın. Bu bir

223 Landau, s. 23.

224 Göze, s. 261.

fantasmagoryadır. Kudüs, bu adamlar için Mekke kadar mukaddes bir şehirdir. Ben orada bulunduğum sürece seni kabul etmeyi reddetti, ama sonra razı oldu. Sana iki mektup vereceğim. Birisi Başkâtip Tahsin Bey'e hitaben -ki kendisi benim sadık arkadaşımdır- diğeri de Wellisch[225] *adlı bir Yahudiye. Ama sen sabırlı olmalısın, bu iş bir iki hafta uzayabilir'.*

Beni kapıya kadar geçirdi, orada ayrılırken iki gün sonra gelip mektupları ve gerekli bilgileri almamı söyledi. Aklıma gelen şu soruyu sordum: 'Sultan konuşma arasında bana şahsen atıfta bulundu mu?' Cevap olarak, 'Senin adını bile bilmediğine eminim' deyip kesti. Bu mümkün olabilir mi?

Her ne hal ise, nihayet Sultan Abdülhamid ile konuşmak şerefine nail olacağım. Eğer Filistin'i bana satmak isterse mali yönden sıkıntıya düşeceğim. Parayı da temin etmeliyim".[226]

Böylece Herzl de cebinde Vámbéry'den aldığı referans mektuplarıyla, İstanbul'a hareket etti ve birkaç günlük bir beklemeden sonra, 17 Mayıs 1901 tarihinde huzura kabul edildi. Görüşmedeki atmosfer pek de elverişli sayılmazdı. Sultan daha altı ay önce Yahudilerin Filistin ziyaretlerini üç ayla sınırlamıştı. Görüşme esnasında Yahudilere karşı sempatisini belirtmiş ama kendilerine Filistin toprakları üzerinde müstakil bir statü verilmesine karşı olduğundan da bahsetmişti. Sultan'ın memurlarının Herzl'in kitabının *Judenstaat* [Yahudi Devleti] adını taşıdığı ve Filistin'de bir siyasî varlık oluşturma plan ve niyetlerini temsil ettiği yolunda kendisini uyarmış oldukları kuvvetle muhtemeldi.[227]

On iki gün sonra Herzl, Vámbéry ile Mühlbach'da buluşup kendisine teşekkür etti. Herzl'in, İstanbul'daki üst kademeden devlet yetkilileriyle mektuplaşmaları ve İstanbul ziyaretleri devam ederken Vámbéry ile buluşmaları giderek seyrekleşiyordu ve -Sultan'ın ka-

225 Soma Wellish, Osmanlı Sıhhiye Nezareti'nde çalışan bir Macar hekim. Bkn. Göze, s. 425.

226 Göze, s. 279.

227 Landau, s. 23-24.

bulünden bir yıl sonraki ve Herzl'in ölümünden iki yıl önceki tarih olan- 3 Mayıs 1902'den itibaren en azından *Tagebücher*ine [güncesine] göre Vámbéry'ye danışmaya bir son verecekti. Bunun sebebini bilmiyoruz. Muhtemelen Herzl de Vámbéry'nin tüm iddialarının gerçekten güvenilir olmadığını kavramış ya da Filistin'de müstakil bir Yahudi idaresinin o an itibariyle ulaşılabilecek bir hedef teşkil etmediğini düşünmüştür. Her halükârda Herzl'in halefi olarak Dünya Siyonist Organizasyonu'nun başına geçen David Wolffson (1856-1914) da Abdülhamid'in huzuruna kabul edilmek için Vámbéry'nin tavassutuna başvurmuş, ama böyle bir kabul Jön Türk ihtilâli yüzünden hiçbir zaman gerçekleşmemişti.[228]

Vámbéry İngilizlerin Hizmetinde

Vámbéry, bir Türk kimliği ile İstanbul'da yaşamış olduğu yıllarda, diplomatlar arasında da hayli popüler olmuştu. Tabiatıyla bunlar arasında Osmanlı payitahtında görevli İngiliz diplomatlar da vardı. Buna rağmen Vámbéry'nin ilk kez yüksek kademeden bir İngiliz temsilcisi ile muhatap olması, 1864 yılında Tahran'da vuku bulacaktı. Vámbéry'nin Orta Asya'ya yaptığı yolculuğa ve salimen geri dönüşüne dair haberler Tahran'da görev yapan diplomatik çevreler arasında hızla yayılırken Britanya'nın Tahran sefiri Sir Charles Allison da kendisini yemeğe çağırmış ve gezisi hakkında kısa bir memorandum hazırlamasını rica etmişti. Sir Charles, aynı topraklara daha önce görevle gönderilen ama bir daha kendilerinden haber alınamayan üç İngilizin -yani Teğmen W. H. Wyburd, Yüzbaşı Arthur Connoly ve Yarbay Charles Stoddard'ın- akibetlerini de merak ediyordu. Vámbéry'nin sağlamış olduğu bilgiler karşılığında Sir Charles'ın kaleme aldığı ve Lord Palmerston, Lord Strangfold ve Londra'daki söz sahibi diğer siyasetçilere hitap eden tavsiye mektupları kendisine verilmişti. Bu arada Rus sefiri -ve daha sonra şansölye- *de Giers* de Vámbéry'yi başından geçenleri St. Petersburg'da anlatması için iknaya çalışmış ama bu seyyahın daha çocukken Rusların kanlı bir şekilde bastırdığı

228 Landau, s. 24.

1848 Macar ihtilâline ait bizzat tanık oldukları neticesinde gelişen Rus antipatisi yüzünden başarılı olamamıştı.[229]

Vámbéry'nin İngiltere'nin siyasetine yön verenlerle bir sonraki teması Britanya'daki siyasî konuşmalar turu esnasında vuku bulmuş ve kendisi de geçen zamanla birlikte *Foreign Office*'in gayrı resmi danışmanı haline gelmişti. İngilizlerin 1882 yılında Mısır'ı işgal etmeden önce kendisinden bilgi aldıkları sır değildi. Muhtemelen bu hadise kendisini sonraki on yıllar boyunca Sultan Abdülhamid ile İngiliz hariciyesi arasında resmi aracı durumuna sokacaktı. Vámbéry, 1889 ile 1911 yılları arasında bu şekilde istihdam edilmiş ve görevi ise kendi ifadesiyle "iki dostumun, yani İngilizler ile Türklerin, arasını bulmak" olmuştu. Kadim Türk-İngiliz dostluğu, Sultan'ın otoritesinin Müslüman uyrukları arasında sarsılmasına sebep olan İngilizlerin Mısır'ı işgali sonrasında büyük yara almıştı. Vámbéry'nin Budapeşte'den Britanya'daki resmi muhatabı Sir Philip Currie'ye göndermiş olduğu raporlara göre görevi böylesine hasmane bir atmosfer içinde başlamış ama Osmanlılarla, özellikle bizzat Sultan ile olan özel ilişkileri sayesinde, daha sonra kendisinin de bildireceği gibi, gayet iyi bir şekilde karşılanmıştı. Kendisi, Sultan tarafından Yıldız Sarayı'nda kabul edildiği gibi yemeğe bile alıkonmuştu. Sultan ile yapmış olduğu özel sohbetlerde eski dostunu halen uygulamakta olduğu ve mutlak tarafsızlığa dayanan -bir başka deyişle Osmanlı topraklarındaki İngiliz ve Rus menfaatlerini dengelemeyi öngören- siyasetinden vazgeçirip, Türk-İngiliz dostluğunu restore etmeye çalışmıştı.[230]

Vámbéry, 1889'dan başlayarak -gayri nizami bir şekilde de olsa- yirmi yıldan uzun bir süre İngiliz istihbaratı için çalışmıştır. Bu amaçla muhbir, aracı ve propagandist olarak hizmet vermiş, karşılığında da İngiliz hükümeti tarafından 1904 yılından itibaren düzenli bir hal alacak şekilde maaşa bağlanmıştır.[231]

229 Ferenc Csirkés ve Gábor Fodor, "Vambery as a Public Figure", *Archivum Ottomanicum*, 31 (2014), s. 53-54.

230 Ferenc Csirkés ve Gábor Fodor, a. g. m., s. 54.

231 Hamilton, s. 81.

Vámbéry, Orta Asya seyahati dönüşünde Macaristan'da çok da sıcak bir şekilde karşılanmasa da hemen arkasından gittiği Londra'da, Afganlar, Tatarlar ve Türkmenler arasında geçen maceralarını hevesle öğrenmeye hazır bir toplum bulacaktı. Orada *Royal Geographic Society* üyelerine hitap etmesi istenmiş, bizzat Başbakan Palmerston tarafından Orta Asya'daki seyahatleri hakkında sorgulanmış ve üyeleri arasında -ilerde VII. Edward adıyla İngiliz tahtına çıkacak- Galler Prensi'nin de bulunduğu *Cosmopolitan Club* tarafından ağırlanmıştı.[232]

Londralılar tarafından baş tacı edilen ve Britanya'nın hürriyetçi değerleri ve ilerici müesseselerine hayran kalan Vámbéry, giderek İngiliz İmparatorluğu'nu çok daha despotik ve yayılmacı Çarlık Rusyası'nı dengeleyecek bir güç olarak görmeye başlamıştı. Bu kanaatleri, 1863 yılında Rus generalleri Hazar ötesine doğru yürüyüşlerine yeniden başladıklarında, Vámbéry'nin Londra'yı ilk kez ziyaret edişinden sadece altı ay sonra Taşkent'i ele geçirdiklerinde, Palmerston ile görüşmesinin üzerinden dokuz yıl geçtikten sonra da Hive, Buhara ve Semerkant Rusya'nın idaresi ve himayesi altına girdiğinde daha da güçlenecekti. Rusya, 1890'ların ortalarından itibaren Hazar Denizi'nden Afganistan'a kadar İran'ın kuzey sınırına kesintisiz biçimde yerleşmiş durumdaydı.

Kraliçe Victoria bile, Sandringham ve Windsor saraylarında misafir ettiği Vámbéry'yi "şaşılacak derecede zeki biri" olarak düşünüyordu.[233] Bakanları ise daha az etkilenmişlerdi ve Vámbéry'nin Orta Asya'ya yönelik Rus tehdidi konusundaki açık ikazlarını velvelecilik diyerek bir kenara bırakma eğilimindeydiler. Vámbéry'nin biyografisini kaleme alanlar onu -1868-74 yılları arasında başbakanlık görevinde bulunan- William Ewart Gladstone'un azılı düşmanı olarak tanımlamaktaydılar.[234] Vámbéry kendisini öylesine Rus düş-

232 Hamilton, s. 83. Ayrıca bkn. L. Alder ve R. Dalby, *The Dervish of the Windsor Castle: The Life of Arminius Vámbéry*, Londra, 1979, s. 64 ve 213.

233 Hamilton, s. 84; Alder ve Dalby, s. 312.

234 Alder ve Dalby, s. 393.

manı olarak afişe etmişti ki, İngiliz hükümeti ondan gelen bir teklifi Rusları gücendirmeden uygulamaya koymanın mümkün olmadığını düşünüyordu. Neticede İngiliz-Rus ilişkileri Orta Asya hadiseleriyle sınırlı değildi.

Vámbéry, 1875 yılında İngiltere'nin Budapeşte konsolosu Edmund Monson'a resmen müracaat edecekti. Kanaatince, Asya siyaseti hakkında vermiş olduğu muntazam ve dürüst hizmetlerin İngiliz hükümeti tarafından artık kendisine bir tür hak ediş sağladığını düşünmekteydi. İddiasına göre yıllardır hem Avrupa basınında hem de kendi matbu eserlerinde Orta Asya meselelerinde İngiliz politikasına destek veriyordu, bu yüzden yazılarıyla vermiş olduğu hizmetler veya aktarmış olduğu bilgiler karşılığında -ya da doğrudan gizli servis ödeneğinden- senelik 50 ilâ 100 sterlin kadar bir meblağın düzenli olarak kendisine ödenmesini talep ediyordu. Monson, bu talepleri uygun bulduğunu söyleyerek Londra'ya aktardı. Ama ne Disraeli'nin Muhafazakâr Parti hükümetinin Dışişleri Bakanı Lord Derby ne de Hindistan Bakanı Lord Salisbury bu fikre sıcak bakıyordu. Ayrıca Salisbury, Vámbéry'nin İngiliz hükümetinden bir talepte bulunacak durumda olmadığı, hatta ortalığı birbirine katan yazılarıyla faydadan çok zarar verdiği düşüncesindeydi.[235]

Buna rağmen Vámbéry, kendi ifadesine göre peşinde olduğu paralı görevi Gladstone'un ikinci başbakanlığı esnasında temin edecekti. Kendisine Mısır'daki İngiliz işgali ile ilgili bir vazife karşılığında 500 sterlin ödenmişti.[236]

---

235 Hamilton, s. 85.

236 Vámbéry'nin biyografisini kaleme alanlar, Mısır'ın İngilizler tarafından işgali öncesinde, 1882 yılında Mısır'ın problemli savaş bakanı Arabi Paşa'yı, 1914 yılına dek Mısır'ın nominal idarecisi durumundaki İstanbul yönetiminin arzularına uymaya ikna etme karşılığında bu paranın verildiğini söylemektedirler. Keza onlara göre, Vámbéry'nin Avusturyalı bir oryantalist ve aynı zamanda Mısır borçları komisyonunun bir üyesi olan Baron von Kremer ile dostluğu üzerinden Mısır'ın mali işleriyle alâkalı bazı işlemlere müdahale etmesi karşılığında da bu para kendisine ödenmiş olabilirdi (Alder ve Dalby, s. 393-395).

1887'den bu yana hem başbakan hem de dışişleri bakanı olan Salisbury, Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'nın yayılma arzularını sınırlayacak bir güç olarak düşünmekten uzun bir süredir vazgeçmiş olmasına rağmen Vámbéry'yi 10 Mayıs 1889 tarihinde dışişleri bakanlığında -bakanlık müsteşarı Sir Philip Currie'nin varlığında- kabul edecekti.[237] Görüşmenin sebebi Vámbéry'nin Osmanlı Sultanı tarafından resmen İstanbul'a davet edilmiş olmasıydı.

Vámbéry, Yıldız Sarayı'nda konaklamayı ve Sultan ile yapacağı görüşmelerin iki kişi arasında kalacağını ümit etmişti. Bunun yerine tren garında gayet iyi bir şekilde karşılanmış ve Sultan'ın misafiri sıfatıyla *Hôtel d'Angleterre*'e yerleştirilmişti. Neticede İstanbul'a gelişi artık herkesin malûmu olmuş ve maksadı hakkında da spekülasyonlar başlamıştı. 5 Haziran tarihinde, Sultan tarafından ikinci kez kabulünde Abdülhamid'in kendisinin İngiliz ajanı olduğundan şüphe ettiği artık ortaya çıkmıştı. Tabiatıyla kendisi bunu şiddetle reddedecekti.[238]

Vámbéry, bu ziyaretinin üzerinden fazla bir zaman geçmeden Currie tarafından 25 Haziran tarihinde kaleme alınmış ve "dostunun zihninden geçenlerin çarpıcı bir tablosunu çizen" ve "büyük bir ilgiyle okunan" raporları karşılığında teşekkürlerini ifade eden bir mektup alacaktı. Daha sonra kendisine ulaşan her türlü bilgiyi aktarması da -aynı mektupta- isteniyordu. Bu arada zarfın içinden çıkan ve masraflarına katkıda bulunsun diye kendisine gönderilen 3.000 franklık çek ise İstanbul gezisinde harcadıklarının iki katından fazlaydı. Vámbéry, Budapeşte'ye dönüşünün üzerinden henüz iki hafta bile geçmeden bu kez de Sultan Abdülhamid'den iki mektup birden geldiğini gördü. Bunlardan birinde Sultan, "Mısır zorluklarına ilişkin bir düzenleme hakkında gizlice bir zemin yoklaması yapmak için Ekim ayında Londra'ya gitmeye niyeti olup olmadığını" öğrenmek istiyordu. Akademik çalışmaları için Eylül'de bir İstanbul ziyareti

237 Hamilton, s. 86.
238 Hamilton, s. 87.

planlayan Vámbéry'yi, "Sultan'ın özel temsilcisi" olarak Londra'ya gitme düşüncesi dahi çok memnun etmişti. Tabiatıyla bu bilgiyi Currie'ye aktarmakta gecikmeyecekti. Ona göre "Sultan ile dostane bir anlaşmaya varmak İngiltere'nin sadece Doğu'da değil, aynı zamanda Müslüman dünyasındaki politikası açısından -eğer zaruri diyemeyeceksek- gayet faydalı bir hareket olacaktı".[239]

Abdülhamid, Ermeni hadiselerindeki tutumunu haklı bulan ve bunu kamuoyu huzurunda da savunan birkaç Avrupalıdan biri olan Vámbéry'ye özel bir önem atfetmekteydi. Kendisiyle doğrudan mektuplaşmakta olup, istişare için senede iki defa İstanbul'a gelmesini de istemişti. İngiliz Başbakanı Salisbury de mutluydu, zira doğrudan haberdar olduğu, Vámbéry'nin Yıldız Sarayı'nda Sultan ile yaptığı görüşmeleri ilginç buluyordu ve Currie'nin tavsiyesiyle Vámbéry'ye masrafları için ilâveten 80 sterlin gönderilmesini de uygun görmüştü. Lakin Vámbéry daha fazlasını istiyordu. 28 Nisan 1890 tarihinde Currie'ye göndermiş olduğu mektupta, başbakanın kendisine senede elli-altmış sterlin yollamasını istediğini söylüyor ve bu sayede çalışmalarının artık "parasızlıktan" etkilenmeyeceğini belirtiyordu.[240]

O tarihlerde Sultan, denizden yapılacak herhangi bir saldırı ihtimaline karşı İstanbul ve Çanakkale boğazlarının girişindeki istihkâmları tahkim etmeye karar vermişti. Bunun üzerine Currie, 29 Nisan tarihindeki bir toplantıda, Vámbéry'ye, İngiliz hükümetinin, Boğaziçi istihkâmlarının inşası esnasında çağırma mesafesinde bir filo bulunduracağına inanması için yeterince sebep olduğunu gidip Sultan'a bildirmesini söylemişti. Vámbéry, bu mesajı Sultan'a iletmek için hiç vakit kaybetmedi. 1890 Haziranında İstanbul'da "son derece heyecanlı ve merak uyandırıcı" bir on beş gün geçirdi ve Sultan ile yapmış olduğu ve -çoğu sabahın erken saatlerine kadar süren- mahrem görüşmeleri esnasında kendi ifadesiyle "adamı ikna etmeyi de" başardı. Dediğine bakılırsa, bu gayretleri sonucunda Sultan, mutlak

239 Hamilton, s. 88.
240 Hamilton, s. 89.

tarafsızlık politikasını bırakmaya ve tabii müttefiki olarak İngiltere'ye yanaşmaya hazırmış gibi görünüyordu. Vámbéry ise Currie'ye yazmış olduğu mektupta, "Benim birkaç günde yaptıklarımı on büyükelçi yıllar içinde yapamamıştır" derken tevazu eksikliğinin affedilmesini de istiyordu.[241]

Currie'nin, Vámbéry'nin bu iddialı ifadelerinden pek de etkilendiği söylenemezdi, zira Sultan İngiltere ile anlaşmak için neticede üç şart ileri sürmüştü: (1) Dahili reformlar için kendisine baskı yapılmasına bir son verilecekti, (2) hükümetinin işlerine müdahale edilmeyeceği taahhüt edilecekti ve (3) Mısır meselesinin çözümü için müzakerelere başlanacaktı. Gerçekten de Vámbéry'nin gönderdiği raporlar Sultan'ın Rusya karşısındaki tedirginliğini göstermek yanında kendisinin Nil havzasında kaybetmiş olduklarını telafi etmek için İngiltere'nin Boğazlar üzerindeki stratejik ilgisini kullanmayı düşündüğünü akla getiriyordu. Bu arada Vámbéry'nin "hayattaki mütevazı taleplerine uygun düşecek bir şekilde bağımsız hareket edebilmesi için" istediği düzenli ücret de kabul edilmemişti. Zaten kendisine Osmanlı memurlarına verdiği hediyelerin maliyetini karşılayacak kadar bir para yollanmıştı, yine de Currie'nin tavsiyesi üzerine İngiliz hükümeti bu "enteresan raporu için" ilâveten bir 150 sterlin daha gönderecekti. Bunun akabinde sonbaharda Vámbéry'nin İstanbul'a yaptığı bir başka ziyaret ve oradan gönderdiği "son derece enteresan" mektup, kendisine bir 100 sterlin daha kazandıracaktı. Bu arada Vámbéry'nin mektuplarında hayranlık uyandıran başka ayrıntılar da bulunuyordu. Bu mektuplar Yakındoğu'nun önemli şahsiyetleri ile siyasetine ilişkin gayet zengin ve ayrıntılı bilgiler içermekteydi. İslam dünyasının son dönemlerde Batılı güçler tarafından istilasından kaynaklanan gelişmelere ilişkin Vámbéry'nin analizleri bugün bile ilgi çeker niteliktedir: "Müslüman Asya derinden ve tehlikeli bir şekilde yaralanmıştır ve bunun -büyük bir dinî ve sosyal reformdan ayrılmayacak- tedavisi sabra ve bundan da fazla zamana ihtiyaç duy-

241 Hamilton, s. 89-90. 7 Haziran 1890 tarihinde Vámbéry'den Currie'ye gönderilen mektup. Mektubun orijinalinde bu satırların altının çizili olduğu da görülmektedir.

maktadır". Bununla birlikte Salisbury ile Currie açısından çok daha önemli olan, sefirler tarafından ikna edilmeye nadiren rıza gösteren bir sultan ile yegâne irtibat kanalını Vámbéry'nin teşkil etmesiydi.[242]

Tabiatıyla Vámbéry, Ekim 1890'da, Sultan'ın kendisinden her hafta mektup yazmasını talep edişinin İngiliz hükümetinin işine yarayıp yaramayacağını sorduğunda, Currie de -haliyle Salisbury ile istişare ettikten sonra- Sultan'ın rızasını almak için bir nota hazırlamak açısından vakit kaybetmemiştir. Currie, profesörün ağzının sıkılığından emin olmadığı için "bilgi sahibi bir şahsın mektubundan" alıntı şeklinde hazırladığı takrirde Sultan'a, İngilizlerin Mısır'ı vaktinden evvel terk etmelerinin, buranın bir başka devlet tarafından işgaline davet çıkarmak manasına geleceğini, bu arada -son zamanlarda donanmasını zırhlı gemilerle desteklemiş olan- Yunanistan'ın, Fransa ve Rusya'nın desteği ile Girit'e bir çıkarma yapmaya kalkışması halinde yardımına müracaat edeceği gücün de keza İngiltere olduğunu hatırlatıyordu.[243]

1891 yılından itibaren Vámbéry ile Abdülhamid arasındaki ilişkilerin soğumaya yüz tuttuğu da hissedilmekteydi. Vámbéry'nin de Eylül ayında bizzat belirttiği gibi, Osmanlı Sarayı'ndan gelen mektuplar "artık geçmişteki dostluk ve itimadı yansıtmamakta" ve siyasî meselelerden bahsetmemekteydi. Sonbaharla birlikte Yıldız'dan gönderilen mektuplar daha da seyrekleşmiş ve yeni bir İstanbul daveti de yapılmamıştı. Vámbéry'nin Mısır'daki İngiliz yönetimini övmesi Sultan'ı gücendirmiş olmalıydı. Vámbéry'nin tahminlerine göre, Sultan'ın Fransa ve Rusya ile yakın ilişkiye giriyor olması da muhtemeldi. Artık Vámbéry'nin rolü, İstanbul ve Tahran'daki muhbirlerin gönderdiği raporlarının analizlerini yapmak seviyesine dek inmişti. Yine de İngilizler kendisine Haziran'da 100 sterlin ve Kasım'da ikinci bir 100 sterlin gönderdiler. Vámbéry açısından üzücü olan diğer bir husus da artık Yıldız Sarayı'na davet edilmeyişiydi.

242 Hamilton, s. 90-91.
243 Hamilton, s. 91.

Saray görevlilerinden birinden aldığı bilgiye göre, Sultan'a, Rus aleyhtarı ve İngiliz yanlısı görüşlere sahip olduğu herkesçe bilinen Vámbéry'yi davet etmemesini tavsiye eden, Türkiye'nin sabık St. Petersburg sefirinden başkası değildi.[244]

Vámbéry için bir başka problem de aralarının limoni olduğu Gladstone'un Ağustos 1892'de iktidara dönüşü ve Lord Rosebery'nin de dışişleri bakanlığına getirilişiydi. İstanbul'dan kendisine artık kıymetli bilgiler ulaşmayan Vámbéry, yeni hükümetle arasını düzeltmek amacıyla, Rosebery'nin mütalâasına sunmak üzere Abdülhamid ve Türkiye'nin tarafsızlığı hakkında uzun bir rapor hazırlamaya koyuldu. Bu rapor, Sultan ile nazırları, saray erkânı ve memurlarıyla ilişkileri üzerine ayrıntılı bilgiler içeriyor ve Abdülhamid'in mutlak tarafsızlık politikasına sıkı sıkıya sarılmasının, bu konudaki güçlü bir kanaatten ziyade harekete geçme korkusu ile gizemli olma hususundaki şahsi tutkusundan kaynaklandığına ilişkin Vámbéry'nin uzun zamandan beri sahip olduğu görüşü tekrarlıyordu. Keza Vámbéry, Batılı sefirlerin Sultan ile olan ilişkilerindeki kusurlara da dikkat çekmekteydi. Bu sefirler, hizmetlerinde -aracı ve çevirmen olarak görev yapan- Türkçe konuşan dragomanlar bulunsa dahi "bir Doğulunun, bir Batılı ile olan ilişkilerinde her daim ikili oynaması karşısında tümüyle çaresizdiler". Sultan, Avrupa diplomasisi açısından tam bir "muamma" idi ve Vámbéry'nin düşüncesine göre de siyasetinin gerçek eğilimleri hakkında bildirilenlerin tamamı da tahminlerden ibaretti. Bu rapor gayet iyi bir şekilde karşılanacaktı.[245]

1892 sonbaharında Vámbéry'nin Sultan ile ilişkileri düzelmeye yüz tutmuş ve mektuplaşmalarındaki eski samimi havanın bir kısmı da geri gelmiş gibiydi. O tarihlerde bir hastalıktan ötürü yatağa çakılmış durumda olan Vámbéry, ancak 1893 ilkbaharından itibaren İstanbul'a gidebilecek duruma gelmişti. Her halükârda bir davet ufukta görünmüyordu ve Eylül ayında Vámbéry'nin Rus aleyhtarı

244 Hamilton, s. 91-92.
245 Hamilton, s. 93.

hissiyatına işaret eden Sultan da böyle bir davet beklemesinin uygun olmayacağını da belirtmişti. O sıralarda İstanbul'a İngiliz büyükelçisi olarak atanan Currie, Vámbéry ile Şubat 1894'te Viyana'da görüşmüştü. Hemen ardından Rosebery'ye gönderdiği mektupta "Profesör uzun zamandır Sultan'ı görmemiş ve bana aktarabileceği önemli bir mevzu da yok" diye yazacaktı. Bu arada *Foreign Office*'in kendisine düzenli ödeme yapmayı bir âdet haline getirdiği, İngilizlerin görüşlerini savunması karşılığında muntazaman 100-200 sterlin yıllık bir ödeme yapıldığını ama uzun zamandır bu parayı dahi almamış olduğunun anlaşıldığını da söylüyordu. İki gün sonra, 10 Şubat tarihinde bu sefer de Vámbéry, Currie'nin Londra'daki halefi Sir Thomas Sanderson'a ilk mektubunu yazıyordu. Mektubunda Abdülhamid'in kararsızlığı, Fransız-Rus ittifakına meyletmesi ve Anadolu'da dağınık durumda bulunan Ermeni yerleşimlerinin sebep olduğu problemler hakkında daha önce de söylemiş olduklarını tekrarlamaktaydı. Son olarak da İstanbul sefiri olarak Currie'nin ve sefaret sekreteri olarak da sabık Budapeşte Başkonsolosu Arthur Nicolson'un seçilmiş olmasından duyduğu memnuniyeti belirtmekteydi. Onların "Yıldız Sarayı'ndaki İngiliz aleyhtarlığı dalgasını tersine çevireceğinden ve daha iyi bir uzlaşma ortamı sağlayacağından" şüphe etmiyordu.[246]

Sanderson, Vámbéry'ye bu katkıları ve muhtemel bir İstanbul yolculuğundaki masrafları için 100 sterlin gönderdi. Bir ay sonra da beklenen davet gerçekleşecek ve Vámbéry Sultan tarafından İstanbul'a çağrılacaktı. Vámbéry, Sultan ile yapacağı samimi ve kimsenin rahatsız etmediği görüşmelerde, hiçbir büyükelçinin yapamadığı biçimde, onun "en derin düşüncelerine ve hissiyatına nüfuz etmeyi" umuyordu. Abdülhamid, Vámbéry'nin İstanbul'daki varlığı konusunda fikrini değiştirmiş olsa bile, büyük devletler ile olan ilişkilerini değiştirmemişti. Vámbéry'nin 7 Mayıs 1894'te Sanderson'a göndermiş olduğu otuz iki sayfalık memorandum, Sultan'ın mutlak tarafsızlık politikasına sıkı sıkıya bağlı olduğunu teyit ediyor, ya-

---

246 Hamilton, s. 94.

kın çevresine ilişkin olanlar dışında yeni bir bilgi de içermiyordu. Vámbéry'nin düşüncelerine göre Abdülhamid, istidatlı, müstebit ve kararsız idi ve profesörün kendisini Britanya'nın Türkiye'nin yegâne güvenilir dostu olduğuna ikna etmeye yönelik bütün çabaları da akim kalmıştı. Sultan, Britanya kamuoyunun Türkiye'yi yüksek perdeden eleştirmesi ve İngiliz hükümetinin de kendi iktidarına karşı kampanya yapan Ermenilere ve destekçilerine gösterdiği hoşgörü karşısında şikayetlerine de devam ediyordu.[247]

Vámbéry cesaretini yitirmemişti. Gladstone'un Mart 1894'teki istifası ve Rosebery'nin başbakanlığa getirilişi, Londra'da yeni bir dışişleri bakanının -Lord Kimberly'nin- olacağı manasına geliyordu. Bu kabine değişikliği ve Yıldız ziyaretlerinin yeniden başlaması, Türk-İngiliz ilişkilerinde olumlu bir rol oynayabileceğine ilişkin ümitlerini de canlandırmıştı. 4 Haziran'da, Bakan Kimberly'ye verilmek üzere *Foreign Office*'e yirmi sayfalık bir mektup daha gönderdi. Mektupta, Britanya'nın Türkiye üzerinde giderek azalan etkisinin nasıl eski haline getirilebileceğini göstermeye çalışıyordu. Mısır meselesi hakkında bir uzlaşma sağlamak amacıyla gayret gösterilmesinin üzerinde özellikle duruyor ve bir kez daha bu konuda yapılacak her tür müzakerede arabulucu olabileceğini belirtiyordu. Sonbaharı İstanbul'da geçirme planları yapmakta ve bu hususta Kimberly'ye "engellerin üstesinden gelmede ve -Avrupa'nın huzur ve refahı için son derece gerekli olduğunu düşündüğüm- iki ülke arasında bir zamanlar mevcut bulunan *entente cordiale*'ın yeniden tesisinde bir vasıtam olabilirse çok memnun olacağım" demekteydi. Bu arada Currie de Vámbéry'nin memorandumunu okumuş ve onun talebi üzerine Kimberly, profesörün seyahat masraflarını karşılamaya razı olmuştu. Ama Kimberly, Vámbéry'ye hususi bir görev vermeyi düşünmüyor, ayrıca ne o ne de Sanderson profesörün dostluğundan hazzediyordu. Vámbéry, Ağustos ayında kısa bir süreliğine Londra'ya uğradığında Sanderson ile görüşme talebinde bulunmuştu. Sanderson bunun

247 Hamilton, s. 95.

üzerine Kimberly'ye "Sanırım kendisiyle görüşmem gerekiyor" dediğinde, o da "Sana acıyorum. Zira ben görüştüm" diye cevap verecekti.[248]

Vámbéry, 1894 sonbaharındaki -her gün Yıldız'a gittiği- altı haftalık İstanbul ziyaretinin sonunda "hadiselerin giderek öncekinden de feci bir hal aldığını" itiraf etmek zorunda kalacaktır. Sultan'ın keyfi idaresi "insanlık tarihinde bugüne dek emsali görülmemiş bir korku ve dehşet iklimine doğru" dejenere olmuş, istibdat yönetimi de devlet yetkililerini ve hatta nazırları bir hiç seviyesine indirmiş, ülkenin dış politikası ise, Abdülhamid'in şahsi korkuları ve ürkekliği üzerinden şekillendirilmeye başlamıştı. Vámbéry, o an için Sultan'ın ruh haletini değiştirmeye kalkışmanın tümüyle beyhude bir hareket olacağını düşünmekte ve "eğer ülkenin refah ve emniyeti için çok geç değilse, ancak bir kriz onun aklını başına getirebilir" demekteydi. Bununla birlikte Türkiye'in iç meseleleri giderek uluslararası boyutlarda kaygılar uyandırmaya başlamıştı. Sason bölgesinde yaşayan Hıristiyan Ermenilerin Müslümanlar tarafından katledilmelerine dair haberler, İngiliz ve Rus hükümetlerini -Fransızların da yakın bir tarihte katılacağı- bir soruşturma komisyonu kurulmasını talep etmeye sevk etmişti. Vámbéry'nin, İngiliz hükümetinin Ermeni davasına destek verdiğini düşündürecek herhangi bir girişimde bulunmamasına dair önceki ikazlarına ve Fransızlar ile Rusların Yakındoğu'daki emellerine dair uzun zamandır sahip olduğu kuşkulara rağmen, bu süreçte Kimberly'yi caydırmak için harekete geçmediği görülmektedir. Gerçekten de bu dönemde tam altı ay boyunca *Foreign Office*'e Osmanlı meseleleri hakkında tek kelime yazmayacaktır.[249]

İngiltere'deki kamuoyunun hâlihazır durumunu göz önüne alan Vámbéry, görüşlerinin Liberal hükümet üzerinde fazla bir etkisi olmayacağını hissetmiş olmalıydı ve 1 Temmuz 1895'te Sanderson'a gönderdiği bir mektuba dek Ermeni meselesine geri dönmeyecekti.

---

248 Hamilton, s. 95-96.

249 Hamilton, s. 96.

Zaten o tarihte de Muhafazakâr Parti iktidara gelmiş ve Salisbury de bir kez daha başbakan ve dışişleri bakanı olmuştu. Vámbéry mektubunda, bu hadisedeki Sultan'ın rolünü eleştirmiyor değildi. İngiltere'deki Ermeni yurtseverlerinin aktardığı haberleri abartılmış bulsa dahi Anadolu'daki Ermeni nüfusun "büyük bir adaletsizliğe ve müthiş zulümlere" maruz kaldığını ve Türklerin de gereken reformları kendi başlarına gerçekleştirebilecek durumda olmadığını da kabul etmekten geri kalmamıştı. Ama daha önce Rosebery hükümetinin yapmış olduğu gibi Sultan'a tazyikte bulunulması taraftarı değildi, zira böyle bir girişim en azından "tüm reform çabalarını boşa çıkaracağı gibi, İngiltere'nin düşmanlarının itibarını da artıracaktı". İlâve sıkıntılara sebep olacağı düşüncesiyle, birbirlerinden ayrı müstakil Hıristiyan ve Müslüman bölgeleri kurulmasına da karşı çıkmıştı.[250]

Sanderson, Vámbéry'nin mektubundaki ifadeleri gayet güzel bulsa da içeriğinin fazla bir değer taşıdığı düşüncesinde değildi. Kendisine -bir başka İstanbul yolculuğu için- ilâveten 100 sterlin gönderilmesinin ise cazip bir tarafı yoktu. Sanderson'un düşüncesine göre bu paraya değmese de halen orada sefir olarak bulunan Currie için ek bilgi kaynağı olabilirdi.[251]

Buna mukabil Vámbéry -her zaman olduğu gibi- kendisine çok daha fazla değer biçmekteydi. 25 Temmuz'da Londra'da bulunduğu sırada Sanderson ile yaptığı görüşmede kendisine 120 sterlin gönderilmesini istedi. Sanderson ise profesöre düzenli para yollanmasına kuşkuyla bakıyor, Vámbéry'nin maaşa geçtikten sonra İstanbul'a gitmeyi bırakacağından ve bu takdirde *Foreign Office*'in de kendisinden daha fazla bilgi ve yardım alamayacağından endişeleniyordu. Bu yüzden kendisinin teklif ettiği, Salisbury'nin de kabul ettiği, bir defaya mahsus 120 sterlin gönderilmesi, herhangi bir şekilde dışişleri bakanını veya halefini bağlamayacak bu kararın, şartlar uygun olduğu takdirde bir yıl sonra yenilenmesiydi. Tabiatıyla böyle bir

250 Hamilton, s. 97 (Vámbéry'nin Sanderson'a 1 Temmuz 1895 tarihinde göndermiş olduğu mektup, FO 800/33).

251 Hamilton, s. 97.

teklif Vámbéry'nin beklediğinin çok altındaydı. Yolladığı mektupta kendisinin yüksek yerlerde dostları olduğundan, en azından otuz yıldır gönüllü olarak Galler Prensine hizmet ettiğinden ve gerektiği takdirde bu konuyu onlarla konuşabileceğinden söz ediyordu. Bu durumda bu mevzu bütün Londra ahalisinin diline düşecekti. Sanderson, Salisbury'nin onayıyla, tüm ödemelerin gizli kalması gerektiğini Vámbéry'ye bildirmek zorunda kaldı.

İngiliz kamuoyunun Ermeni hadiseleri karşısındaki infiali ve 1895-96 kışı itibariyle binlerce Ermeninin hayatını kaybetmesi göz önüne alındığında, *Foreign Office*'in, İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin iyileştirilmesiyle yakından alâkalı bir şahsı gizlice istihdam etmek hususunda hassasiyet göstermesi için ziyadesiyle sebebi bulunuyordu. Amirallik dairesinin, Karadeniz'deki mukadder bir donanma harekâtının ancak Boğazların bir dost gücün elinde bulunması ve Fransa'nın Akdeniz filosunun yok edilmiş olması halinde mümkün olacağı tavsiyesine uymaya çalışan Salisbury, ahlaken savunulamaz durumdaki Osmanlı İmparatorluğu'nun giderek yaklaşıyormuş gibi görünen çöküşünü de hesaba katmak zorundaydı. İngiliz donanması, Suriye sahillerinden Selânik'e doğru yola çıkmış olsa da Rosebery gibi Salisbury de Sultan'ı katliamları durdurmaya ve reformları başlatmaya zorlamak için diğer büyük devletlerle birlikte hareket etmek niyetindeydi.[252] Bu arada büyük bir nefretle bir kez daha kamuoyunun karşısına çıkan Gladstone, Ermeni davasını sahiplenmekle kalmayacak, üstüne üstlük Osmanlı hükümetinin Hıristiyan uyruklarını dünya üzerinden silmek üzere harekete geçtiğini ilân edecekti. Böyle bir dil, Vámbéry'nin indinde sakat ve abartılı bir ifadenin ötesine geçmese de büyük devletlerin müdahalesine karşı Türklerin kızgınlığını izaha çalışırken, Abdülhamid'in kötü yönetimini savunmaya kalkışmamaya da özen gösteriyordu. Sultan, Ermenilere karşı bir saldırı başlatmış olmayabilir ve kendisinin böylesine fanatik infialleri durdurmaya gücü yetmeyebilirdi, lakin bunun ayıbı "Babıâli'nin ve

252 Hamilton, s. 98. Ayrıca bkn. J. A. S. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century*, Londra, 1964, s. 24-28 ve 46-53.

din adamlarının etkisini -yerine kendi siyasî otoritesini koyma imkânı bulamadan- ortadan kaldırmasında yatıyordu". Eğer Britanya, Osmanlı gücünün bir anda çöküşüyle ortaya çıkacak muazzam bir felâketi önlemek istiyorsa, Salisbury de Ermeni meselesinin sunmuş olduğu fırsatı Sultan'ı faydalı reformları uygulamaya ikna etmek için kullanmalıydı.[253]

Mamafih Vámbéry, Müslümanların hissiyatının tahrik edilmemesini savunuyor ve İstanbul'da altı hafta kaldıktan sonra, Kasım 1895'te yazmış olduğu mektubunda, İngiliz hükümetinin "toplumun Müslüman kesimi" ile ilişkilerinde "daha anlayışlı yollar" benimsemesini istiyordu. Dış unsurlar tarafından tahrik edilen tahripkâr duyguların sebep olduğu yaraları iyileştirmenin de İngiltere'nin görevi olduğunu düşünmekteydi. Ermenilerin, kanun tanımaz ve yağmacı Kürtlerin ellerinden ezelden beri zulüm gördüğünü kabul etmesine rağmen, Ermenilerin Anadolu'daki davranışları ya da destekçilerinin Britanya'daki fesatları hakkında söyleyecek iyi bir söz bulamıyordu: "Ülkenin diğer Kürt, Türk ve Arap yurttaşlarıyla aynı kültürel seviyede bulunan Anadolu Ermenileri, diğer yarı-Asyalı kavimler kadar, kaba-saba, bağnaz ve kana susamış haldedirler ve sosyalist -hatta anarşist- eğilimlere gark olmuş maceracıların tahrikleri altında harekete geçen bu insanların her türden zulüm ve vahşet hareketlerinde Müslümanlardan geri kalır tarafları yoktur".[254]

Bundan ötürü Vámbéry, "galeyana gelmiş kamuoyunu yatıştırmak için" ülke genelinde bir dizi konferans vermek üzere İngiltere'ye gelmeyi teklif etmişti. Ama kendisinin Türk yanlısı şöhreti ve Britanya'daki kamuoyunun bu konudaki ruh haleti göz önüne alındığında, Sanderson'un da haklı bir şekilde öngördüğü gibi, böyle bir teklifi Salisbury'nin desteklemesi pek de mümkün görünmüyordu. Sanderson, İngiltere'de hissedilen infialin ana sebebinin "Türkiye'deki fecaat kertesindeki kötü yönetim" olduğu ve "farklı bir izlenim oluşturmak

253 Hamilton, s. 98.
254 Hamilton, s. 98-99.

amacıyla tertip edilen halka açık konuşma ve konferans şeklindeki her türlü faaliyetin ancak arzu edilenin tam tersine bir sonuç yaratacağı" yönünde Vámbéry'yi uyarmayı da ihmal etmemişti.[255]

Bu arada Salisbury'nin Sultan'ı köşeye sıkıştırma girişimleri de başarısızlıkla neticeleniyordu. Amirallik dairesi, Britanya'nın tek başına denizden müdahalesine karşı çıkmış ve Salisbury'nin niyetlerinden kuşku duyan Avusturya-Macaristan ve Rus hükümetleri de İstanbul'a tazyikte bulunulması eylemine katılmayı kabul etmemişlerdi. Vámbéry bütün bu dönemi en derin kaygılarla izlemektedir. Düşüncesine göre Abdülhamid tüm bu olup bitenler karşısında Rusya'ya daha fazla bağlanmış, Türkiye'de reform ve diriliş ümidi içinde olanlar büyük hayal kırıklığına uğramış ve neticede İngiltere'nin Doğu'daki itibarı da zarar görmüştür. 1896 ilkbaharında İstanbul'a yaptığı bir sonraki ziyareti de karamsarlığını dağıtmayacaktır. Sultan'ı saray dalkavuklarının sözünden çıkmaz ve nazırlarını da tümüyle tesirsiz bir halde bulmuş, Osmanlı Devleti'ni ise "bütün bir yapısıyla kaçınılmaz bir yıkılış ve mahvoluşa doğru koşarken" izlemiştir. Bu durumda dahi, mevcut durumun düzeltilmesinde Britanya'dan ümidini kesmiş değildir. İngiliz hükümetinin Türkiye'deki reform yanlılarıyla temasta kalmasını ve onları cesaretlendirmesini tavsiye eder. Sanderson'a, "İngiliz diplomasisi ile desteklendiği takdirde bu ekip, artık daha fazla ertelenemeyecek bir hadise olan Osmanlı hükümranlığına ait asli yapının parçalanması esnasında etkin bir enstrüman halini alabilir" demekten çekinmeyecektir. Bu esnada Vámbéry, Currie'nin merkeze alınmasını da istemişti, zira aşırı gayretkeşliği "Türkiye'nin tahtında oturan mağrur şahsın hassasiyetini derinden incitmişti" ve bu zatın "yeni bir anlayışa giden yolu açacak ve bir uzlaşma politikası başlatabilecek" bir başka büyükelçi ile değiştirilmesi icap ediyordu. Vámbéry'nin 1896 yılı boyunca Türkiye'deki durumla alakalı olarak *Foreign Office*'e ilettiği yegâne somut tavsiyesi de bu olacaktı.[256]

---

255 Hamilton, s. 99.
256 Hamilton, s. 99-100.

Vámbéry'nin Sanderson'a yolladığı mektuplar Salisbury'nin Osmanlı Türkiyesi'nin geleceğine ilişkin kuşkularını güçlendirmiş gibiydi. Salisbury, Ermeni katliamlarının tekrarlanmasının ardından, 1896 sonbaharında, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmesi halinde İstanbul'un Rusya tarafından işgaline Britanya'nın tek başına karşı çıkmayacağını Çar'a bildirmeyi bile düşünmüştü. Bu meyanda, kendisinin teşvikiyle, yeni bir idari reform programı hazırlamak üzere Türklerin başkentinde yeni bir büyükelçiler konferansı da çalışmalarına başlamıştı. Bu esnada Girit'teki Osmanlı yönetimine karşı başlayan isyanın ardından Nisan 1897'de -neticede Türklerin zaferiyle sonuçlanacak- bir Türk-Yunan savaşı patlak verince büyük devletlerin dikkati de başka yönlere çekilecekti. Vámbéry ve Sanderson'un da gayet iyi anladığı gibi, bu zafer Sultan'ın reform tekliflerine karşı daha inatla direnmesine de sebep olmuştur. Eylül 1896'dan itibaren Currie'nin Sultan ile tek bir görüşmesi bile olmamış ve Vámbéry'nin fazla bir yardımı dokunmamıştı. Sanderson'a bildirdiğine göre, Sultan'ın "güvenilmez ve yalancı" karakterine dayanamayan Vámbéry, gazetelere kendisini eleştiren yazılar yazmış ve bu sebeple Yıldız'ın teveccühünü de kaybetmişti. Vámbéry, o tarihten itibaren Türkiye'deki reformcu muhalefet ile Londra arasında bir temas noktası olarak yeni bir rol üstlenmeye çalışacaktı. Sultan'ın sabık hususi kâtibi ve o dönemde Bükreş'te Osmanlı elçisi olan Kâzım Bey, hayal kırıklığı içindeki resmi görevliler tarafından iletilen bilgileri bir dereceye kadar kendisine aktarmayı da başaracaktı. Bununla birlikte, Salisbury'nin 1897 Ekiminde -Türkiye'yi kaderine terk etmesine ramak kalmış olsa da- Vámbéry'yi yeterince faydalı bulduğu da belli olmuştu; başbakanın emriyle -profesörün her yıl yolladığı para talep eden mektuplar gelmeden önce- 120 sterlin yollanmıştı. Sanderson'un da daha sonra belirttiği gibi "kendisini tümüyle gözden çıkarmak son derece zor olduğu gibi, gönderilen para çok da abartılı değildi".[257]

Vámbéry, yeni pozisyonunu Sanderson'a bildirdiğinde, kendisinden "Sultan'ın mizacı ve özellikle Hindistan ve Afganistan'daki

---

257 Hamilton, s. 100-101.

Müslümanları ayaklandırmak için yapacağı manevralar hakkında İstanbul'daki haber kaynaklarından gelen bilgileri" başbakana aktarmaktan memnun olacağı haberini almıştı. Sultan'ın Müslümanların huzursuzluklarını kışkırtma ihtimali, Vámbéry'nin *Foreign Office*'i zamanında uyarmış olduğu konulardan biriydi. Bundan ötürü Vámbéry'nin Sanderson'a gönderdiği bir sonraki mektup, Yıldız ile -bölgedeki Müslümanlar arasında huzursuzluk çıkartmak üzere- Hindistan'a gönderilen hacılar ve mollalar arasındaki ilişkilerin ayrıntılı bir izahını içermekteydi.[258] Bu arada tahmin edilmeyecek bir hadise vuku bulmuş, Girit'in müstakbel idaresi hususunda büyük devletlerin baskısına boyun eğmek zorunda kaldığı için sıkıntıda olan Sultan, Vámbéry'den İstanbul'a dönmesini rica etmişti. Vámbéry'nin dönmek için öne sürdüğü şartlardan biri de kendisinin Hindistan'daki İngiliz idaresine karşı entrika çevirmeyi bırakması olmuş, Sultan ise bu talebine nazik ama kaçamak cümlelerle cevap vermişti.[259]

Tabiatıyla bütün bunlar Vámbéry'nin Yıldız'ın davetini kabul etmesini engellememiş ve kendisi Nisan 1898'de İstanbul'un yolunu tutmuştu. Bir zamanlarki pozisyonunu yeniden kazanmaya hevesli bir şekilde Sanderson'a, "Türklerin Sarayında -ve Doğu'da her yerde- görev yapan diplomatlar, tepeden bakılan ve hasmane yabancılar olarak muamele görürlerken, bu meyanda aracılık rolünü üstlenen ve herhangi bir görev ya da unvana sahip olmayan bireyler itimatla karşılanır ve kendilerine kulak veren dinleyiciler bulurlar" diye yazmaktaydı.[260]

Sanderson ikna olmuş değildi. Sir Nicholas O'Conor, kısa bir süre önce İstanbul sefiri olarak Currie'nin yerini almıştı ve Sanderson da "ikinci bir sefir" olarak Vámbéry'yi istihdam etmeyi uygun

258 Hamilton, s. 101.

259 Vámbéry, en azından İngiltere'deki patronlarına gönderdiği mektuplarda durumu böyle anlatıyordu. (Hamilton, s. 101-102. Vámbéry'den Sanderson'a gönderilen 14 Ekim ve 21 Aralık 1897 tarihli mektuplar, FO 800/33).

260 Hamilton, s. 102 (Vámbéry'nin Sanderson'a gönderdiği 28 Nisan 1898 tarihli mektup, FO 800/33).

görmüyordu. İngiliz-Osmanlı ilişkileri söz konusu olduğunda ise, Salisbury'nin "İngiliz hükümetinin Sultan'a dostane hisler beslediği ve tavsiyelerinin mütemadiyen göz ardı edilmesinin büyük talihsizlik olduğu" yolundaki sözleri dışında teklif edeceği bir şey yoktu. Vámbéry, bunu kullanarak Sultan'dan İngiltere'ye karşı dostluğunu teyit eden bir yazılı belge koparma peşindeydi. Lakin, Sultan'ın serkâtibi Tahsin Bey'in şahsında bir dosta sahip olduğunu belirtmesine rağmen Abdülhamid'in kaçamak davranışlarıyla başa çıkamayacaktı. Vámbéry, Sultan'ın St. Petersburg ile yakın ilişkileri ile Afganistan'daki Pan-İslamist faaliyetlerinin yol açabileceği tehlikeler hususunda Eylül 1898'de bir kez daha *Foreign Office*'i uyarıyordu. Daha hızlı iletişim teknikleri ve Batı'dakine eşdeğer bir Müslüman matbuatın gelişimini gerektirdiği için, Sultan'ın kendi pozisyonunu İngiltere'ye karşı bir uhrevi ittifak toplamak amacıyla kullanabileceğine inanıyor değildi. Ama Ekim 1898'de Sultan'ın davetlisi olarak gelen Alman İmparatoru'na gösterilen hadsiz hudutsuz misafirperverliğin Türkiye'de yaşayan birçok kişide uyandırdığı kızgınlığa kendisi de katılacaktı. Bir yıl sonra, Türkiye'deki gelişmelere dair gönderdiği haber, Almanların Anadolu üzerindeki emellerini boşa çıkartmayı amaçlıyordu. Vámbéry, Bağdat demiryolu yapımında bir imtiyaz almaya çalışan İngiliz şirketinin faaliyetlerini desteklemek için İstanbul'a gitmeyi planlamıştı. Bu haberler Londra'da pek iyi karşılanmadı, zira kendisinin birkaç demiryolu projesinden hangisini kastettiği bile net biçimde anlaşılmamıştı, Sanderson'un konuya ilişkin tavsiyesi ise, gelişmelere daha fazla müdahil olmadan O'Conor'a danışmasıydı. Vámbéry -isteksizce de olsa- denilenleri yaptı, yine de böylesi girişimlerde resmi temsilcilerin hususi girişimcilerle rekabet edebileceğini düşünmüyordu.[261]

Sanderson, Güney Afrika'da patlak veren savaşın ardından ortaya çıkan toplumsal eleştirilere karşı Vámbéry'nin gösterdiği çabaları daha fazla takdir ediyordu. Macar matbuatında İngilizleri savunma-

---

261 Hamilton, s. 102-103.

sı kendisine Londra'nın teveccühü ile birlikte 25 sterlinlik bir çek de kazandırmıştı. Abdülhamid de Vámbéry'nin kalemine ihtiyacı olduğunu düşünüyordu. Profesöre zaman zaman ödemeler yapmış olduğu da muhtemeldi ve Mayıs 1900'de İstanbul'a gelmesini talep ettikten sonra kendisinden Avrupa'da "gayet kötü durumdaki şöhreti ile isminin" rehabilitasyonunda yardımını isteyecekti. Sultan, ülke dışındaki itibarını büyükelçilerinin umursamadığından şikâyet ediyordu, bunun neticesinde Avrupa basınında hakarete uğradığı gibi, "müstebit, bencil ve zalim bir hükümdar" olarak tasvir ediliyordu. Böyle bir görevi üstlenmeye pek de istekli olmayan Vámbéry, Sultan'a Rusya ile işbirliğine devam ettiği ve reformları geciktirdiği müddetçe yazılarının kendisine bir faydası olmayacağını söylecektir. Sultan ise "bıçağını sürekli boğazında hissettiği Rusya'yı, dışarıdan hiçbir yardım almadan idare etmek zorunda" olduğunu ve büyük devletlerin talep ettiği reformların ise "çöküş ve kardeş kavgası" manasına geldiğini söyleyerek protesto edince, fazla bir uzlaşma zemini de kalmayacaktı. Buna rağmen Salisbury, Vámbéry'nin bu raporunu "harika bir belge" olarak değerlendirmişti. Daha sonra O'Conor'un da müşahede ettiği gibi bu belge "Abdülhamid'i incinmiş bir masumun görüntüsüyle gösteriyordu". Bu arada Vámbéry'nin Sultan'a yöntemlerinin yanlışlığını gösterme çabaları pek de amacına ulaşmış sayılamazdı. Mayıs 1901'de, üç haftalık bir İstanbul gezisinden Türkiye'nin geleceğine ilişkin hayli karamsar duygularla dönmüştü. Oradaki hâlihazır şartların -bir başka deyişle Sultan'ın şahsi idaresi ile karakterinden kaynaklanan entrikaya yatkınlığının, devleti teşkil eden kadroların giderek yoksullaşmasının ve halk arasında yayılan hoşnutsuzluğun- imparatorluğu temellerinden sarsmadan daha fazla devam edebileceğine inanmıyordu.[262]

Vámbéry, o tarihlerde başlangıçta "Our Culture-bearers in Moslem Asia" adını vermiş olduğu bir kitap yazmaya koyulmakla kalmamış, kitabın basımı ve tercümesinde yardımı olsun diye Lansdow-

262 Hamilton, s. 103.

ne'dan 200 sterlin almayı da başarmıştı. Sanderson, Lansdowne'un bu kararını Vámbéry'ye bildirirken kendisinin "Britanya'nın siyasetini müdafaa ederken, kitabın Rusya'yı çok da düşmanca göstermemesini de arzu ediyor, zira belirli sınırlar dâhilinde, mesela yağmacı Türkmenleri baskı altında tutmak suretiyle Rusların Asya içlerinde medeniyete ziyadesiyle katkıda bulunduklarını da söylemek mümkündür" diyordu. Gerçekten de 1906 yılında *Western Culture in Eastern Lands*[263] [Doğu Topraklarında Batı Kültürü] adıyla neşredilen kitap Vámbéry'nin önceki yazılarına kıyasla çok daha az Rus aleyhtarı bir eser olarak kendini gösterirken, siyasî yaklaşım bakımından Vámbéry ile *Foreign Office* arasındaki -giderek daha bariz bir hal alan- farklılığa da işaret etmekteydi. Bu kitapta Vámbéry, Rusların anarşi ve kanunsuzluk yerine nizam, huzur ve güvenlik getirmekle çok iyi işler yaptığını da kabul ediyor, lakin Rus kültürünün ancak yarı Avrupalı -ve hâlâ yarı Asyalı- olduğu için, barbar -ve yarı-barbar- toplumlara başarılı bir medeniyet getirici olamayacağını da belirtmekten kendini alamıyordu.[264]

Bu arada 1908 yılı gelmiş ve Temmuz ayında da Türkiye'de Jön Türk ihtilâli patlak vermişti. Bu vesileyle Vámbéry'nin uzun zamandır arzu ettikleri de gerçekleşmiş gibi görünüyordu: Reforme edilmiş ve yeniden hayat bulmuş bir Osmanlı Türkiyesi. Tabiatıyla yeni Türk hükümetinin de yardım ve destek için İngiltere'ye başvurması beklenmekteydi. Kendisi, meşrutiyet hareketinin, İslami muhafazakârlık, taşralı cehalet ile etnik ve dinî çatışmalarla engellenebileceğini kabul ederken, olup bitenleri temkinli bir iyimserlikle izliyordu. Salisbury'nin yerine liberal hükümette dışişleri bakanı olan Sir Edward Grey, Londra'daki üst seviyeden memurlar ve İstanbul'da İngiliz hükümetini temsil eden zevat da aynı fikirdeydi. Bundan ötürü Ekim ayında Avusturya hükümeti, Osmanlı toprağı olarak kabul edilen ama 1878'den bu yana idaresi altında bulunan Bosna-Hersek'i resmen ilhak ettiğini açıkladığında Türkiye'deki yeni rejimin altına

263 Árminius Vámbéry, *Western Culture in Eastern Lands*, John Murray, Londra, 1906.
264 Hamilton, s. 105.

dinamit koymuş oluyordu. Vámbéry de ilhak kararını "zorbaca bir agresyon politikası" olarak yorumluyor ve "Yakındoğu'nun mevcut dengeler düzeni içinde kesinlikle zaruri olmayan böyle bir politikadan kaçınmanın mümkün olduğunu" söylüyordu.[265] Ardından gelen kriz her şeye rağmen Vámbéry'nin bağlılıklarına da zarar vermişti. Avusturya Başbakanı Baron von Aehrenthal'in, Avusturya-Macaristan'ın ilhak hareketini kalemini kullanarak Britanya'da savunması teklifini reddetse de -daha önceleri İstanbul'da tanımış olduğu ve 1906'dan itibaren dâimi sekreter olarak Sanderson'un yerini alan- Sir Charles Hardinge'e bu durumun Britanya'ya karşı bağlılığını ve vicdanını anavatanına karşı olan mükellefiyetinin önüne koymak manasına geldiğini ve "ciddi maddi kayıpları" da beraberinde getireceğini net bir şekilde açıklıyordu. Britanya'nın Türkiye'de oynamaya kalktığı ve reformcuların başarısızlığa uğraması halinde ciddi sonuçlar doğurabilecek "haddinden fazla enerjik ve tutkulu rolü" tasvip etmediğini de kayıtlara geçiriyordu.[266]

---

265 Türkiye hakkında kapsamlı bilgiye sahip olduğunu söyleyebileceğimiz bir başka tarihçi, Arnold J. Toynbee de bu gelişmeler karşısında çok da farklı düşünmemektedir: *"Ama Batı, Türkiye ile ilişkilerinde esef verici bir şekilde sadece cömertlikten uzak bir tavır sergilemekle kalmamış bir de vicdansızca davranmıştır. Bu durum, tıpkı Yunanlıların 1821'de yaptıkları gibi, Türk halkının da 1908 yılı ve sonrasında zincirlerinden kurtulmaya kalkışması karşısında Batı'nın sergilediği yaklaşımda ikna edici bir şekilde kendini göstermektedir. Bu durumdan hemen her Batılı devlet bencilce bir avantaj sağlamaya çalışmıştır. Avusturya, Bosna-Hersek'in işgalini resmi ilhak ilânıyla tamamlamış ve eş-zamanlı olarak Bulgaristan'ı Osmanlı hükümranlığını terk etmeye teşvik etmiştir. Her iki hareket de herhangi bir provokasyon olmaksızın ve Berlin antlaşması ihlâl edilerek gerçekleştirilmiştir. İtalya, dikkatli bir şekilde hazırlandıktan sonra, uzaklardaki Osmanlı vilâyetleri olan Trablus ve Bingazi'yi hayasızca işgal etmiş ve bu vesileyle Yakındoğulu komşularına Türkiye'nin üzerine çullanarak, Rumeli'de geriye kalan tüm topraklarını elinden almak için uzun zamandır aramakta oldukları fırsatı vermiştir. Büyük Britanya, takdir edilecek bir şekilde o an için Mısır'daki status quo'yu değiştirmeye teşebbüs etmese de -eğer tümüyle hasmane diyemeyeceksek- hakir gören bir tavır takınmış, en azından (Türklerin bakış açısından aynı görüntüyü verecek şekilde) İstanbul'daki temsilcilerinin böyle bir tutum içine girmesine müsaade etmiştir. Almanya ise, bin bir hile ve desise ile, Türkiye'yi kendi tasarılarına köle gibi itaat edecek bir hale getirmek ve -sonradan anlaşılacağı üzere- sonu felâketle bitecek başarısızlıklarının bir parçası kılmak için kara gün dostu rolüne soyunmuştur".* Arnold Joseph Toynbee, *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 446.

266 Hamilton, s. 106.

Bu esnada Vámbéry, muhtemel bir Türk-Avusturya savaşı riskini ortadan kaldırmak için İstanbul'daki makam ve mevki sahipleriyle uzun zamandır kurmuş olduğu ilişkileri kullanmaya çalışmaktaydı. Ülkesindeki pek çok insanın Britanya'nın bu tarz çatışmaları tahrik etmeye eğilimli olduğunu düşündüğünün bilincinde olarak "İngiltere'ye karşı var olan tüm sempatiyi soğutmak amacıyla Alman basını tarafından yayılan" şayiaları yalanlamak amacıyla bir şeyler yapılmasını da Hardinge'e tavsiye edecekti. Grey, bu ithamları yalanlamakta gecikmedi. Politikası ise -kendilerine bir istikraz sağlamayı arzuladığı- Jön Türkleri desteklemek ve Rusları hizada tutmaktı. Bundan ötürü, "Britanya'nın, Rusya'nın zarar görmesi pahasına Avusturya ile Türkiye arasında bir yakınlaşma sağlamakta olduğu" izlenimini verecek herhangi bir söz söylemiş olmamaya dikkat ediyordu. Hardinge'in Vámbéry'ye izah ettiği gibi İngiliz kamuoyu ise Jön Türklerin, Avusturya tarafından "arkalarından hançerlenmesinden" kızgınlık duymaktaydı. Bu şartlar altında, Hardinge'in, 21 Aralık 1908 tarihinde *The Times*'da yayınlanan ve üç gün önce Budapeşte'de düzenlenen ve seçkin davetlilerin katılmış olduğu bir toplantıda Vámbéry'nin ilhak kararının zaruri olmadığı yolundaki eski görüşünden vazgeçmiş olduğunu söylediğini aktaran bir haberi okuduğunda çıldırmaya ramak kalmasında şaşılacak bir hal yoktu. Vámbéry, meseleyi daha bir derinden tetkik etmiş ve Britanya ile Rusya hükümdarlarının Reval'de yapmış oldukları toplantının[267] hemen ertesinde "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, hadiseler kendi seyrini takip ederken, olup bitenleri -sakin ve huzur içinde- seyretmekle yetinmesinin çok zor olacağı" kanaatine varmıştı. Gerçekten de Rusya'daki başka mihraklar da, bu ziyaret esnasında İngilizlerin ileri bir tarihte Boğazların Rus savaş gemilerine açılmasına rıza gösterdiklerini farz etmekteydiler. Ama Vámbéry'nin -zararlı olduğu kadar tutarsız da denebilecek- Avusturya aleyhtarı entrikalar hurafesini yaymakta ol-

---

267 İngiliz Kralı VII. Edward ile Rus Çarı II. Nikola'nın Osmanlı İmparatorluğu'nu aralarında bölüşmek için anlaştıkları görüşme.

duğunun düşüncesi bile -VII. Edward'a Reval gezisinde eşlik etmiş olan- Hardinge'in çıldırmasına yetmişti.[268]

Vámbéry'nin, Aehrenthal'in Bosna'daki eyleminin büyük oranda "Reval toplantısının sebep olduğu belirsizlik ve kritik pozisyona" dayandığını kendisine söylemesi üzerine bu şekilde hareket ettiğini ifade etmesi de Hardinge'in kızgınlığını yatıştırmayacaktı. Vámbéry, bu hikâyenin doğruluğunu Britanya'nın Viyana sefareti veya Budapeşte başkonsolosluğundan teyit etmediği için kusurlu bulunmuş ve böyle bir durumun tekrarı halinde olabilecekler hususunda uyarılmıştı. Lakin Vámbéry'nin Hardinge'den gelen böyle bir azarı göz ardı etmesi -özellikle çalışmalarının parasal ödüllerinin doğrudan bu kaynaktan karşılanması söz konusuyken- mümkün değildi. 1904 ilkbaharında İngiltere'ye yaptığı ziyaret esnasında, o tarihlerde 72 yaşında olan Vámbéry, senelik 250 sterlin maaşa bağlanmak suretiyle hizmetlerinin ödüllendirilmesi hususunda krala ve bakanlarına tazyikte bulunmuştu. Daha yeni bir tarihte kendisini CVO[269] yapmış olan VII. Edward bu teklife sıcak bakıyor, Başbakan Arthur James Balfour da farklı düşünmüyordu. Lansdowne bu miktarı aşırı bulsa da sonuçta gizli servis hesabından kendisine yılda 140 sterlinlik bir meblağ çıkartıldı. Buna ilâveten Salisbury'nin resmen izin verdiği senelik 120 sterlinlik tahsisatını almayı da sürdürecek, yazıları ve seyahatleri için de ek ücret verilecekti. Haddizatında bütün bunlar, dâimi sekreterin arzu ettiği takdirde devam ettirebileceği -ya da kesebileceği- türden gizli ödemelerdi.[270]

Vámbéry, hassas bir pozisyondaydı. Britanya'nın Rusya ile bir ittifaka girmesini içine sindiremiyor, Grey'in diplomasisinin bu istikamette ilerleyişinden de hayal kırıklığı duyuyordu. Hardinge'in "Bizim için, Asya ve Yakındoğu'da Rusya ile bir uzlaşma zemini bulmamız, Almanya ile iyi ilişkiler içinde olmamızdan çok daha önem-

---

268 Hamilton, s. 107.

269 Commander of the Royal Victorian Order. Viktorya dönemi İngiltere'sinde verilen orta kademe asalet unvanlarından biri.

270 Hamilton, s. 107-108.

lidir" şeklindeki tespiti, bir yatıştırma çabasının ötesinde, kendisi açısından en kötü rüyalarında dahi görmek istemeyeceği menfur bir durumdu. Britanya ile Almanya arasındaki münasebet özellikle en alt noktasına inmişken, Vámbéry bu iki ülke arasında "tereddütsüz bir uzlaşmadan" yanaydı. Buna rağmen Britanya hükümetini kamuoyu karşısında eleştirmekten de imtina etti. Şöyle ki, Şubat 1910'da derginin İngiliz çıkarlarına saldırmayı kesmesi kaydıyla *Deutsche Orient Korrespondenz*'a bir makale ile katkıda bulunmayı kabul ettiğini Hardinge'e bildirecekti. O tarihlerde Londra'da Vámbéry'nin İngiliz-Alman münasebetleri hakkında ne düşündüğüne pek de itibar edilmiyordu. Buna mukabil, *Foreign Office*'in maaş bordrosunda kalmayı sürdürmesi ve dâimi sekreterlerin 1880'lerin sonlarından itibaren kendisine yazmış olduğu mektupları elinde tutuyor olması Vambery'yi her an için bir siyasî utanç vesilesi haline getirebilirdi. Bu konu Britanya'nın Budapeşte Başkonsolosu Esme Howard tarafından Hardinge'in dikkatine sunulmuştu. Howard, Temmuz 1910'da göndermiş olduğu bir mektupta, Vámbéry'nin yakın dostlarından birinden "ihtiyarın ileri yaşından ötürü giderek daha bir boşboğaz olduğunu" öğrendiğini ve -ismini vermediği bu şahsın- "bu mektupların bazı seciyesiz şahısların gözüne çarpması halinde ziyadesiyle müşkül sonuçlar doğurabileceğini" düşündüğünü bildiriyordu.[271]

Bu dostun müdahalesinin sorumlusunun bizzat Vámbéry olması ve bu durumun bazı onursal ve maddi kazanımlar sağlamayı hedefleyen bir müzakerenin açılış gambitini oluşturması da mümkündür. Vámbéry'nin kendini beğenmişliğinin artık davranışlarındaki belirleyici faktör halini aldığı ve uluslararası ilişkilerdeki rolü hakkında birtakım fanteziler üretmeye başladığı da aynı oranda mümkündür. Tabiatıyla abartma eğilimi içinde olduğu, ama "Lord Beaconsfield'den başlayarak, dışişleri bakanlarından ve diğer hükümet yetkililerinden gelen mektupların elinde bulunduğu" iddiasının doğru olduğu da söylenebilirdi. Bununla birlikte Grey ile *Foreign Office*'de-

271 Hamilton, s. 108-109.

ki çalışma arkadaşları söz konusu mektupların akıbeti hakkında ziyadesiyle kaygılanmış ve iadesi karşılığında Vámbéry'ye 500 sterlin teklif etmesini Howard'a bildirmişlerdi. Howard, özenle ele alınması gereken bu konuyu ilk kez Kasım 1910'da Vámbéry'ye açacaktı. Vámbéry ise, "mektupları herhangi birine göstermesini gerektiren bir hadisenin vuku bulmadığını"ve hastalanması durumunda bunları mühürlü bir zarf içinde başkonsolosluğa teslim edeceğini söyleyerek protesto etmişti. Howard'ın düşüncesine göre Vámbéry'nin "istihkakının düzenli bir şekilde ödenmesi karşılığında bu mektupları rehine olarak tuttuğunu" akla getirecek yeterince sebebi bulunuyordu. Her halükârda Vámbéry -Budapeşte'de Almanca olarak yayınlanan bir gazete olan *Pester Lloyd*'dan- Ferdinand Leipnik aracılığıyla yapılan bazı girişimlerden sonra 4 Ocak 1911 tarihinde Howard'ı ziyaret ettiğinde "maaşını almak için senede iki kez yalvarmasına gerek kalmaması halinde" mektupları *Foreign Office*'e göndereceğini söylüyordu. Kendisi, 79 yaşına yaklaşıyor ve hem yıllık tahsisatını alabilmek için hayat sertifikasını *Foreign Office*'e sunma hem de istihkakının ödenmesi için talep yazısı kaleme alma külfetlerinden kurtulmayı arzuluyordu. Tabiatıyla bu talepler kolayca karşılanacak nitelikteydi ve 19 Ocak tarihinde 76 adet mektubun Howard'a teslimini takiben, Vámbéry'nin yıllık tahsisatı ile istihkakının her yıl ikiye bölünerek Viyana'daki Britanya sefareti tarafından ödenmesine karar verildi. Vámbéry, İngiliz hükümetinin sözünü tutmayacağı hususunda kaygılansa da hayatının geri kalanında -bir tür emekli maaşı olarak kabul edilebilecek şekilde- senede 260 sterlin almaya devam etti.[272]

Vámbéry, 1913'teki ölümünden çok önce *Foreign Office*'in gözünde değerini yitirmiş durumdaydı. İngiliz diplomasisine katkılarının hiçbir zaman muazzam ölçülerde olmadığını kanıtlamak da zor değildi ve Londra'daki patronları için bir değer olduğu kadar utanç vesilesi de olabiliyordu. Yine de kendisinin bir haber kaynağı ve arabulucu olarak faydasına inanılmasaydı, ne Salisbury 1889'da istihdam

272 Hamilton, s. 109-110.

edilmesine rıza gösterir ne de Rosebery 1892'de çalışmalarına devam etmesine izin verirdi. 1911 yılında dahi ona ayrılan tahsisat *Foreign Office*'in gizli servis hesaplarında "kitabi hizmetler" ödemesi olarak gösteriliyordu. Buna rağmen Vámbéry, İngiliz-Osmanlı dostluğunu ihya etme çabasında başarılı olamamıştı. Sultan, Ruslardan çekindiği için tarafsızlık politikasından vazgeçmiyordu. Bu arada Fransız-Rus ittifakından kaygı duyan Amirallik Dairesi de İstanbul'u sürekli biçimde savunma taahhüdüne giremiyor, Ermeni katliamları sebebiyle infial eden İngiliz kamuoyu ise "Kızıl Sultan" ile uzlaşmayı aklına bile getirmiyordu. Vámbéry'den gelen haberler -kaderin garip bir cilvesi olarak- Salisbury'nin Türkiye hakkındaki karamsarlığını derinleştirmekten başka bir işe yaramamıştı ve 1908'de İstanbul'daki İngiliz nüfuzunu canlandırma zamanı gelmiş gibi göründüğünde ise Vámbéry kendi bağlılıklarının birbiriyle çeliştiğini fark etmişti.

Vámbéry'nin İngiliz ve Osmanlı imparatorluklarının arasını bulma ve Rusya'nın Asya topraklarındaki yayılışına mani olma şeklinde özetleyeceğimiz bu iki tutkusunun neticede amacına ulaşamadığını görüyoruz. Bu iki büyük devlet dünya savaşına zıt cephelerde katılmış, en büyük düşman olarak gördüğü Rusya ise bu savaşta İngiltere'nin müttefiki olmuştu. Vámbéry, her ne kadar doğu meselelerinde büyük bir donanıma sahip olsa da, büyük güçlerin politikalarının ve gizli diplomasinin acemisiydi.

Foreign Office'e göndermiş olduğu raporlar o dönemde İngiliz dışişleri için büyük önem taşırken, on dokuzuncu asrın sonu ve yirminci asrın başlarındaki, imparatorlukların kaderinin mühürlendiği döneme ilişkin dünya çapındaki güç oyunlarına dair içerden önemli bilgiler de vermektedir. İngiliz İmparatorluğu'nun gayri-resmi ajanı sıfatıyla, Abdülhamid ile olan ilişkilerinin kapsamlı anlatıları ile Osmanlı siyasetine dair ayrıntılı analizleri Whitehall'deki[273] çağdaş-

273 Londra'nın Westminister semtinde hükümet binalarının yoğun olarak bulunduğu sokağın adı. Mecazi olarak İngiliz hükümetine ya da politikalarına atıfta bulunmak için de kullanılır.

larından ziyade bugünün tarihçilerinin işine yarıyormuş gibi görünmektedir.[274]

Vámbéry hayatının son yazını Viyana'da ve son derece sağlıklı bir şekilde geçirse de, Eyül ayından itibaren ateskleroz belirtileri yeniden kendini göstermeye başlamıştı. 13 Eylül 1913 tarihinde oğlu Rüstem'e yazmış olduğu notta kendini gayet hasta hissettiğinden bahsediyor, ağrılarından ötürü bütün bir geceyi nasıl gözünü kırpmadan geçirdiğini anlatıyordu. Ona göre doktorların vermiş olduğu kaşelerden ikişer ikişer almasına rağmen gündüzleri bir dereceye kadar rahat etse de gecelerini ağrılar içinde geçiriyordu.

Hayatının son gününde bile (14 Eylül 1913) İngiltere'deki birkaç arkadaşına göndereceği mektupları oğluna dikte ettirecek kadar kendini iyi hissetmişti. Aynı günün gecesi Budapeşte'deki evinde uykusunda hayatını kaybedecekti.

15 Eylül tarihli *The Times* gazetesinde ölüm haberi verilirken, Hintli Müslümanların İngiliz politikalarına karşı tutumlarını ele aldığı makalesi de okuyucu mektupları köşesinde yayınlanıyordu.[275]

1970 yılında, Eötvös Lorand Üniversitesi'ndeki Türkoloji Kürsüsü'nün kuruluşunun yüzüncü yılı dolayısıyla Macar Bilimler Akademisi üyelerinin de hazır bulunduğu bir törenle, o zamana dek Vámbéry'nin mezarını gösteren alelâde ahşap levha, kürsü başkanı Lajos Ligeti'nin inisiyatifi ile kara mermerden yapılmış bugünkü mezar taşı ile değiştirilecektir. Mezar taşının üzerinde ise aşağıdaki ibare yer almaktadır:[276]

---

274 Hamilton, s. 110.

275 Alder ve Dalby, s. 484-485.

276 Alder ve Dalby, s. 489.

VÁMBÉRY ÁRMIN

1832-1913

Asya Kâşifi

Üniversite Profesörü

Macaristan Bilimler Akademisi Üyesi

Macaristan hükümetinin Vambery'nin ölümünün ellinci yılı anısına çıkarmış olduğu pul

BİBLİYOGRAFYA

ALDER, Lory ve Richard Dalby, *The Dervish of the Windsor Castle: The Life of Arminius Vámbéry*, Bachman & Turner, Londra, 1979.

ATALAY, Bülent, "Sultan II. Abdülhamid'in Sarayında Bir Oryantalist: Árminius Vámbéry ve Türkiye'deki Reformlarla İlgili Verdiği Bir Konferans", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, Cilt: 10, Sayı: 30, Kış 2021, ss. 763-781.

BEHÇET VEHBİ BEY, "Pan-Islamism", *The Nineteenth Century and After*, sayı 363, Mayıs 1907, s. 860-872.

BOSSAERT, Marie ve Emmanuel Szurek, "Transturcologiques: Vers une histoire transnationale des études turques (XVIIe-XXe siècle)", *European Journal of Turkish Studies*, 24/2017, ss. 2-25.

CSIRKÉS, Ferenc, "Defender of the Three Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern Question", Gábor Ittzés & András Kiséry (Ed.), *Míves semmiségek Elaborate Trifles, Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday* içinde (454-475), Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba, 2002.

CSIRKÉS, Ferenc ve Gábor Fodor, "Vámbéry as a Public Figure", *Archivum Ottomanicum*, Cilt. 31, Wiesbaden, 2014, ss. 53-60.

CWIKLINSKI, Sebastian, "Ergänzungen zu einer Personalbibliografie Ármin(ius) Vámbéry", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung*, Cilt 72 (1), ss. 93-134.

DOĞAN, İsmail, "Macar Ulusal Kimliğinin Doğuşunda Türk Etkisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 47, 2 (2007), s. 1-12.

GÖZE, Ergun, *Siyonizmin Kurucusu Theodor Herzl'in Hâtıraları ve Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1995.

GRENVILLE, J. A. S., *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century*, Londra, 1964.

HAMILTON, Keith, "Service Rendered: Arminius Vámbéry and British Diplomacy", John Fisher ve Anthony Best (Ed.), *On the Fringes of Diplomacy, Influences on British Foreign Policy, 1800-1945* içinde (81-110), Ashgate Publishing Limited, 2011.

HİSAR, Abdülhak Şinasi, *Yahya Kemal'e Veda*, Varlık Yayınevi, Ankara, 1969.

KARADAĞ, Gülay, *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

KUSHNER, Bernard, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Kervan Yayınları, İstanbul, 1979.

KÜÇÜK, Mustafa, "Vámbéry: Casus bir Türkoloğun Türkiye ve Avrupa'ya Bakışı", *Arşiv Dünyası*, Sayı: 5, Ocak 2005, ss. 35-39.

LANDAU, Jacob M., "Arminius Vámbéry: Traveller, Scholar, Politician", *Middle Eastern Studies*, Vol. 50, No. 6, 2014, ss. 857-869.

LANDAU, Jacob M., "Árminius Vámbéry and Abdul Hamid II", *Archivum Ottomanicum*, Cilt. 31, Wiesbaden, 2014, ss. 21-26.

NAMAL, Yücel Namal, "Prof. Árminius Vámbéry ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 39, 2011, ss. 213-231.

PEARS, Sir Edwin, *Forty Years in Constantinople*, Herbert Jenkins Limited, Londra, 1916.

ÖKE, Mim Kemal, *Saraydaki Casus: Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi ve İngiliz Ajanı Yahudi Vámbéry*, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1991.

ÖZTÜRK, Cemil, "Vambéry'nin Türkolojiye ve Türk diline katkıları", *Ölümünün 100. Yılında Ármin Vámbéry Anma Toplantısı Bildirileri (Ankara, 6-7 Eylül 2013)* içinde (7-12), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

SARAL, İsmail Tosun ile Fahri Sezer, Szabolcs Hadnagy (Hazırlayanlar). *Türkolojinin Öncüsü Ármin Vámbéry ile Sohbetler*, Türk Macar Dostluk Derneği Yayınları, Ankara, 2014.

STONE, Norman, "The Intelligence of Ármin Vámbéry", *Cornucopia*, Sayı: 58, Ekim 2018.

TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 2009.

TOYNBEE, Arnold Joseph, *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2007.

VÁMBÉRY, Arminius. *Travels in Central Asia, being an account of a journey from Teheran across the Turkoman Desert on the Eastern shore of the Caspian to Khiva, Bokhara, and Samarkand performed in the year 1863*, Londra, John Murray, 1864.

VÁMBÉRY, Arminius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi,* Çeviren: Abdurrahman Samipaşazade Abdülhalim, Kitabevi, Beşinci Baskı, İstanbul, 2017.

VÁMBÉRY, Arminius. "Pan-Islamism", *Nineteenth Century and After,* 60, Temmuz-Aralık 1906, s. 547-558; 61, Ocak-Haziran 1907, s. 860-872.

VÁMBÉRY, Arminius, *Western Culture in Eastern Lands,* John Murray, Londra, 1906.

VÁMBÉRY, Arminius. "Bibliographical Queries. The first book in Turkish", *The Book-Worm,* Edited and Illustrated by J. Ph. Berjeau, Haziran 1868, s. 86-87.

YILMAZ, Salih, "Ármin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine dair kayıtlar", *Belleten,* Cilt: LXIX, Sayı: 255, Ankara, 2005, ss. 599-628.

YILMAZ, Salih, "İngiliz Casusu Ármin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatinde Ona Eşlik Eden Özbek İshak Molla Hakkında", *TDAV Tarih Dergisi,* Sayı: 211, Temmuz 2004, ss. 51-56.

WHITMAN, Sidney, *Sultan II. Abdülhamid Döneminde Bir İngiliz Gazetecinin Türkiye Anıları,* Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

DİZİN

ABDÜLHAMİD TÜRKİYESİ

Árminius Vámbéry (1832-1913), on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın bilim ve siyaset hayatında yer alan önemli bir şahsiyet olarak kabul edilmektedir. Sultan II. Abdülhamid'in yakın çevresine girdiği gibi Kraliçe Victoria tarafından da Windsor Sarayı'nda ağırlanmıştır. Hayatının beş yılını Türk ve Müslüman kimliğiyle ülkemizde geçiren, bu zaman zarfında Osmanlı Türkçesini çok iyi öğrenen, hac kervanlarına katılarak kendi imkânlarıyla o zamana dek hiçbir Batılının ayak basmadığı Orta Asya'ya kadar giden, sonrasında da Türk dili ve tarihi üzerine birçok eser veren bu Macar âlim ülkemizde çok az tanınmakta, tanıyanlarsa kendisini Sultan Abdülhamid'den aldığı gizli bilgileri İngilizlere satan ve Siyonistleri de Yıldız Sarayı'na kadar sokan Yahudi casus olarak bilmektedir. Buna mukabil Vámbéry, şöhretini borçlu olduğu Türkiye ile Türk insanını hiç unutmadığını ölünceye kadar söylemekten çekinmemiştir.

Elinizdeki eser Vámbéry'nin 1897 yılında önce Almanca ve bir yıl sonra da Fransızca yayımlamış olduğu, Türkiye'nin o zamanki durumunu kırk yıl önceki haliyle kıyasladığı bir çalışmadır. Kendisi bu eserinde Türkiye'nin kırk yıllık zaman zarfında kaydettiği büyük gelişmeleri aktarırken, Tanzimat ile başlayan Türk çağdaşlaşmasının -sanılanın aksine- Abdülhamid döneminde de kesintiye uğramayıp devam ettiğini belgeleriyle ortaya koymaktadır.

yeditepeyayinevi.com
/ yeditepekitap
/ yeditepekitap
/ yeditepeyayinevi

